

E-ISSN:3023-6649

kitabiyat

İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi

Cilt: 2 Sayı: 1

İlahiyat
Fakültesi

Yayın Tarihi: 28/06/2024

Publication Date: 28/06/2024

Yayın Sezonu: Haziran 2024

Broadcast Month: June 2024

Kuruluş: 2023

Founded: 2023

Samsun Üniversitesi yayımıdır.

Publication of Samsun University.

Yılda iki kez (haziran ve aralık) elektronik olarak yayımlanır.

It is published electronically twice a year (June and December).

Yayın Dili: Türkçe, İngilizce ve Arapça

Publication Language: Turkish, English and Arabic

e-posta: kitabiyatilahiyat@samsun.edu.tr

e-mail: kitabiyatilahiyat@samsun.edu.tr

Site: <https://kitabiyatilahiyat.samsun.edu.tr>

Website: <https://kitabiyatilahiyat.samsun.edu.tr>

Telefon: +90 (362) 313 0055 / 1546

Telephone: +90 (362) 313 0055 / 1546

Yayımlanan yazıların ilmi ve etik sorumluluğu yazarlara ait olup yapılan tespitler ve değerlendirmeler derginin görüşünü yansıtmamaktadır.

The scientific and ethical responsibility of the published articles belongs to the authors and the determinations and evaluations made do not reflect the opinion of the journal.

Kitabiyat; ilahiyat alanında yazılmış kitap/makale kritiği tez ve sempozyum değerlendirmeleri, biyografi ve vefeyât türü yazılar vb. yayımlara yönelik tanıtım, eleştiri ve değerlendirme yazıları yayımlayan hakemli bilimsel bir e-dergidir.

Kitabiyat; critiques of books/articles written in the field of theology, theses and symposium evaluations, biographies and obituaries, etc. It is a peer-reviewed scientific e-journal that publishes promotional, critical and evaluation articles for publications.

Kitabiyat; yazarlar, hakemler, editör kurulu üyeleri, yayın kurulu üyeleri ve danışma kurulu üyeleri arasında herhangi bir ayrımcılık yapmadan coğrafi, ideolojik ve kültürel farklılığa imkân sağlayan bir dergidir.

Kitabiyat is a journal that allows for geographical, ideological, and cultural diversity without any discrimination among authors, referees, editorial board members, broadcasting board and advisory board members.

Kitabiyat; gönderilen aday yazıların değerlendirmesi, dizgisi ve yayımlanması için hiçbir şekilde ücret talep etmemektedir. Yayımlanan yazılar için yazarlara bir telif ödenmemektedir. Yayımlanan yazıların telif hakkı *Kitabiyat*'a aittir.

Kitabiyat does not charge any fee for the evaluation, typesetting and publication of candidate manuscripts. No royalties are paid to the authors for the published articles. The copyright of the published articles belongs to *Kitabiyat*.

Kitabiyat'a gönderilen aday yazılar, salt çoğunluk esas alınmak suretiyle en az iki hakemin görüşleri doğrultusunda ve alan editörleri tarafından değerlendirme formlarıyla birlikte ortalama 120 gün içerisinde kabul veya reddedilmektedir. Editör ve alan editörleri ön kontrol aşamasında *Kitabiyat* yazım kılavuzuna, kurallarına veya kapsamına uymayan yazıları reddetme yetkisine sahiptir. Kabul edilmiş yazıların yayımlanması veya hangi sayıda yer alacağı tümüyle editör ve yayın kurulunun yetkisindedir.

Candidate manuscripts submitted to *Kitabiyat* are accepted or rejected by the field editors in line with the opinions of at least two referees based on the absolute majority and within an average of 120 days together with the evaluation forms. The editor and field editors have the authority to reject manuscripts that do not comply with the *Kitabiyat*'s writing guidelines, rules, or scope during the preliminary control phase. The editor and the editorial board are fully authorized to publish the accepted manuscripts, or which issue they will appear in.

Sahibi - Owner

Samsun Üniversitesi adına
On behalf of Samsun University
Prof. Dr. Salih KESGİN
Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Mustafa IRMAK
Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Baş Editör - Editor-in-Chief

Doç. Dr. Enes BÜYÜK
Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Editör Yardımcısı - Assistant Editor

Arş. Gör. Mehmet Emin ERGİN
Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Alan Editörleri - Field Editors**Temel İslam Bilimleri Bölümü Editörleri - Editors
of the Department of Basic Islamic Sciences****Doç. Dr. Enes BÜYÜK**

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Doç. Dr. Muzaffer BARLAK

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Hasan HARMANCI

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Recep KÖKLÜ

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Burak ERGİN

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Halid HALLAF

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

**Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Editörleri - Editors
of the Department of Philosophy and Religious
Sciences****Dr. Öğretim Üyesi Ali GÜL**

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Arş. Gör. Dr. Muhammed Nurullah TURAN

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

**İslam Tarihi ve Sanatları Bölüm Editörleri - Editors
of the Department of Islamic History and Arts****Dr. Mustafa SOYCAN**

Milli Eğitim Bakanlığı/Türkiye

Doç. Dr. Mustafa Uğur KARADENİZ

Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye

Dr. Muharrem Samet BİLGİN

Hitit Üniversitesi Çorum/Türkiye

Teknik İletişim- Technical Communication

Arş. Gör. Mehmet Emin ERGİN

Türkçe Dil Editörü - Turkish Language Editor

Doç. Dr. Mustafa Uğur KARADENİZ

Arapça Dil Editörü - Arabic Language Editor

Prof. Dr. Mustafa IRMAK

Dr. Öğretim Üyesi Halid HALLAF

İngilizce Dil Editörü - English Language Editor

Arş. Gör. Erdem Celal GÖREN

Yayın Kurulu - Editorial Board

Prof. Dr. Salih KESGİN, Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye
Prof. Dr. Mustafa IRMAK, Samsun Üniversitesi Samsun/Türkiye
Prof. Dr. Ali KARATAŞ, Sakarya Üniversitesi Sakarya/Türkiye
Prof. Dr. Mesut KAYA, Medeniyet Üniversitesi İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU, Bolu Abant İzzet Baysal
Üniversitesi Bolu/Türkiye
Doç. Dr. Fatih TOPALOĞLU, Trabzon Üniversitesi Trabzon/Türkiye

Danışma Kurulu - Advisory Board

Prof. Dr. Ali KARATAŞ, Sakarya Üniversitesi Sakarya/Türkiye
Prof. Dr. Burhanettin TATAR, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Samsun/
Türkiye
Prof. Dr. Fatima Zohra CHEREF, University of Tlemcen, Tilimsan/
Cezayir
Prof. Dr. Günül Özlem AYAYDIN CEBE, Samsun Üniversitesi Samsun/
Türkiye
Prof. Dr. İslah GUSMİAN, Universitas Islam Negeri Raden Mas Said
Surakarta Cava/Endonezya

Prof. Dr. Khalid Fahmy IBRAHİM, Menofia University Mısır
Prof. Dr. Mahrous BORIEEK, Qatar University Katar
Prof. Dr. Mesut KAYA, Medeniyet Üniversitesi İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU, Bolu Abant İzzet Baysal
Üniversitesi Bolu/Türkiye
Prof. Dr. Mustafa İsmail DÖNMEZ, Selçuk Üniversitesi Konya/
Türkiye
Prof. Dr. Peter G. RIDDELL, SOAS University of London Londra/
İngiltere
Prof. Dr. Saad ALLAH ZAHRA, Ahmed Ben Bella University Vahran/
Cezayir
Prof. Dr. Samir Al-Saeed HASSOUN, Mansoura University Mısır
Prof. Dr. Ziad AL-ABADI, University of Jordan Amman/Ürdün
Doç. Dr. Eyüp ÖZTÜRK, Trabzon Üniversitesi Trabzon/Türkiye
Doç. Dr. Fatih TOPALOĞLU, Trabzon Üniversitesi Trabzon/Türkiye
Doç. Dr. Muhammed COŞKUN, Marmara Üniversitesi İstanbul/
Türkiye
Doç. Dr. Muhammet Zahit ATÇIL, Medeniyet Üniversitesi İstanbul/
Türkiye
Doç. Dr. Mustafa Uğur KARADENİZ, Samsun Üniversitesi Samsun/
Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Eyyüp TUNCER, İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Gaziantep/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Memduh Farrag en-NABİ, Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi Rize/Türkiye

Dizgi - Typesetting/Design

Arş. Gör. Emin Ceyhun SEZDİ
Arş. Gör. Mehmet Emin ERGİN

Sekreteryası - Secretariat

Arş. Gör. Mehmet Emin ERGİN

Son Okuma- Final Reading

Arş. Gör. Emin Ceyhun SEZDİ
Arş. Gör. Esra Nur SEZGÜL
Arş. Gör. Fatma KAYMAKÇI
Arş. Gör. Mıraç ÇOLGEZER

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KİTAP İNCELEMESİ

1	Ersin ÇELİK	<i>Recep Turan, Tefsir Usulünde Ehl-i Sünnet ve Şia Mukayesesi</i>	5-16
2	Peyami Safa GÜLAY	<i>Ahmet Dağ, İnsansız Dünya Transhümanizm</i>	17-25
3	Metin YILDIZ	<i>Ahmed Abdulkadir Hasan el-Katenâni, Muhâlefâtü'l-Beyzâvi li'z-Zemahşeri fi't-Tefsir</i>	26-41
4	Muhlis SÖNMEZ	<i>E. Burak Şaman, Bir Metni Kuşatmak: İbn Sînâ'nın De Anima Üzerine Notlar'ı</i>	42-52
5	İbrahim KUTLUAY	<i>George Warner, The Words of Imams Al-Shaykh al-Sadûq and the Development of Twelver Shi' Hadith Literature</i>	53-70
6	Yusuf ÖTENKAYA	<i>Mohamad el-Merheb, Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate</i>	71-79
7	Mete GEZER	<i>Muhammed el-Ya'kûbi, el-Medhal ilâ Sahîh el-Buhârî</i>	80-91
8	Yamina ABDALİ	<i>Hânî İsmail Ramadan, Ana Dili Arapça Olmayanlar için Arap Dilinin Unsurlarına İlişkin Standartlar</i>	92-123
9	Ersin KABAKÇI	<i>Mun'im Sirry, Controversies over Islamic Origins: An Introduction to Traditionalism and Revisionism</i>	124-142
10	Emin Ceyhun SEZDİ	<i>Zekeriya Kitapçı, Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri: I</i>	143-149

TEZ İNCELEMESİ

11	Zehra AKKUZU	<i>Muhammed Şerif Kahraman, Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Mekkî-Medenî ile İlgili İhtilaflar ve Tefsire Yansması</i>	150-160
----	--------------	---	---------

SEMPOZYUM İNCELEMESİ

12	Hasan DEMİR	<i>Uluslararası Oksidentalizm Sempozyumu-I İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar</i>	161-177
13	İmran ÇELİK	<i>Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemahşerî Sempozyumu</i>	178-196

MAKALE İNCELEMESİ

14	Aly Ragab ALY TAHA	<i>Muhammed b. Abdullah es-Seyf, Cehâletü'l-Kâil ve'l-İstişhâd bi's-Şâhidî'l-Vâhid beyne'n-Nahviyyîn ve'l-Uşûliyyîn ve Esruha fi Nakdi'd-Dârisîn li's-Semâ el-Kûfi</i>	197-213
----	--------------------	--	---------

Yazar Bilgileri Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi
Ersin Çelik

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Tefsir

ersin.celik@erdogan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1821-7772

Künye Bilgisi

Recep Turan, *Tefsir Usulünde Ehl-i Sünnet ve Şia Mukayesesi*.

Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.

464 sayfa.

ISBN: 9786257387606.

Kitap İncelemesi / Book Review

Recep TURAN

Tefsir Usulünde
Ehl-i Sünnet ve Şia
Mukayesesi

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

29/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

21/06/2024

Atıf / Citation

Çelik, Ersin. "Recep Turan, Tefsir Usulünde Ehl-i Sünnet ve Şia Mukayesesi". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 5-16.

2015 yılından itibaren yaklaşık on yıldır Şîa ve Tefsir konulu çalışmaları özellikle takip etmekteyim. Şunu rahatlıkla ifade etmeliyim ki bu on yıllık dönemde Şîa ve Tefsir kategorisinde yapılan çalışmaların büyük bir ivme kazandığını belirtmem gerekir. Bu süreçte özellikle benim doktora çalışma saham olan Şîi/İmâmî gelenekte Kur'an İlimleri/Tefsir Usûlüne yönelik çalışmalar da yapıldı.¹ Çok sayıdaki yüksek lisans ve doktora araştırmasından Recep Turan'ın "Tefsir Usûlünde Ehl-i Sünnet-Şîa Farklılaşması" başlıklı çalışması, Sünnî ve Şîi ekollerin tefsir usulünü karşılaştırması bakımından dikkat çekmektedir. Direkt kendi çalışma sahamla ilgili olduğundan bu eserle ilgili bir değerlendirme yapmam yerinde olur diye düşündüm. Dolayısıyla bu değerlendirmemin daha çok eserdeki Şîi tefsir görüşleri üzerine yoğunlaştığını sözün başında ifade etmem gerekmektedir.

Turan'ın çalışması, 2022 yılında Ankara Okulu Yayınlarından *Tefsir Usulünde Ehl-i Sünnet ve Şîa Mukayesesi* ismiyle yayımlandı. Eserin esasen bir doktora tezi olması,

¹ Bu konudaki çalışmalar için bk. Hüseyin Topal, *Tûsî ve Kur'an ilimlerine yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018); Pınar Seçil Mazlum, *Âl-i İmran Suresi 7. Ayetine Sünnî ve Şîi Tefsirlerin Yaklaşımları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Mihirnisâ Alimoğlu, *Hicri ilk beş asırda yazılan Şîa tefsir mukaddimelerinde Ulumu'l-Kur'an* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Ersin Çelik, *Şîa'da Kur'an İlimleri -Muhammed Hâdî Ma'rîfet Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021); Kerim Şükrü Ünlü, *Şîi Tefsir Geleneğinde Dönüşüm ve Bazı Tefsir Konularının Esbâb-ı nüzûl Çerçevesinde İncelenmesi* (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022); Mustafa Gürbüz, *Çağdaş dönem Şîi müelliflerin kırâate yaklaşımları (Muhammed Hâdî Ma'rîfet örneği)* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

doğal olarak ciddi bir emek ürünü olduğunu ihsas ettirmektedir. Söz konusu eser üzerine bir değerlendirme yazısı² yazılmış olmakla birlikte bu çalışmanın bir değerlendirmeden çok kitabı özetleyen bir çalışma olduğu söylenebilir. Zira bu değerlendirme yazısında bizim aşağıda yer verdiğimiz tenkit ve tespitlerin hiç birisine yer verilmemiştir. Dahası doğrusu söz konusu değerlendirmede kitaba dair herhangi bir tenkit ve tespit de yapılmamıştır. Dolayısıyla bu ve benzeri sebeplerden ötürü ben kendi zaviyemden genç meslektaşlarıma yol gösterecek noktalara da ışık tutarak bu eser üzerine bazı değerlendirmeler yapmak istiyorum. Çalışmada önce kitabın içeriğinden kısaca bahsedildikten sonra eserin eksi ve artlarına odaklanılacaktır. Eserin dili ve üslubuna dair bir analiz yapılmayacaktır. Ancak burada Demiryorgan'ın ifadesinin aksine eserin dilinin aşırı parantezle sakil bir hal aldığını özellikle belirtmeliyim.

Turan'ın iki bölümde ele aldığı ve dizinle 463 sayfa olan kitabın ilk bölümü, "Ehl-i Sünnet ve Şia'nın Vahiy ve Kur'an Anlayışı" başlığını, ikinci bölümü ise "Ehl-i sünnet ve Şia'nın Kur'an İlimlerine Yaklaşımı" başlığını taşımaktadır. Yazar ilk bölümde; vahiy, Kur'an'ın metinleşme süreci, tahrif nazariyesi, yedi harf ve kırâat başlıklarını ele almaktadır. Kitabın dörtte birini teşkil eden ikinci bölümünde ise tefsir-te'vil, muhkem-müteşâbih, mukattaa harfleri, hakikat-mecâz, Kur'an'ın i'câzı, âmm-

² İlgili çalışma için bk. Zeynep Demiryorgan, "Recep Turan, Tefsir Usûlünde Ehl-İ Sünnet ve Şia Mukayesesi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022", *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/1 (Haziran 2023), 78-82.

hâss, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen, nâsih-mensûh, mübhemâtü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân ile vücûh ve nezâir olmak üzere 12 ana başlık yer almaktadır (s. 131-402). Çalışmanın ortaya çıkmasında klasik ve modern birçok eserden faydalanılması; Kur'an ilimlerinden Tefsir eserlerine, Fıkıh usulünden Kelam kaynaklarına kadar farklı disiplinlerden istifade edilmesi dikkat çekmektedir. Nitekim çalışmanın yöntem kısmında da kaynak eserlerin zenginliğine atıf yapılmakta ve daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak için bu yöntemin tercih edildiği vurgulanmaktadır (s. 11-19). Şüphesiz her çalışma gibi emek mahsulü olan bu çalışma için de müspet ve menfi birçok şey söylenebilir. Bu değerlendirmede, ilgili kitap baştan sona detaylı bir şekilde değerlendirilmemekte, yöntem ve muhtevasına dair daha çok eleştirel bazı tespitler yapılmaktadır. Bu tespit ve tenkitler daha çok birbirinden bağımsız olduğundan bunları maddeler halinde sunmanın daha doğru bir yöntem olacağını düşünüyoruz.

1-Eserle ilgili tespitlerimizden başında, çalışmanın kapsamının genişliği yer almaktadır. Eser, yazarın yöntem kısmında belirttiği üzere ilk sekiz asırdaki Sünnî ve Şîî geleneğin tefsir usulü konularına bakışını mukayese etmeyi vadetmekte ve burada rivayet ve tasavvufi geleneğin dışındaki bütün eserler, çalışmanın kapsamına dâhil edilmektedir. Yazar, tefsir usulü çalışmalarının disiplinler arası olması gerektiğini, söz gelimi nesih konusunun tefsir, tefsir usulü, fıkıh usulü ve kelâm gibi birden çok disiplinle bağlantılı olduğuna dikkat çekmekte, en geniş ve derinlikli disiplinler arası mukayeseli bir tefsir

usulü yazmayı amaçladığının altını çizmektedir. Ancak Ehl-i sünnet ve Şia gibi İslâm'ın en büyük iki ekolünün sekiz asırlık birikiminin mukayese edilmesi belirli zorlukları da beraberinde getirmektedir. En başta bu kadar geniş bir konuyu mukayese edebilmek bir doktora çalışmasının sınırlarını ciddi ölçüde aşmaktadır. Bundan dolayı çalışmanın birçok yerinde her iki ekolden âlimlerin görüşlerinin aktarımıyla yetinilmiş, kapsamlı bir değerlendirme yapmak mümkün olmamıştır. Nitekim söz konusu dönem içerisindeki Ehl-i sünnet âlimlerin dahi birtakım meselelerde birbirlerinden farklı görüşler ileri sürdüğünü görmek mümkündür. Öte yandan çalışmanın sınırlarınının 8. asra kadar uzatılması, ansiklopedik ulûmü'l-Kur'ân eserlerinden olan Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ını bu dönemde yazılmasıyla açıklanmıştır. Ancak aynı zaman aralığında Şiî gelenekte benzer tarzda bir ansiklopedik eserden söz etmek mümkün değildir. Hatta Şiî gelenekte bu tarzda bir eserin modern döneme kadar yazılmadığı görülmektedir.

2-Çalışmanın kapsamı ilk maddede belirtildiği üzere oldukça geniş bir şekilde ilk sekiz asır olarak çizilmesine rağmen buna da dikkat edilmediği göze çarpmaktadır. Zira bazı meseleler ele alınırken ilgili dönemden yeterli derecede bilgi tedarik etmenin mümkün olmamasından olacak ki konu modern müelliflerin görüşleriyle izah edilmeye çalışılmıştır. Örneğin yedi harf meselesi izah edilirken Şiî ekolün görüşü ilk sekiz asırdan sonra yaşamış olan Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), Cenâbezî (ö. 1835/1909), Cevâd Belâğî (ö. 1352/1933), Zencânî (ö. 1360/1941), Ebü'l-

Kâsım el-Hûî (ö. 1413/1992) ve Hâdî Ma'rifet'in (ö. 2006) görüşleri ekseninde aktarılmaktadır (s. 110-115). Aynı yedi harf meselesinde olduğu gibi, kıraatler konusunda benzer bir yaklaşımı görmek mümkündür. Burada da yazar, ilk 8 asırdan ziyade Hûî ve öğrencisi Hâdî Ma'rifet gibi çağdaş Şîî bilginler üzerinden bir çerçeve çizmektedir (s.119-130). Eserin hedeflediği dönemin aksine çağdaş dönemden hareketle meseleleri izahı çoğunlukla Şîîlikle ilgili olsa da sadece ona mahsus değildir. Benzer şekilde Kur'an'ın cem'i meselesini Sünnî perspektiften izah ederken de Abdussabûr Şâhin (ö. 2010) gibi çağdaş isimlerin görüşlerine uzun uzun yer vermektedir (s. 64-65). Çalışmanın yöntem kısmında belirtilen kapsamının dışına çıkılması esasen sadece çağdaş müelliflerin görüşleriyle meselenin izah edilmeye çalışılması değildir. Yine yöntem kısmında belirtilen "dirayet" ekolü hassasiyetinin de çalışma boyunca korunamaması dikkat çekmektedir. Nitekim pek çok yerde Ayyâşî (ö. 320/932), Kummî (ö. 329/941), Esterâbâdî (ö. 1033/1624), Feyz-i Kâşânî ve Nimetullah el-Cezâirî gibi dirayet ekolüne veya Şîîliğe mahsus tabirle Usûlî olarak isimlendirilemeyecek isimlerin görüşlerine sık sık müracaat edilmesi de bir yöntem ihlali olarak göze çarpmaktadır. Örneğin Kur'an'ın mevsukiyetinin ele alındığı bölümde buna dikkat edilmemesi, Şîî/Usûlî âlimlerin tahrif nazariyesini reddettikleri gerçeğinin anlaşılmasını güçleştirmekte ve meseleyi okuyucunun gözünde bulanıklaştırmaktadır (s. 89-99).

3-Yazarın çalışma boyunca ortaya koyduğu bazı görüşler ve iddialar tartışmaya açıktır. Nitekim Şîa'nın Kur'an'ın bir harf üzere nazil olduğu konusundaki düşüncesi meşhurdur. Söz konusu bu düşünce, Şîi âlimlerden Şerîf Murtazâ tarafından paylaşılmamaktadır. Ancak onun bu konudaki görüşleri Şîa içerisinde şâz bir duruşu temsil etmektedir. Zira Küleynî'nin *el-Kâfi'*sinde de yer alan "Kur'an tek olanın katından tek harf üzere nâzil olmuştur."³ şeklindeki rivayetlerin Şîa'nın bu konudaki düşüncesini şekillendirdiği söylenebilir. Nitekim Şeyh Sadûk, Şeyh Müfîd, Tûsî, Tabresî ve Ebü'l-Fütuh er-Râzî gibi Turan'ın ele aldığı dönemdeki müelliflerin kâhîr ekseriyeti ve çağdaş dönemdeki yazarların hemen tamamı böyle düşünmektedir. Hal böyleyken yazarın girişte Şîa'nın bir harfle nüzul anlayışını benimsediği yönündeki tespitlerin doğru olmadığı yönündeki açıklaması gerçeklikten uzak bir yorumdur. Nitekim yazar çalışmanın ilgili bölümünde bunun için Şerîf Murtazâ dışında bir isim zikretmemektedir (s. 17, 110-115). Yazarın yedi harfi olgusal olarak kabul edenler arasında zikrettiği Feyz-i Kâşânî ve Cenâbezî gibi isimler ise yedi harfle ilgili rivayetleri kıraatten daha çok manaya dönük tercihler olarak yorumlamışlardır.⁴ Aynı şeyi yazarın, Şîi âlimlerin kâhîr ekseriyetinin sarfe teorisini benimsediği veya en azından reddetmediği şeklindeki tespitin doğru olmadığı

³ Muhammed b. Ya'kub b. İshâk Küleynî, *el-Kâfi'*, thk. Ali Ekber Gıfârî - Muhammed Âhundî (Tahran: Daru'l-kütübi'l-İslâmiyye, 1407), 2/630.

⁴ Bu konuda kapsamlı açıklama için bk. Çelik, *Şîa'da Kur'an İlimleri*, 144-152.

yönündeki yorumu için de söylemek mümkündür. Şii âlimlerin Büveyhiler döneminde Mu'tezile ile etkileşiminin güçlü olduğu dönemde sarfe görüşüne temayül gösterdiği, Şeyh Müfîd, Murtazâ, Halebî, İbn Sinân el-Hafacî, -bir eserinde- Şeyh Müfîd gibi isimlerin bu görüşe meylettği görülmektedir. Bir başka eserinde Şeyh Müfîd ve İbnü'l-Mutahhar el-Hillî bu teoriyi eleştirse de onların görüşlerinin genel temâyülü yansıtmadığını söylemek mümkündür. Burada yazarın azınlık tarafından temsil edilen düşünce üzerinden çoğunluğun temsil ettiği görüşü göz ardı etmesi dikkat çekmektedir (s. 269-279). Öte yandan i'câzı Kur'an metninin dışında arayan sarfe teorisinin Kur'an metninin mevsukiyetiyle barışık olmayan bazı Şiiler tarafından benimsenmesi ayrıca araştırılması gereken bir husustur. Yine i'câz konusunda yazar, sarfe görüşüne yeşil ışık yakan Sünnî âlimlere dair de bir bilgiye yer vermemektedir. Oysa Ebû Mansûr el-Eyyûbî, İbn Hazm, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî gibi Sünnî isimlerin de bu görüşü yadsımadığı aktarılmaktadır.⁵ Daha da önemlisi Râzî'nin en son kaleme aldığı tefsirinde i'câz veçhi olarak sarfeyi de kabul ettiği dikkat çekmektedir. Fakat Turan, Râzî'nin görüşlerini daha çok *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* adlı eserinden aktardığı için onun sadece fesahat teorisini benimsediğini belirtmektedir. Oysa bu konuda yapılan güncel çalışmalar da Râzî'nin fikirlerindeki bu dönüşümü gözler önüne

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/36/140-141.

sermektedir.⁶ Tüm bu meselelerin derinlemesine analiz edilememesi aslında çalışmanın konusunun çok geniş olmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan yeri gelmişken Râzî'nin yaşadığı bu dönüşümde Şerîf Murtazâ'nın sarfe savunusunun etkili olup olmadığı ayrıca araştırılmayı hak etmektedir. Zira Râzî'nin peygamberlerin ismeti meselesinde de bazı yorumlarının Murtazâ'nın *Tenzîhü'l-enbiyâ* adlı eserindeki yorumlarıyla örtüştüğü görülmektedir.

4-Turan'ın çalışmasında -özellikle ikinci bölümde- Kur'an ilimlerinin bazılarında yer vermemesi de son derece eleştiriye açıktır. Zira yazarın bu bölümde Mekkî-Medenî ve münâsebâtü'l-Kur'ân gibi önde gelen Kur'an ilimlerine yer vermediği görülmektedir. Şîî düşüncenin mezhebî yorumu desteklemek adına Ehl-i sünnet tarafından Mekkî olarak kabul edilen İnsan suresini Medenî olarak kabul etmesi ve Mekkî surelerin içerisinde yer alan birçok âyeti Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan ile sınırlandırılan Ehl-i beyt'le ilişkilendirmesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Aynı şekilde ismi tarih boyunca Kur'an metninin tahrife uğradığı düşüncesiyle yan yana anılan Şîa'nın Kur'an âyetleri ve sureleri arasındaki münasebete nasıl yaklaştığının böylesi kapsamlı bir usul çalışmasında ele alınması beklenirdi. Bu meselenin bir yönüyle Şîa'nın Kur'an metnine nasıl yaklaştığı hususunda bir turnusol görevi gördüğü de söylenebilir.

⁶ Mehmet Zülfi Cennet, "Fahreddin Râzî'nin İcâz Düşüncesinde Bir Kırılma Noktası Olarak Sarfe Temâyülü Tartışması", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13/3 (2021): 1250-1267.

Zira Şîi müfessirlerin Kur'an âyetleri ve sureleri arasında münasebet aramadıkları, hatta Tabâtabâi gibi isimlerin münasebet noktasında zorlanılan ayetlerde faturayı sahabenin cem'ine kestiği bilinmektedir.⁷ Aynı şekilde yazar, esbâbü'n-nüzûlü müstakil bir Kur'ân ilmi olarak ele almamakta ve "Tefsir-Tevîl" kısmının içerisinde "Tefsir Kaynakları" üst başlığının altında yer vermektedir. Oysa Ehl-i sünnet ile Şîa'nın Kur'an yorumunda farklılaşmasındaki temel saiklerden birisi de sebab-i nüzule olan yaklaşımda gizlidir. Nitekim bugün Şîilerin Kur'an'dan imamet gibi meselelerde delil getirdikleri âyetlerde yorum farklılığının arkasında mutlak doğru olarak kabul ettikleri esbâb-ı nüzul rivayetleri yer almaktadır.

5-Son olarak söz konusu eserin ismi ve bölüm başlıkları hakkında da şu iki hususu belirtmek gerekir. Birincisi, eserin isminde "tefsir usulü" kavramının kullanılmasıdır. Eserin isminde Tefsir usulü kavramı yerine çalışmanın ele aldığı dönemde maruf olduğu üzere "Kur'an İlimleri" kavramının kullanılmasının daha yerinde olacağını düşünüyorum. Zira ilk sekiz asırlık dönemde bildiğimiz kadarıyla Tefsir Usulü kavramını kitabına isim olarak veren sadece İbn Teymiyye'dir. Ayrıca İbn Teymiyye'nin eseri dahi yazarın çalışması gibi kapsamlı bir Kur'an ilimleri çalışması değildir. İkincisi, eserin ilk bölümüne "Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Vahiy ve Kur'an Anlayışı" ikinci

⁷ Muhammed Hüseyin Tabâtabâi, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beirut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-matbuât, 1390), 12/118-130; Çelik, *Şîa'da Kur'an İlimleri*, 109-110, 320-327.

bölümüne ise “Ehl-i Sünnet ve Şia’nın Kur’an İlimlerine Yaklaşımı” başlığını taşımasıdır. Esasen yazarın ele aldığı dönemde her iki bölümde işlenen başlıkların Kur’an İlimlerinin içerisinde ele alındığı izahtan varestedir. Yazarın yaptığı bu tasnif, tamamen modern dönemde Batı’da başlayan Kur’an Tarihi çalışmalarından sonra Kur’an Tarihi ile ilgili meselelerin Kur’an İlimlerinden ayrılmasından sonra oluşmuştur. Dolayısıyla yazarın böyle bir tasnif yapmadan önce buna dikkat çekmesi ve kendi ele aldığı dönemde böyle bir tasnifin mümkün olmadığını belirtmesi uygun olurdu.

Tüm bunların yanında eserde Mu’tezilî düşüncenin Şîi/Usûlî müfessirlerin eserlerinde daha çok yer aldığını vurgulaması (s. 172), Şîi tefsir çalışmalarında kendilerine çok atıfta bulunulmayan Muhakkik el-Hillî ve İbnü’l-Mutahar el-Hillî gibi müfessir kimliğiyle öne çıkmayan isimlere sıkça referansta bulunulması (s. 326-327), tilavetin ve hükmün neshi konusunda klasik Şîi müfessirlerin Sünnîlerden farklı düşünmediği gibi –ki modern Şîi âlimler bunu tahrif olarak görmektedir- gibi birçok kıymetli tahlil ve tespitleri barındırması açısından istifade edilecek bir çalışma olarak durmaktadır.

KAYNAKÇA

Cennet, Mehmet Zülfi. “Fahreddîn Râzî'nin İ'câz Düşüncesinde Bir Kırılma Noktası Olarak Sarfe Temâyülü Tartışması”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2021): 1250-1267.

Alimoğlu, Mihirnisâ. *Hicri ilk beş asırda yazılan Şia tefsir mukaddimelerinde Ulumu'l-Kur'an*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Çelik, Ersin. *Şîa'da Kur'an İlimleri -Muhammed Hâdî Ma'rifet Örneği-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

Demiryorgan, Zeynep. “Recep Turan, Tefsir Usûlünde Ehl-i Sünnet ve Şia Mukayesesi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022”. *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/1 (Haziran 2023), 78-82.

Gürbüz, Mustafa. *Çağdaş dönem Şî' müelliflerin kırâate yaklaşımları (Muhammed Hâdî Ma'rifet örneği)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Küleynî, Muhammed b. Ya'kub b. İshâk. *el-Kâfi*. thk. Ali Ekber Gıfârî - Muhammed Âhundî. Tahran: Daru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1407.

Mazlum, Pınar Seçil. *Âl-i İmran Suresi 7. Ayetine Sünnî ve Şî' Tefsirlerin Yaklaşımları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 1390.

Topal, Hüseyin. *Tûsî ve Kur'ân ilimlerine yaklaşımı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

Ünlü, Kerim Şükrü. *Şî' Tefsir Geleneğinde Dönüşüm ve Bazı Tefsir Konularının Esbâb-ı nüzûl Çerçevesinde İncelenmesi*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Sarfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yazar Bilgileri Author(s)

**Doç. Dr.
Peyami Safa Gülay**

Samsun Üniversitesi
Felsefe Tarihi

peyami.gulay@samsun.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5776-9895

Künye Bilgisi

Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*.

İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

248 sayfa.

ISBN: 9786257854818

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

Transhümanizm / Transhumanism
Posthümanizm / Posthumanism
Yapay Zeka / Artificial Intelligence
Felsefe / Philosophy

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

18/06/2024

Kabul Tarihi / Accepted

23/06/2024

Atıf / Citation

Gülay, Peyami Safa. "Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 17-25.

Akademi genellikle toplumu meşgul eden meselelere gecikmekle suçlanır. Transhümanizm meselesinde bu durum yaşanmadı dense hata yapılmış olunmaz, fakat bunun sebebi akademinin hızlı refleksi midir yoksa söz konusu tartışmaların kapladıkları yerin genişliği dolayısıyla kendilerini dayatmaları mı? Bu başka bir tartışma, fakat bu tartışmalar akademinin radarına girdi. Yine de müstakil çalışmaların yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Ahmet Dağ'ın *İnsansız Dünya Transhümanizm* başlıklı kitabı, meseleye ayrılmış müstakil bir çalışma. Çalışmanın ilk basımı 2020 yılında, Ketebe Yayınları'ndan yapıldı. Bununla beraber, yazarın 2018 yılında da *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* başlıklı başka bir çalışmayı, Elis Yayınları'ndan yayınladığını not etmek gerekir. Bugün transhümanizm tartışmalarının akademinin radarına girişinden rahatlıkla bahsedilebilse de yazarın ortaya koyduğu eserlerin tarihi de dikkate alındığında, çalışmalarının erken bir zamana tarihlendiği söylenebilir.

Bu inceleme, merkezine yazarın 2020 yılında yayınlanan çalışmasını alıyor. *İnsansız Dünya Transhümanizm*, Giriş ve Sonsöz bölümleri dışarıda bırakıldığında dört temel başlıktan oluşuyor: "Gnostik ve Bilimselleşmiş Radikal Hümanizm: Transhümanizm", "Neo-Darwinist Bir Hareket Olarak Transhümanizm", "Transhümanizmin Askerileşmesi" ve "Sosyo-Kültürel Olarak Transhümanizmin Durumu". Çalışma yorucu olmayan, basit ve açık bir dile sahip. Bu açıklık yazarın net ve baskın teziyle bir araya geldiğinde çalışmaya rahat anlaşılabilir bir içerik kazandırıyor. Çalışmanın yöntemi bu içeriği güçlendiriyor: Yukarıda sıralanan dört ana başlık daima birbirinin içine geçen ve yazarın çekmeye çalıştığı tarihsel çizgiyi güçlendiren bir sistematik oluşturuyor.

Çalışma her şeyden önce, üzerine temellendiği bu net ve baskın tezi açıklıkla ortaya koymasıyla ayrışır. Bu tez,

transhümanizmin Batı düşünce geleneğinin doğal bir sonucu olduğudur. Bu anlamda transhümanizm, kaynağını Batı düşüncesinde bulan hümanizmin gnostik ve bilimselleşmiş bir versiyonudur. Transhümanizm, hümanizmin yeni sürümüdür aslında. Batı düşünce tarihinin dönüm noktalarından biri olarak Aydınlanma, insan aklının araçsallaştırılması olarak değerlendirilir ve bu durum güncel vaziyetle şöyle ilişkilendirilir: Trans/posthümanist dönem insan beyninin implantla, bedenininse protezle dönüştürülmesi anlamında, aynı araçsallaştırmanın bir tür devamıdır (s. 11). Transhümanizm teriminin ilk defa J. Huxley'de, 1957 yılında karşımıza çıktığı not edilir. İlk temsilcileri Huxley ile birlikte J.B.S. Haldane ve J.D Bernal, son temsilcileri ise H. Moravec, F.M. Esfabdiary, E. Drexler, R Kurzweil, N. Bostrom ve R. Minsky gibi isimlerdir. Transhümanizm, posthümanizme geçişte bir ara dönem olarak tanımlanır. Ve bir kez daha Batı düşüncesinin kanonik isim ve dönemleriyle ilişkilendirilir: Freud ve Darwin gibi düşünürler, sanayileşme ve teknoloji gibi pratikler, bugün tecrübe edilen transhümanist sürecin yapı taşları olarak değerlendirilir (s. 17).

Bu anlamda transhümanizm temellerini, dini kültürün gerilediği, antropomorfizmin ve onunla ilişkili olarak hümanizmin güç kazandığı 17. yüzyıl filozof ve bilim adamlarının düşüncelerinde bulur. Bunlar yine Batı kültürünü kuran isimlerdir: Descartes, Bacon, Kepler, Galileo. Bu çizgide ortaya çıkan mekanik dünya görüşü, Tanrı'nın bir yana koyulmasını mümkün kılmıştır. Bu noktada yazarın önemli bir tespiti bulunur: Tanrı'yı bir kenara koyan bu kültürün Aydınlanma ile birlikte kendince (paganist) bir dinsellik ürettiği de dikkatten kaçmamalıdır. İşte transhümanizm, bu anlamda Aydınlanma'nın tekno-ütopyacı modern formudur (s. 23). Dağ ayrıca, bu tezini destekleyecek referanslara da yer

veriyor: H. Y. Kim'in de transhümanizmi Judeo-Hıristiyan ve Aydınlanmacı bir hareket olarak tanımladığını öğreniyoruz (s. 27). Bu meseleye yönelik referanslar, eserin bir sonraki başlığında yoğunlaşıyor: Bir ruhun varlığına inanmasalar da transhümanistler katı materyalist değillerdir (s. 120). Bazı araştırmacılar yapay zekâ ve transhümanizm tartışmalarını yeni bir Babil Kulesi hikayesi olarak değerlendirirler. Bu anlamda transhümanizm, Hıristiyan eskatolojisinin bir tür taklidi olarak görülebilir (s. 119). Transhümanizm, Batı düşüncesinin temellerinde yer alan ve gücünü hala koruyan Greko-Judeo-Christo kökenli, dini ve gnostik bir karaktere sahiptir (s. 120).

Peki transhümanizm neyi vadetmektedir? Hastalığı yenmek, mutsuzluğu lağvetmek, kıtlık ve ölümü sonlandırmak: Transhümanizmin majör hedefleri bunlardır. Böylelikle ortaya yeryüzünde mümkün olabilecek transhümanist bir cennet fikri çıkmış olur (s. 25). Bu çizgi, Weber'in klasikleşmiş tezinden hareketle modern kapitalist rasyonelliğin ve onunla ilişki içindeki protestan ahlakının devamıdır. Burada Teoman Duralı'nın söz konusu medeniyetle ilgili değerlendirmesine müracaat edilir ve ortaya çıkan kültürün maddeci, mekanikçi, hürriyetçi ve pozitivist bir kültür olduğu vurgulanır (s. 34). Bu ilk bölümün sonunda ortaya çıkan tablo, şöyledir:

Hümanistler, "tanrıyı boşlamakla" itikadî ve ahlâkî bir sorun oluştururken; transhümanistler, Tanrı'nın yaptıkları ya da yapacakları şeyler (biyonik adam vs.) konusunda ne düşündüğünü umursamadıkları gibi onun yaptığından (insan, hayvan, bitki vs.) daha mükemmelini yapma iddia ve güdüsü ve eylemi içinde bulunarak itikadi ve ahlâkî sorunların dışında kozmosa dair ciddi ve endişe verici sorunlar doğurmaktadırlar. Hümanistler tanrıdan bağımsızlaşıp yarı tanrı olmak isteğindeyken transhümanistler ise hem cyborg hem de tanrı olmak isteğindedirler (s. 52).

İkinci bölüm, aynı temayı sürdürür: Klasik evrimin doğal seleksiyon fikri, güçlünün ayakta kalması kanunu transhümanist süreçte de geçerlidir (s. 88). Dağ'ın bu noktada verdiği örnek, 20. yüzyıl öjeni tartışmalarıdır. Buna göre "uygun olmayan" doğumlar önlenmeli, dolayısıyla üstün bir ırka ulaşılmalıdır. Öjeni, insan gen havuzunu iyileştirmeyi amaçlar (s. 94). Yazar, ilk tahlilde kulağa oldukça rahatsız edici gelen bu tartışmanın, 21. yüzyılda yavaş yavaş alan kazanışından bahsediyor. Buna göre bu yüzyılda öjeni, transhümanist pratiklerle varlık bulabilir (s. 96). Sahiden de göz ya da saç rengi ya da genetik hastalıkların tespiti gibi doğum öncesi müdahale tartışmaları izlendiğinde, öjeninin artık o kadar da uzakta olmadığı görülebilir. Dahası, bitki ve hayvan düzeyinde aslında bu Darwinist perspektifin sonuç aldığı örnekler zaten caridir. Bitki ve hayvanların genetiğinin değiştirilmesi, insanın kapasitesinin artırılması tartışmasıyla birlikte düşünülmelidir.

Yazarın bu noktadaki kanaati, alınması gereken önlemlerin devletler düzeyinde olması gerektiği yönündedir (s. 100). Çünkü genetik üzerinde yapılan tartışmalar transhümanist enstrümanlarla bir arada düşünüldüğünde, problem daha hassas sahalara da sirayet edebilecektir. Mesela cinsiyet tartışmaları: Bazı transhümanist görüşlerde, medyadan da takip edebildiğimiz kimi örneklerde, erkeklerin implant teknolojisiyle rahime sahip olabilmesi ve doğurabilmesi gündemdedir (s. 103). Bu sürecin özgürleşme söyleminin çok ötesinde bir içerik taşıdığını, geleneksel kod ve kalıpları değerine bakmaksızın ihlal ettiğini görebilmek gerekir.

Söz konusu problem, Dağ'ın eserinin bir sonraki bölümünde daha görünür hale gelir. Bu görünürlük artışının sebebi, bu defa problemin küresel bir mahiyet kazanmasıdır. Transhümanist süreçte ulaşılan birtakım gelişmeler, elbette askerileşecektir. Bu sürecin zaten başladığını da söyleyelim. Dağ, transhümanist süreci daha

nötr bir yerden değerlendiren araştırmacılara da yer veriyor. Bunlardan bazısına göre yaşanan süreç yeni bir rönesanstır ve en iyiyi ya da en kötüyü ortaya çıkarmak insanların elinde olacaktır (s. 123) fakat, zaten başladığını söylediğimiz mevcut gelişmeler çok iç açıcı değil. Nitekim Dağ, homo-sapiens'in yerini homo-sibernetikus'un alacağı bir dönemin haberini verir: Bu yeni türün yaşam alanı homo-sapiens'inki gibi toplumsal alan değil savaş alanı olacaktır (s. 125).

1960'larda, askerî operasyonlarda askerlerin aldığı uyarıcı ilaçlardan bahseden Dağ, şunu iddia ediyor: İlaç sanayiinin bile açıkça askerleşmiş olması aynı sahada transhümanizmin de boy göstereceğinin bir delilidir. Nitekim askerlerin belleğini artıracak ve karşısındakinin zihninden geçenleri okuyacak hale gelmesi için birtakım nörobilimsel çalışmaların halihazırda uygulandığını da öğreniyoruz (s. 133-134).

İşin içine bir de klasik tartışmayı, robot meselesini dahil edince daha karmaşık bir tabloyla karşı karşıya kalınır: Duyguya müracaat etmeyen bir otomat bu geniş imkanlarla savaşta neler yapabilir? Bu anlamda robotlara teknolojik bağlılığın diğer (internet, tv. vs.) bağımlılıklarımızdan daha dramatik sonuçlara yol açacağı üzerinde duruyor Dağ (s. 145). Bir de transhümanist sürecin yukarıda özetlenen Avrupa merkezci, ırkçı ve evrimci mahiyeti (s. 163) düşünülerek değerlendirme yapılırsa transhümanizmin askerleşmesi konusu daha da kritik bir hal alır.

Transhümanizmi sosyokültürel bağlamda ele alan son bölüm, sürecin sanattaki temsillerini de gündeme getiriyor: Buna göre roman ve filmlerde distopik olgular arasında karşımıza çıkan transhümanist süreç büyük oranda olumsuz bir perspektifle yansıtılır. Fakat bir taraftan da bu verilerin transhümanist tartışmalar için bir kum havuzu ya

da modellik yaptığını da vurguluyor Dağ. Ayrıca hem sinema hem de roman estetiği dikkate alındığında bu tür eserlerin alana özgünlük getirdiğini de teslim ediyor (s. 185)

Transhümanizm, yeni varoluş amacına ulaşmak için biyolojik evrimin mirası olan kusur ve zayıflıkları aşmalıdır. Böylece biyolojik insanın henüz ulaşamadığı fakat yapay zeka çalışmalarının gösterdiği gibi ulaşabileceği bir seviyenin yakalanacağı düşünülür. Bu durumda insan biyolojik sınırlılıklarından kurtulacak, insanî ve doğal kusurlar ortadan kalkacak ve biyolojinin yerini teknik alacaktır. Dağ, bu tabloyu yapaylık yaratan bir süreç olarak tanımlıyor (s. 190).

Esere yazdığı sonsözde Dağ, transhümanist sürecin yüzeysel perspektiften görüldüğü kadar özgürlükçü olamayacağını üzerinde duruyor: Sahip olunacak imkânlar, açıkça bu imkânlardan istifade edebilecek zengin bir azınlık için geçerli olacaktır (s. 217) Burada Dağ, mükemmelleştirilmiş bir doğa ve insan fikri olarak tanımladığı transhümanizmi, insanlığın düştüğü ikinci temel günah¹ olarak değerlendiriyor. Üstelik bu ikincisi, ilkinden de büyüktür (s. 218). Transhümanizmin daha fazla medeniyet ve barış getireceği fikirlerininse karşısında konumlanıyor yazar: Aynı tezler Aydınlanma ve sanayileşme süreçleri için de dile getirilmiştir. Nasıl sanayinin askerleşmesi savaşların tahrip gücünü tarifsiz düzeyde artırdıysa, aynı şey transhümanizmin askerleşmesinde de yaşanacaktır (s. 219). Transhümanist imkânlardan kimin istifade edebileceğiyle ilgili sorunsu, yukarıda 217. sayfaya referansla bahsedilenden ibaret değildir: Tarih boyunca geçiş süreçlerinde dezavantajlı konumda olan toplulukları, transhümanist süreçte de aynı akıbet beklemektedir (s. 222).

¹ Bilindiği üzere ilki, cennetten kovulma hadisesidir.

Dağ'ın çalışmasıyla ilgili yapılması gereken birkaç tespit var. Öncelikle çalışmanın en güçlü yanı aynı zamanda en tartışmalı yanı olarak görünüyor: Okuyucunun Dağ'ın tezinin (transhümanizmin kaynağını Batı kültüründe bulduğuna yönelik kanaatin) keskinliğinden rahatsızlık duyması ve argümanları popüler türden bir Batı eleştirisi olarak görmesi muhtemeldir. Fakat Dağ'ın çalışmasının bu değerlendirmeye direneceğini belirtmek gerekiyor. Çalışmanın transhümanist süreci dünyaya yönelik belli bir anlama biçiminin bir sonucu olarak görmesi, temellendirilmemiş iddialara dayanmaz. Nitekim Dağ'ın "bilimsel" alanının popüler figürleriyle ilgili tespiti de transhümanist sürecin dünyanın belli bir kültürüyle doğrudan ilişkisini ispatlar niteliktedir: Artık Newton, Edison ya da Einstein'dan değil, S. Jobs ve E. Musk gibi isimler bilimsel faaliyetlerle anılmaktadır (s. 19). Burada bir hatanın önüne geçmek gerekiyor: Bu tespit elbette bugün bilim alanının tümüyle bu isimler tarafından temsil edildiği şeklinde anlaşılmalıdır. Ne var ki transhümanizmle bilimsel çalışmalar arasındaki ilişkinin bu isimlerden bağımsız olarak kurulamayacağı da ortadadır.

İkinci bir nokta, okurun çalışmanın özellikle ilk kısımlarında karşılaşacağı tekrarlardır. Dağ, transhümanizmin temellerine inmeye çalıştığı bölümlerde bazı bilgi ve yorumları birkaç defa tekrarlıyor. Bu durum okurda zaten tartışılmış bir şeye dönüş hissi yaratabilir ve dolayısıyla bir eleştiri olarak not edilebilir. Fakat bu problem, alanın kurucu metinlerinin en azından Türkçe literatürde henüz ortaya koyulmamış olmasıyla da ilişkili görünüyor. Yazar meseleyi olabildiğince açık hale getirebilmek için birkaç bilgi üzerinde ısrarla durma ihtiyacı hissetmiş gibidir.

Son olarak, *İnsansız Dünya Transhümanizm*'in akademik yayınlarda sık rastlanan bir kusurla malul olmadığını, gereksiz düzeyde ortada bir yerde konumlanmaya

çalışmadığını da söyleyelim. Bu tavır, yani transhümanizmin kaynağı noktasındaki net fikirler zaten söylenmiş olduğu gibi çalışmayı aynı zamanda kolay eleştirilebilir bir hale de getirir. Fakat akademik bir çalışmanın hedefinde eleştiriden kaçınmak olmamalıdır.

Sonuçta Dağ'ın çalışması, transhümanist süreci imkânları ve tehditleriyle bir arada anlamaya çalışan bir çalışma olarak beliriyor. Dağ'ın yaklaşımı, imkân-tehdit dengesinin tehdit lehine olduğu yönündedir. Yani transhümanizm, her ne kadar imkânları üzerinden pazarlanıyor olsa da daha çok tehditleriyle muhatap olduğumuz bir süreçtir. Tekrar ederek söylenirse, Dağ'ın bu tabloyu çizerken tabloyu ortaya çıkaran temellere inmesi ve bu temelleri ısrarla vurgulaması çalışmaya hem cesur hem de özgün bir içerik kazandırmaktadır.

Yazar Bilgileri Author(s)

Doktora Öğrencisi
Metin YILDIZ

Dicle Üniversitesi
Tefsir

metinyildiz002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1124-2297

Künye Bilgisi

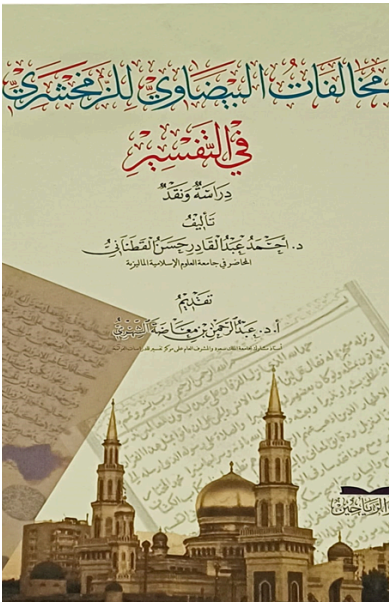
Ahmed Abdulkadir Hasan el-Katenânî. *Muhâlefâtü'l-Beyzâvî li'z-Zemahşerî fi't-Tefsîr*.

Ürdün: Daru'r-Reyyâhîn, 2021.

288 sayfa.

ISBN: 9789923762646.

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

Tefsir / Tafsir
el-Keşşâf / al-Kashshaf
Envârü't-Tenzîl / Anwâr al-Tanzîl
Muhalefet / Opposition
Mukayese / Comparison

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

26/04/2024

Kabul Tarihi /Accepted

08/06/2024

Atıf / Citation

Yıldız, Metin. “Ahmed Abdulkadir Hasan el-Katenânî. Muhâlefâtü'l-Beyzâvî li'z-Zemahşerî fi't-Tefsîr”. *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 26-41.

Tefsir ilminde literatürü etkileyen, ona yön veren ve sonraki yüzlerce çalışmaya kaynaklık teşkil eden muhalled eserler telif edilmiştir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*ı ve bunun ihtisârı ve îcâzı olarak nitelendirilen, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl* isimli eseri klasik tefsirler arasında öne çıkmıştır. Tefsir literatürüne göz gezdirildiğinde bu iki eser üzerine sayısı beş yüze varan hâlihazırda yazma ve matbu olmak üzere şerh, hâşiye ve ta'lika türü eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını önemli ölçüde takip eden Beyzâvî, eserini telif ederken Zemahşerî'nin görüş ve tercihlerine katılmayarak ona birçok yerde muhalefet etmiştir. Gerek tefsir gerekse ulûmu'l-Kurân'a ilişkin birçok meselede ileride değineceğimiz üzere Zemahşerî'nin karşısında yer almıştır. İki müellif arasındaki ihtilafları, bu ihtilafların ilgili olduğu ilim dallarını, çeşitlerini, görüş ve tercihlerini bir araya getirmek gayesiyle Ahmed Abdulkâdir Hasan el-Katenânî tarafından bir eser kaleme alınmıştır. Doktora tezi olarak hazırlanıp daha sonra kitap haline getirilerek basılan bu eserin orijinal haliyle adı *Muhâlefâtü'l-Beyzâvî li'z-Zemahşerî fi't-Tefsîr*'dir.

Müellifin söz konusu kitabı mukaddime, dört bölüm ve sonuç kısmından müteşekkildir. Eserin girişinde yazar, *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl*'in öneminden ve aralarındaki ilişkiden bahsetmektedir. Bir yönüyle *Envârü't-tenzîl*'in *el-Keşşâf*'ı ihtisâr ettiğini diğer bir yönüyle de farklı tespit ve tercihlerle ondan ayrılan özgün bir yöne sahip olduğunu dile getirmektedir (s. 9-10). Yazar, *Envârü't-tenzîl*'i tahlil eden, görüş ve tercihlerini değerlendiren diğer tefsirlerden de yararlanarak *el-Keşşâf*la mukayese eden yeterli düzeyde ilmî bir çalışma bulunmadığı için bu konuyu incelemeye karar verdiğini ifade etmektedir (s. 10). Bu hususa dair önceki bazı çalışmalara değinen yazar kendi çalışmasının onlardan farkına da değinmektedir. Önceki çalışmalarda

farklı müfessirlerin Zemahşerî'ye ihtilafları söz konusu iken müellifin bu çalışmasında Beyzâvî'nin ihtilaf ettiği hususlar ele alınmıştır. Çünkü yaşadığı zaman dilimi olarak Zemahşerî'ye en yakın olan ve eseri *el-Keşşâf*ı ihtisâr eden müfessir Beyzâvî'dir. Müellife göre Beyzâvî'nin hem asır olarak Zemahşerî'ye en yakın olması hem de eserini ihtisâr etmesinden dolayı bu durumda olan bir müfessirin ihtilaflarının yer aldığı tefsir de üzerinde çalışma yapılmaya en uygun eserdir. Müellifin belirttiğine göre önceki çalışmalarda nahiv ilmine dair ya da anlamını göz önünde bulundurmadan sadece dilin gramerine dair konularda ihtilaflar söz konusudur. Fakat bu çalışmada ise Beyzâvî'nin eserinde sadece nahiv ilmine dair konuları değil bununla beraber kelimelerin manalarını izah sadedinde kelimelerin tefsiri, dilbilimsel meseleler, belâgat kapsamında meânî ve beyân ilimleri ve ulûmü'l-Kur'ân alanlarındaki ihtilaflara yer verilmektedir. Yine müellife göre diğer çalışmalardaki ihtilaflar belli başlı birkaç sûreyle sınırlı iken bu çalışmada Beyzâvî tefsiri bağlamında Kur'an sûrelerinin tamamında yer alan ihtilaflar ele alınmıştır (s. 12).

Müellif, konuyu çalışırken hangi yöntemi dikkate aldığına da temas etmektedir. Bu bağlamda "ihtilaf zıtlıkta değil çeşitliliktedir" kaidelerinden hareketle çalışmasını ele alacağını ve mukayeseli tahlil yöntemine göre konuyu inceleyeceğini belirtmektedir. İbn Teymiyye'nin tefsir usûlüne dair eserini şerh eden Müsâid b. Süleyman et-Tayyar, bahsi geçen kaideyi izah sadedinde konu için müstakil bir başlık ayırmıştır.¹ Ona göre ihtilaf, çeşitlilik ve zıtlık olmak üzere iki türdür. Kelimelerin anlamlarındaki çeşitliliğe dair ihtilafta lafızlar farklı olmakla beraber anlamları aynıdır veya yakındır. Fakat zıtlığa dair ihtilafta

¹ Müsâid b. Süleyman b. Nasır et-Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*, (Kahire: Daru İbni'l-Cevzi, 2. Basım, 1426), 73-125.

ise lafızlar farklı olduğu gibi anlamları da farklıdır.² Şer'î-fikhî meselelerde, müçtehitlerin görüşlerinde ve Kur'an'ın kıraatiyle ilgili olan meselelerdeki ihtilaf, aynı lafız içerisindeki çeşitlilik türüne girer. Müfessirler arasındaki ihtilaflara dair birkaç örneğe yer veren müellif, ihtilafın zıtlıkta değil çeşitlilikte olduğu kaidesinin müfessirler tarafından çokça uygulandığını göstermektedir.³ Burada şu hususu belirtmek isteriz ki İbn Teymiyye bu kaideyi esasen sahabe ve tâbiîn ihtilafları için dile getirirken yazar, bunu daha sonraki iki müfessirin yorumlarını mukayese ederken devreye sokmaktadır. Yazarın bu ilmi yöntemi tatbik etmesinde İbn Teymiyye'den etkilenebileceğini ifade etmekle beraber klasik tefsir eserlerinde söz konusu kaidenin örneklerine bolca yer verildiğini görmekteyiz. Bu da gösteriyor ki sahabe ve tâbiîn dönemini kapsayan erken dönem tefsir faaliyetlerinin belirleyici unsuru olan kaide, sonraki dönemlerde yapılan tefsir faaliyetlerinde de yol gösterici olmuştur diyebiliriz. Ayrıca müellif her iki müfessir arasındaki ihtilafları izah ederken birçok yerde Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini yöntem ve kaide olarak kullanmıştır (s. 64).

Çalışmada yararlanılan kaynaklara baktığımızda müellifin Taberî'nin (ö. 310/923) *el-Câmiu'l-Beyân*, İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihü'l-Ğayb*, Kurtûbî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhît*, Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürrü'l-Masûn*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Ebussuûd Efendî'nin (ö. 982/1574) *İrşâdu Akli's-Selîm* ve İbn Âşur'un (ö. 1970) *et-Tahrîr ve't-tenvir* gibi tefsir literatüründe öne

² Müsâid b. Süleyman, *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*, 75-76.

³ Müsâid b. Süleyman, *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*, 77-125.

çıkması ve köşe taşı mesabesinde olan tefsirlerden istifade ettiğini görmekteyiz. Bu tefsirlerle beraber yazarın kaynak olarak kullandığı tefsir hâşiyelerin sınırlı olması kitabın eleştirilecek yönlerinden birisidir. Kitapta meseleleri izah ederken sadece İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-İntisâf*, Tîbî'nin (ö. 743/1343) *Fütûhü'l-Ğayb*, Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Hâşiyê alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süyûtî'nin *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr*, Konevî'nin (ö. 1195/1781) *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* ve Şehâbeddin Hâfâcî'nin (ö. 1069/1659) *Înâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî* adlı hâşiyelerini kaynak olarak kullanmıştır. Halbuki *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl* üzerine birçok şerh, hâşiyeye ve ta'lika türü eserlerin kaleme alındığı, bunların en önemlilerinin günümüze ulaştığı bilgisini dikkate aldığımızda kaynak olarak kullanılan hâşiyeye sayısı çok sınırlıdır. Bu da araştırmamızın kaynak yelpazesini daraltmıştır. Bu durum müellifin çok az sayıdaki kaynaklardan yola çıkarak değerlendirme yapıp görüş bildirdiği anlamına gelmektedir.

Müellifin çalışmadaki kaynaklarına dair yapacağımız bir diğer eleştiri de yazarın *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl* hâşiyeleri üzerine Türkiye'de yapılan ilmi çalışmaları dikkate almamasıdır. Bu önemli hususun gözden kaçırılmış olması ya da ihmal edilmesinin söz konusu kitap için büyük bir eksiklik olduğunu düşünmekteyiz. Hâlbuki ülkemizde Mesut Kaya,⁴ Şükrü Maden⁵ ve Mehmet Taha Boyalık⁶ gibi

⁴ Mesut Kaya, *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri, Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*, (Ankara, İlahiyat Yayınları, 2015); "a.mlf." *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); "a.mlf." "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 33/1 (2015), 1-37; "a.mlf." "el-Keşşâf'ta Gizli İ'tizal, ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'ân

araştırmacıların çalışmaları başta olmak üzere *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl* hâşiyeleri üzerine birçok önemli araştırma yapılmıştır. İlmî ve derinlikli çalışmaların gün geçtikçe sayısı artmaya da devam etmektedir. Yapılan bu çalışmaların ülkemizle sınırlı kalmaması ve Arap dünyasındaki araştırmacıların da Türkiye'deki şerh ve hâşiyeye literatürü üzerine yapılan yeni ve ilmî çalışmaları görmesi gerekmektedir. Zira akademik ve ilmî bir çalışma yapmak, alana dair yazılan farklı dillerdeki diğer çalışmaları da göz önünde bulundurmaya gerektirir.

Müellif, Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki ihtilafı konuları belirlemiş ve bunu yaparken de daima sözü asıl sahibine isnad etmiştir. Kaynak olarak kullandığı hâşiyelerden daha

Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 107-135; "a.mlf." "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı Ahmed el Karamânî'nin Tefsiri Zemahşerî Şerhi Örneği", *Marife* 15/1 (2015), 9-31.

⁵ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, (Ankara, İSAM Yayınları, 2015); "a.mlf." "Tefsirde Şerh Hâşiyeye ve Ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014), 183-220; "a.mlf." "Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzîl Hâşiyeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 241-273; "a.mlf." "Şeyhzâde Muhyiddin Kocevi'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 33-55.

⁶ Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*, (Ankara, İSAM Yayınları, 2019); "a.mlf." "el-Keşşâf Şerh-Hâşiyeye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazariyat Dergisi* 4/1 (2017), 91-118; "a.mlf." "Tefsir Şerh-Hâşiyeye Geleneğinde Kurucu Bir Eser: Kutbüddin er-Râzî'nin Şerhu Müşkilâti'l-Keşşâf'ı", *Nazariyat Dergisi* 5/2 (2019), 139-160; "a.mlf." "Yemenî'nin Tuhfetü'l-Eşraf Adlı el-Keşşâf Şerhinde Mu'tezile Savunusu", *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (2018), 28-54; "a.mlf." "Osmanlı'da Şerh-Hâşiyeye Yazıcılığı: el-Keşşâf Literatürü Örneğinde Bir İnceleme", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir: Âlimler, Eserler ve Meseleler Sempozyumu*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018).

önce kimsenin ihtilaf olarak görüp açık bir şekilde temas etmediği başka ihtilaflara da yer verdiğini söylemektedir. Konuları karışık olarak değil aksine belli bir düzene göre başlıklar halinde tasnif ederek ele almıştır. Her iki müfessir arasındaki bütün ihtilaf örneklerine yer vermek yerine her konu ve başlıkla ilgili üç dört örneğe yer vermekle iktifa etmiştir. Bunu yaparken de önce Zemahşerî ve Beyzâvî'nin ayetlerin tefsirine dair görüşlerini zikretmiş ve her iki müfessire katılan veya muhalefet eden müfessirlerin görüşlerine dikkat çekmiştir. Ayrıca müfessirlerin konuya dair zikrettikleri delilleri de ilave ederek görüşlerin eleştirisini yapmıştır. Bununla beraber ayetin, kelimenin ya da ibarenin kendince doğruya en yakın anlamını tespit etmeye çalışmıştır (s. 12-13). Bununla beraber müellifin yöntemi, söz konusu yöntemi kitap boyunca koruması, kullandığı dil ve biçimin sade, anlaşılır, akıcı ve açık olması, kitabın başarılı yönleri arasında zikredilmeyi hak etmektedir.

Kitabında Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki akidevî ve fikhî ihtilaflara değinmediğini belirten müellif, bu hususta Zemahşerî'nin Mu'tezilî-Hanefî, Beyzâvî'nin ise Eş'ârî-Şafii olmasından dolayı aralarında ihtilaf bulunmasının gayet açık ve anlaşılır bir durum olduğunu gerekçe göstermiş, konuya dair detaylar için kaynak olarak akaid ve fıkıh kitaplarına bakılabileceğini de ayrıca ilgili araştırmacılara tavsiye etmiştir (s. 12-13). Bizce kitabın eleştirilecek yönlerinden birisi de yazarın akidevî ve fikhî ihtilaflara değinmemesidir. Oysa şerh ve hâşiyelerde her iki müfessir mukayese edilirken ele alınan önemli konular arasında inanç ve fıkha ilişkin yorumlar da yer almaktadır. Tarihte şerh ve hâşiyeler üzerinden yürüyen İslâmî eleştiri geleneğine baktığımızda ulemânın Zemahşerî ile Beyzâvî'nin mezhebî kabullerini bir tarafa bırakarak hangi görüşün daha doğru

olabileceğini ifade etme adına müfessirlerin akîde ve fıkha ilişkin problem ve yorumlarını mukayeseli olarak incelemiştir. Her iki müfessirin mezhebî kabulleri farklı olabilir, bu da doğal olarak farklı sonuçları doğurabilir. Fakat bu hakikat, akîde ve fıkıh açılarından mukayese yapmayı gereksiz hale getirmez. Aksine müfessirlerden hangisinin ayetlere yaklaşımı daha doğrudur, hangisi ayetin siyakına, Kur'an'ın kendi içindeki bütünlüğüne vs. daha uygun gibi sorular eşliğinde incelenmesi gerekirdi. Zira Kur'an yorumunda sadece dilsel problemler değil hatta önemli bir kısmı olmak üzere inanç ve fıkha dair konular da yer almaktadır. Bu nedenle konunun inanç ve fıkıh nokta-i nazarından da her ikisinin tercih ve gerekçeleri tespit edilip, dilbilimsel problemlerde olduğu gibi doğru-muhtemel görüş hakkında değerlendirme yapılması beklenirdi. Yapılan çalışmanın aslında bir doktora tezi olmasını göz önünde bulundurduğumuzda bu eleştirimizin haklı ve yerinde olduğunu düşünmekteyiz.

Kitabın birinci bölümünde ifade kalıplarının ve bazı cümlelerin dilbilimsel açıdan tefsiri üzerinde durulmuştur. Her iki müfessir arasında ulûmü'l-Kur'ân, belâgat, dilbilim ve nahvî konulara nazaran tefsire taalluk eden Kur'anî kavramlar, kelimeler, Kur'an'da yer alan terkip ve hitapların manası gibi meseleler arasında ihtilaf azdır. Kur'an kavramları alt başlığı altında dört ayrı örneğe yer veren müellif, Beyzâvî'nin değerlendirme ve tercihlerinin ayetin manası ve münasebatı açısından daha uygun olduğu görüşünü ileri sürmektedir (s. 41-58). Müellif, yer yer Zemahşerî'nin görüşünün isabetli olduğunu söylese de ekseriyetle Beyzâvî'nin izah ve tefsirlerini daha isabetli bulmaktadır. Yazarın bu tutumunda Zemahşerî'nin Mu'tezilî-Hanefî, Beyzâvî'nin ise Eş'ârî-Şafîî olmasını göz önünde bulundurduğumuzda bizatihi müellifin kendisinin

mezhebî kabullerinin de etkili olabileceğini düşünmekteyiz. Müellif bu tutum ve görüşünü ifade ederken şu hususa da yer vermeyi ihmal etmemektedir: “Kur’an’ın pek çok vecihleri vardır. Ayetler farklı manalara gelebilecek şekilde te’vil edilebilir. Ama şurası da unutulmamalıdır ki her iki müfessir arasındaki ihtilaf da zıtlık değil aynı yorumun içindeki çeşitliliktedir.” (s. 72).

Ulûmü'l-Kur’ân meselelerine dair ihtilaflara göz gezdirdiğimizde her iki müfessir arasında nâsîh-mensûh, kıraat, sûrelerin mekkî-medenî oluşu ve ayetlerin sayısının mahiyeti olmak üzere dört meselede ihtilaf olduğunu görmekteyiz. Örneğin nesh meselesinde hangi ayetin nasîh olduğu müfessirlere göre farklılık arz etmektedir. Zemahşerî, Ankebût sûresinin 46. ayetini nesh eden ayetin Tevbe sûresinin 29. ayeti olduğu görüşünü savunurken Beyzâvî’ye göre ise ilgili ayeti nesh eden Tevbe sûresinin 5. ayetidir. Yine bununla beraber Şafiîlerde sünnetin Kur’ân’ı nesh etmesinin caiz olmaması hususu farklı örnekler üzerinde detaylıca izah edilmiştir (s. 98-99).

Kıraat konusunda Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ta çok dikkatli olmaması, nakillerde çokça şâz kıraatlere yer vermesi ve kıraat imamlarına aykırı görüşler beyan etmesi, müellif tarafından yapılan önemli bir tespittir (s. 108, 113). Bahsi geçen tutum ve yaklaşımların Zemahşerî’nin tefsirinin kıymetini düşürdüğü yorumu ayrıca yapılmaktadır (s. 119). Bununla beraber kıraat konusunda Beyzâvî’nin yöntemi ve görüşlerinin daha isabetli olduğu hususu da müellif tarafından zikredilmektedir (s. 113). Yine müellif, kitabında Zemahşerî ile Beyzâvî arasında kıraat ilmine dair bariz farkları sıralamaktadır. Ona göre Zemahşerî, *el-Keşşâf*’ta mütevâtir ve şâz ayrımı yapmadan ilgili kıraatlere yer vermiş, doğru olduğunu düşündüğü kıraati nahiv açısından

mukayese etmeyerek aralarında ayırım yapmamış, başka müfessirlere muhalefet ettiği zaman mütevâtir kıraatları zayıf göstermiş ve görüşlerine katıldığı müfessirlere göre mütevâtir yerine şâz kıraatleri öncelemiştir. Ayrıca kıraatin kime ait olduğu ve o kıraatte kimlerin okuduğu konusunda da hata etmiştir. Fakat Beyzâvî, tefsirinde mütevâtir ve şâz kıraatlere yer vermiş, kıraatlerin kime ait olduğunu belirtmiştir. Yine müellife göre Beyzâvî, kıraat konusunda Zemahşerî'den daha bilgili ve daha sağlamdır. Mütevâtir kıraatlerde ve kıraat âlimlerine itirazlarda Zemahşerî gibi davranmamış, kıraâatin şâz veya zayıflığı hakkında teenniyle hareket etmiştir. Kitapta da yer aldığı üzere Beyzâvî'nin Zemahşerî'ye en çok muhalefet ettiği alanlardan birisi de kıraat alanıdır (s. 119).

Kitabın diğer bölümlerini teşkil eden belâgat ilmine dair de her iki müfessir arasında ihtilaflar mevcuttur. Müellifin araştırmaları sonucu Abdulkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) nazm teorisini ilk defa uygulayan müfessir Zemahşerî'dir. *el-Keşşâf* tefsirinin satır aralarına baktığımızda görüyoruz ki söz konusu teori bizzat müfessir tarafından tatbik edilmiştir (s. 134). *el-Keşşâf*'ı diğer tefsirlerden ayıran önemli bir özellik bu tefsirde belâgat ilminin inceliklerine çokça yer verilmiş olmasıdır (s. 134). Yine bu bölümde müellifin belirttiğine göre her iki müfessir arasında meânî ve beyân ilimlerine dair konularda ihtilaflar mevcut iken bedî ilminde herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir (s. 134). Beyan ilmine dair Zümer sûresinin 74. ayetinde yer alan istiare sanatına dair verilen örnekte her iki müfessir arasındaki ihtilafı izah ederken ayetlerin siyakına da yer verilmektedir. Müellifin ısrarla vurguladığı üzere siyak ve sibak ayetin anlamını belirleyicidir. Buna göre 'arz' kelimesinin tefsirinde ayetlerin siyakı farklı olduğu için aynı kelime Zümer sûresinde 'cennet' olarak, İbrahim sûresinde

ise 'mahşer meydanı' diye tefsir edilerek farklı sûrelerde farklı anlamlara gelmektedir. Kitapta bu kaidenin dikkate alınması gerektiği de ayrıca ifade edilmektedir (s. 168).

Dilbilimsel konulara dair verilen örneklerde kelime ve lafızların kök manası incelenirken sınırlı kaynaklardan istifade edilerek ihtilaflara yer verildiği eleştirisini zikretmeliyiz. Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Fıkhü'l-Luga*, Râğıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* ve Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-Arûs* adlı eserleri, yazarın sözlük olarak kullandığı kaynaklardandır (s. 176). 'Rab' kelimesinin kök manasıyla ilgili olarak Zemahşerî'ye göre kelimenin aslı sıfat-ı müşebbehe iken Beyzâvî'ye göre ise mastardır. Müellif söz konusu örneğin izahını yaparken Tîbî'nin görüşünü de naklederek Beyzâvî'nin ilmi hassasiyetini ve anlayışını bir kez daha gözler önüne sermektedir (s. 181). Yine aynı konuya dair başka örnekte de bariz bir ihtilaf söz konusudur. 'İbtıla' kelimesinin izahını yaparken müellife göre Beyzâvî Allah'ı tenzih amaçlı bu kavramın 'teklif' olduğunu ileri sürerek sözlüklere yani dilbilimcilere muhalefet etmektedir. İsbetli olan ise sözlüklerde de yer aldığı üzere hakikat değil mecazdır diyen ve kelimeyi 'ihtibar' olarak tefsir eden Zemahşerî'nin görüşüdür (s. 186).

Müellif, nahiv ilmine dair ihtilaflara değinmeden önce bu ilmin, Kur'an'ın anlaşılmasındaki önemine yer vermektedir. Ona göre nahiv ilmi Allah'ın muradını ortaya koyma amacıyla yazılan her tefsirin mutlaka başvurduğu en önemli ilimlerden birisidir. Müfessirler kelimelerin, cümlelerin ve Kur'an ayetlerinin i'rabını yaparken nahiv ilmine müracaat ederler. Nahiv ilmi olmaksızın Kur'an'ın manası kesinlikle doğru anlaşılabilir. Her iki müfessir arasındaki ihtilafın en çok olduğu alan nahiv ilmidir. Kitabın diğer bölümlerine

göre burada örneklere, ihtilaflara ve değerlendirmelere daha fazla yer verilmektedir (s. 201). Şâz kıraatin Kur'an olmadığı ama nahiv konularında delil olarak kullanılmasının caiz olduğu hususu da ayrıca müellif tarafından belirtilmektedir (s. 211).

Sonuç kısmında ise müellif *el-Keşşâf* ve *Envarü't-tenzîl* hâşiyelerine çokça müracaat ettiğini söylemesine rağmen kitabında istifade ettiği ve kaynak gösterdiği hâşiyeler sınırlıdır. Bunun iki sebebi olabileceğini düşünüyoruz. Birincisi, diğer hâşiyelerde de benzer ya da aynı görüş ve izahların yer almasıdır. İkincisi, çalışmanın ortaya çıkış sürecinde kitap değil de bir tez çalışması olmasından dolayı az kaynağa müracaat etmesidir diyebiliriz. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi aralarındaki ihtilaflara yer verilen müfessirler, tefsir literatürünü etkilemiş, yön vermiş ve tefsirlerinin anlaşılmaları için hâlihazırda sayısı beş yüze varan şerh, hâşiye ve ta'lika yazılan önemli eserlerdir. Böylesine önemli eserlerdeki ihtilafları izah ederken onlarla ilgili yazılmış diğer eserlere de müracaat etmek ilmî ve gerekli bir metottur.

Müellif çalışmasının sonucu niteliğindeki bölümünde bazı önemli tespitlere de yer vermektedir. Yazara göre bu çalışma, Beyzâvî'nin ciddi ve ilmî yönüme sahip bir müfessir olduğunu bir kez daha bizlere hatırlatmaktadır. Bu hususla beraber Beyzâvî muhalefet ederken hiçbir yerde Zemahşerî'nin ismine açıkça yer vermemektedir. Yazara göre bu tutumun sebebi şu iki husus olabilir. Birincisi insanların Mu'tezile'ye ve Mu'tezilî akideye bakışı olumsuz olduğu için mümkün merteye eserini bu töhmetten uzak tutmak istemiştir. İkincisi ise Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesinde kendisinden önceki âlimlerin isimlerine yer vermesinden dolayı ayrıca tefsirini onlarla

doldurmamak adına alıntı ve atıflarda şahısların ismini zikretmemiştir. Bu kişiler içerisinde *Envarü't-tenzîl*'in kaynakları olan Fahreddin er-Râzî ve Râğıb el-İsfehânî'nin isimlerine dahi yer vermemiştir. Müellifin yaptığı araştırmalar sonucu Beyzâvî'nin dil bilimsel ve nahiv konularında Zemahşerî'ye tabi olduğu görüşünün yanlışlığı ortaya konulmuş oldu. Kitapta birkaç örnek verilmekle iktifa edildi ama bu örnekler çoğaltılabilir. Yaygın olan kanaatin aksine Beyzâvî'nin Zemahşerî'ye en çok ihtilaf ettiği alan nahiv ilmidir (s. 237-239).

Yine müellif çalışmasının önemini ifade etme adına iki müfessir arasında ilmî meselelerde muhalefet etmenin ilmî kıymetine de değinmektedir. Ona göre bu ihtilaflar *el-Keşşâf*'ın ihtisâr ve îcâzı olarak nitelendirilen *Envârü't-tenzîl* tefsirinin ilmî kıymetini ortaya koymaktadır. Ayrıca görülmektedir ki ihtilaf, eleştiri ve reddiyelerin ilmî bir yönü vardır. Bu ihtilaf ve eleştirileri delilleriyle beraber okuyup bir araya getirdiğimizde görüyoruz ki tefsirler yaygın olan kanaatin aksine asla donuk eserler değildir. Bu eserlerde birçok âlimin görüşü yer almaktadır. Bu açıdan baktığımızda âlimler okudular, anladılar, düşündüler, ittifak veya ihtilaf ettiler, görüşlerin üzerine ilavelerde bulundular ve nihayetinde eşsiz eserler kaleme aldılar diyebiliriz. Zaten İslâmî ilimler geleneğimizde tarih boyunca eleştiri kültürü şerh, hâşiyeler ve bahsi geçen ilmî faaliyetler üzerinden yürümüştür. Bununla beraber kitapta yer alan ihtilaflar, Beyzâvî'nin müfessir kimliğini, ilmini ve derinliğini ortaya koymaktadır. Bu tür ihtilafa yönelik çalışmalar müfessirlerin kendine özgü bir yöntemlerinin olduğunu göstermektedir. Buna örnek verecek olursak eş anlamlı kelimelerin kökeni, nesh ve kıraat meseleleri gibi netameli konularda önceki âlimleri taklit etmek yerine farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Müellife göre bu ihtilaflar, Allah'ın

kitabının muradının ne olduğunu anlamaya dair etkilerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Müellif, çalışmasını yaparken bu hususu daima göz önünde bulundurduğunu ifade etmektedir (s. 241-243).

Müellif, kitabının son kısımlarına doğru geldiğinde Kur'an ve tefsir araştırmacılarına tavsiyelerde de bulunmaktadır. Ona göre *el-Keşşâf* tefsirinde birçok mesele mevcuttur. Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki akîde, belağât, dilbilimsel, nahiv, tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân alanlarındaki ihtilaflar ve delillere dair müstakil tez ve araştırmalar yapılması gerekir. Bu konuların üzerinde ilmî, derinlikli ve daha geniş araştırmalar yapmak suretiyle her konunun hakkı verilmelidir (s. 243-244). Müellif, çalışmasını sonlandırırken kaynakçaya yer verdikten sonra kitapta yer vermediği Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki diğer ihtilafları ise ek olarak ayrı bir listede sunmaktadır. Yine müellif verdiği listenin ihtilafların tamamının olmadığı bilgisini kaydetmekle beraber araştırmacıları hâşiyeleri incelemeye ve çıkabilecek diğer ihtilafları tespit edip üzerinde akademik, ilmî ve derinlikli çalışmalar yapmaya teşvik etmektedir.

Müellifin bu kitabı ortaya koymuştur ki klasik eserlerimiz üzerine mukayeseli tahlil metoduyla yapılacak çalışmalarla hem eserlerdeki boşluklar doldurulacak hem de tenkit ameliyesi işlerliğini koruyacaktır. Yaygın olan kanaatin aksine tefsirler asla donuk eserler değildir. Her biri kendi içinde, döneminin ilmi seviye ve zihniyetini ortaya koyan yöntemler barındırmaktadır. Tahlil ettiğimiz kitabın yazılış amaçlarından birisi de bu hakikati gözler önüne sermektir.

KAYNAKÇA

Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiklerinin Etki Tarihi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.

Boyalık, Mehmet Taha. "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması". *Nazariyat Dergisi* 4/1 (2017), 91-118.

Boyalık, Mehmet Taha. "Tefsir Şerh-Hâşiye Geleneğinde Kurucu Bir Eser: Kutbüddin er-Râzî'nin Şerhu Müşkilâtı'l-Keşşâf'ı". *Nazariyat Dergisi* 5/2 (2019), 139-160.

Boyalık, Mehmet Taha. "Yemenî'nin Tuhfetü'l-Eşrâf Adlı el-Keşşâf Şerhinde Mu'tezile Savunusu". *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (2018), 28-54.

Boyalık, Mehmet Taha. "Osmanlı'da Şerh-Hâşiye Yazıcılığı: el-Keşşâf Literatürü Örneğinde Bir İnceleme". *Osmanlı'da İlm-i Tefsir: Âlimler, Eserler ve Meseleler Sempozyumu*, İstanbul: İSAR Yayınları, 2018.

Kaya, Mesut. *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri, Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015.

Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Kaya, Mesut. "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 33/1 (2015), 1-37.

Kaya, Mesut. "el-Keşşâf'ta Gizli İ'tizal, ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'ân Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 107-135.

Kaya, Mesut. "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı Ahmed el Karamânî'nin Tefsiri Zemahşerî Şerhi Örneği". *Marife* 15/1 (2015), 9-31.

Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2015.

Maden, Şükrü. "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lîka Literatürü". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014), 183-220.

Maden, Şükrü. "Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzil Hâşiyeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 241-273.

Maden, Şükrü. "Şeyhzade Muhyiddin Kocevi'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 33-55.

Tayyar, Müsaid b. Süleyman b. Nasır. *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi, 2. Basım, 1426.

Yazar Bilgileri Author(s)

Yüksek Lisans Öğrencisi
Muhlis Sönmez

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
İslam Felsefesi

muhlis.571.msn@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4075-0693

Künye Bilgisi

E. Burak Şaman, *Bir Metni Kuşatmak: İbn Sîna'nın De Anima Üzerine Notlar'ı*.

Klasik Yayınları, 2023.

240 sayfa.

ISBN: 9786057292865.

Anahtar Kelimeler / Keywords

De Anima / De Anima

Aristoteles / Aristotle

İbn Sina / Ibn Sina

Nefs / Soul

Kitap İncelemesi / Book Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

10/06/2024

Kabul Tarihi / Accepted

26/06/2024

Atıf / Citation

Sönmez, Muhlis. "E. Burak Şaman, Bir Metni Kuşatmak: İbn Sîna'nın De Anima Üzerine Notlar'ı". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 42-52.

Felsefe tarihi alanında akademik çalışma yapmanın birçok yönteminden bahsedilebilir. Bağlamsız şekilde bir nazariyenin neşter altına alınması mümkün olduğu gibi bir düşüncenin tarihsel zemininden yola çıkarak veya filolojik kaygılara bağlı kalarak incelenmesi de söz konusu olabilir. Teknik detaylar içerisinde ince eleyip sık dokuma yoluna gidilebileceği gibi bu tafsilatın yansıyan büyük anlatılarına da dikkat çekilebilir. Bu tür farklı akademik tutumlar, araştırma sahasının bütün yönlerine ulaşılmasını sağlar. Fakat Türkiye’de İslâm felsefesi söz konusu olduğunda akademik çalışmalarda hem filolojik hassasiyetler göz ardı edilmekte hem de metinler boş bir uzayda ele alınmaktadır. Bir filozofun metinlerinin tarihsel durumu, yazılmasının arka planı, nisbeti, diğer eserlerle ilişkisi vb. tespit edilmesi gereken pek çok yön ise felsefî problematiğin gölgesinde kalmaktadır. Bir filozofun kişisel hayatı, çağının sosyokültürel ve sosyopolitik durumu ve ilişki ağı gibi onun felsefî macerasını aydınlatacak durumlar da felsefe tarihi araştırmacılarının yeterince ilgisine mazhar olmamaktadır. Örneğin İslâm felsefesinin en önemli isimlerinden biri olan İbn Sînâ’nın (ö. 428/1037) hayat serüvenini, entelektüel ilişki ağını, eserlerinin tarihsel durumunu ve nüshalarını araştırmak çok az ilgi çekici görülmüştür. Genellikle bu tür teknik detaylara inmek veya bir metnin satır aralarında gezinmek tercih edilmemektedir. Bunun yerine büyük anlatıların peşinden koşmak daha fazla rağbet görmektedir. Böyle bir vaziyette, E. Burak Şaman’ın *Bir Metni Kuşatmak İbn Sînâ’nın De Anima Üzerine Notlar*’ı adlı eseri ilginç bir çalışma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu çalışma, İbn Sînâ’nın

Aristoteles'in *De Anima* adlı eserini okurken, metnin yan taraflarına aldığı çeşitli notları inceleme konusu yapmaktadır. Eser, bu tür küçük ve dağınık bir malzemenin nasıl problematize edilerek araştırmacıların istifadesine sunulabileceğinin de iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Çalışmanın İbn Sînâ'yı antik döneme ait bir eserin okuru olarak karşımıza çıkarıyor olması İslâm felsefecileri ve özellikle de İbn Sînâ çalışanları için heyecan uyandırıcıdır. Zîra İbn Sînâ, Şaman'ın da dikkat çekeceği üzere, bu notlarda yorumlayıcı olduğu kadar etkin ve eleştirel bir okuyucu olarak da öne çıkmaktadır. Burada eserin içeriği, *Notlar*'ın okuyucuya sunum şekli ve önemine dair bir değerlendirme yapılacaktır.

Bir Metni Kuşatmak dört bölüm olarak kurgulanmıştır. "Aristoteles'in *De Anima*'sı ve Aristotelesçi Gelenekteki Alımlanışı" başlıklı ilk bölümün temel amacı, *Notlar*'a giriş yapacak seviyede *De Anima* hakkında, gerek muhtevası gerekse şârihler döneminde ele alınışı açısından bilgiler vermek ve ana metnin tarihî serüvenini okuyucuya aktarmaktır. Burada cevabı aranan sorular, *De Anima* adlı metnin nasıl bir yapıya sahip olduğu ve İbn Sînâ'ya gelene kadar özellikle şarihler tarafından nasıl alımlandığıdır. Yazar bu bölümde, öncelikle *De Anima*'nın içeriğini inceleme konusu yapar. *De Anima*'nın nefse dair ilk yazılmış müstakil çalışma olduğunu belirten Şaman, metnin biri içlemsel diğeri kaplamsal iki sorunu ele aldığını ifade eder. İçlemsel sorun nefsin içeriği ile ilgili meseleleri içerirken kaplamsal sorun ise nefsin izafe edildiği canlı türler (bitki, hayvan, insan) düşünüldüğünde onun nasıl

tanımlanacağına ve bedenle olan ilişkisine işaret eder. Daha sonra eserin üç bölümünü tek tek ele alıp okuyucuya onun muhtevasını sunar. İlk bölümde nefsin cevheriyeti, kısımları ve Aristoteles'ten önceki filozofların bu konu hakkındaki görüşleri, ikinci bölümde yetkinlik (*entelekheia*), bilfiillik (*energeia*), suret (*eidos*) gibi kavramlarla ilişkili şekilde nefsin tanımı ve kuvveleri, son bölümde ise duyumsama, hareket ve akıl ele alınır. Yazar, Homeros'ta nefsin biri bedenle ilişkili diğeri bedenden bağımsız iki veçhesinin Platon'da düşünceye yapılan vurguya eşlik edecek şekilde bedenden bağımsız *psukhê* lehine değiştiğini, Aristoteles'te ise sentezci bir görünüm arz ettiğini belirtir. Buna göre Platon, nefsi bedenden bağımsız olarak görüp bu haliyle onu metafiziğin bir konusu olarak belirlerken, Aristoteles onu madde-form ve kuvve-fiil gibi kavramlarla ele alarak doğa biliminin bir inceleme alanı olarak düşünür.

Bu bölümün diğerk başlıklarında ise *De Anima*'nın antik şârihler dönemindeki ve Arapça'daki serüveni kısaca belirtilir. Biri milattan sonra 6. yüzyıla kadar gelen peripatetik/meşşai/Aristotelesçi şârihler, diğeri 4. ve 6. yüzyıllarda etkinlik kazanan Yeni Platoncu şârihler olarak iki dönem söz konusu edilir. Aristotelesçi şârihler geleneğinde nefse dair faal akıl tartışmaları, Yeni Platoncu gelenekte ise nefis-beden ilişkisi tartışmalarının yoğunluk kazandığını belirten Şaman "kayıp halka" olarak nitelendirilen bu dönemde nefis konusunda Platon ve Aristoteles'i uzlaştırma çabalarının yanında konuya dair ilginin derinleştirilip geliştirildiğine dikkat çeker ve bu iki

filozofun en çok ayrıştığı konu olarak nefis tartışmalarının bu dönemde onların konumlarının ötesine taşındığına vurgu yapar. *De Anima*'nın Arapça'daki serüvenini ise kısaca ele alan eser, burada daha ziyade önceki araştırmacıların tezlerine atıf yapar. *De Anima*'nın Arapça'daki durumunun hala yeterince açıklığa kavuşmadığını belirten yazar, bu eserin Arapça'daki macerasına dair yargılarını erteleyerek onun birkaç tercümesi olduğunu ifade etmekle yetinir.

“İbn Sînâ'nın *De Anima*'yı Alımlayışı” başlıklı ikinci bölüm canlılığın ne olduğuna dair bir soruşturma ile başlar. Acaba canlılık ile canlı arasındaki ilişki nedir? Canlılık canlıdan ayrı bir ilkeye mi işaret eder yoksa canlının fiillerinden mi ibarettir? Bu bölümün amacı İbn Sînâ ve Aristoteles arasında bir kıyaslama yaparak İbn Sînâ'nın nefis konusundaki ilgi ve eğilimlerini göstermek, böylelikle *De Anima* karşısındaki pozisyonunu daha iyi anlamaktır. Şaman, İbn Sînâ'nın nefsin tanımı konusunda Aristoteles'e yakın olduğunu belirtmekle birlikte Aristoteles'in nefsi daha ziyade canlının fiilleriyle düşündüğünü ve onu kuvveler toplamı olarak gördüğünü, İbn Sînâ'nın ise canlının fiilleri ve bu fiillerin bir ilkesi ve cevher olarak nefis arasındaki bir ayrıma itinayla vurgu yaptığını ifade eder. İbn Sînâ ve Aristoteles arasındaki ayrışma bundan ibaret değildir. Şaman, yine çok kritik birkaç farklı yöne daha işaret eder. Buna göre İbn Sînâ, nefsin tanımında “ilk yetkinlik” ifadesini kullansa da bunu yeterli görmemektedir. Yine İbn Sînâ iç idrak güçlerinde hayal yetisini, verileri saklayan ve işleyen olarak

çeşitlendirmiştir. Ayrıca soyut manaları ve eşyanın suretlerini faal akılla ittisal kurarak alan ve bu yolla yetkinleşen bir nefis anlayışı da Aristoteles'ten ayrılan önemli bir ayrımı ifade eder. İbn Sînâ'nın nefis anlayışını Aristoteles'ten ayıran en temel özellik ise onun nefsi soyut ve müstakil bir cevher olarak düşünmesidir. Şaman'a göre İbn Sînâ, bundan dolayı nefsin varlığını canlının fiilleri üzerinden değil de kendilik bilinci üzerinden ortaya koyan bir ispat yöntemi benimser. İbn Sînâ'nın meşhur "uçan adam" örneği hem nefsin varlığını hem de onun bedenden müstakil bir cevher olduğunu ispat etme çabasını ifade eder.

Şaman, bu ayrım noktalarını belirledikten sonra nefis ilminin İbn Sînâ felsefesindeki yerine dair kısa bir başlık açar, ardından *De Anima Üzerine Notlar*'a dair genel bilgiler verir. Buna göre *De Anima Üzerine Notlar* İbn Sînâ'nın Aristoteles'in söz konusu eserini okurken kenarına aldığı çeşitli notlardan ibarettir. Bu notlar daha sonra İbn Sînâ'nın üçüncü nesil takipçisi Abdurrezzâk Sıġnâhî tarafından *De Anima* metninden ayrı bir şekilde temize çekilmiştir. Notların muhtevasına değinen yazar, *De Anima*'nın bölümlerine göre nefsin idrak kuvveleri ve akli inceleyen III. Kitap üzerine daha çok yoğunlaştığı tespitinde bulunur. Yazar, daha sonra yorumların kelime açıklaması, tutarsız gibi görünen yerleri tutarlı hale getirme, eleştiri ve ayrıca fikirlerini belirtme gibi çeşitli düzeylerde yazıldığına dair yöntem açısından bir muhteva analizi yapar.

Yazarın İbn Sînâ'nın yorumlama yöntemi konusunda temel iddiası bu yorumların farklı düzeylerde gerçekleştiğidir.

*Notlar'*ın orijinal başlığı *et-Ta'likât alâ havâşî Kitâbi'nefs lî Aristâtâlîs* şeklindedir. Şaman, eserin "Giriş" bölümünde bu başlıktan yola çıkarak *Notlar'*ı üç katmana ayırır: *De Anima* metni birinci katman, İbn Sînâ'nın klasik bir şerh geleneği çerçevesinde *De Anima'yı* açıkladığı ikinci katman (*havâşî* ibaresi bu katmana atıf yapar) ve İbn Sînâ'nın şârih konumunda olmayarak daha aktif bir şekilde okuma sürecinin içinde olduğu üçüncü katman (*et-Ta'likât* ifadesi de bu katmanı belirtir). Yazar katmanlı olduğunu öne sürdüğü bu yapıyı açıklamak için bu bölümde müstakil bir başlık açar ve İbn Sînâ'nın yorumlama yöntemine dair bir değerlendirme yapar. Bu anlamda İbn Sînâ'nın Aristoteles metnini yalnızca yorumlamadığını, ayrıca bazı yerlerde eleştiri ve mantıksal olarak sınaama yoluna gittiğini de belirten Şaman, İbn Sinâ'nın edilgin değil "etkin" bir Aristoteles okuyucusu olduğuna işaret etmiş olur.

*Notlar'*la ilgili önemli bir mesele de burada İbn Sînâ'nın Aristoteles'in eserleri üzerine yazmış olduğu ve müsvedde halinde iken ortadan kaybolan şerhi *el-İnsâf*'ın bir parçası olup olmadığı ve bu anlamda *el-İnsâf* ta geçtiği belirtilen ve *Notlar'* da da yer alan "doğulular" ve "batılilar" meselesidir. *Notlar'*ın *el-insâf*'ın bir parçası olmasının mümkün olup olmadığına dair çeşitli görüşleri aktaran Şaman, bu konuda nihaî bir yargıya varmaktan kaçınır ve *Notlar'*ın İbn Sinâ'nın olgunluk dönemine ait olduğu şeklinde daha az riskli bir yargıda durmayı tercih eder. Yazar, *Notlar'* da "batılilar" ifadesinin geçmediğini, "doğulular" ifadesinin ise sıkça geçtiğini ve geçtiği yerlerde de genellikle Aristoteles'i eleştiren ve daha çok İbn Sinâ'nın ondan ayırt

edici görüşlerini savunan bir grup olarak öne çıktığını söyler. Şaman, “doğulular” meselesine dair daha ziyade onların kim olabileceğine dair yargıları aktarır. “Doğulular” meselesi eserde yeterince irdelenmemiştir. Halbuki “doğulular”ın kimliği ile ilgili soruşturmanın yanında, onların özellikle *Notlar*’da nasıl bir nefis anlayışını savunan bir grup olarak öne çıktıklarının değerlendirilmesi başka müstakil bir başlık altında veya burada ele alınabilirdi. Aşağıda üçüncü ve dördüncü bölümlerle ilgili değerlendirmede de dikkat çekileceği üzere bazı konuların metin dışına çıkarılıp toplu bir değerlendirilmesinin yapılması konunun okuyucuya sunumu açısından daha faydalı olurdu. *Notlar*’da sıkça geçen ve özellikle Aristoteles’e dair eleştirel bir tutum içerisinde oldukları anlaşılan bu “doğulular”ın *Notlar*’da nasıl bir nefis anlayışı içerisinde olduklarını okuyucu için açımlayan toparlayıcı bir başlığın yer alması çalışmayı tamamlayıcı olurdu. Üçüncü bölümde bunların tek tek notlar özelinde bir felsefi analizinin sunulmuş olması, çalışmayı, ayrı bir başlıkta değerlendirme gereğinden müstağni kılmamaktadır.

Notlar’ın doğrudan ele alınmaya başladığı bölüm üçüncü ve dördüncü bölümlerdir. Üçüncü bölümde *Notlar*’ın felsefi bir incelemesi ortaya konur. Yazarın buradaki yöntemi tek tek notları içeriğine göre başlıklandırarak analiz etmek, filozofun kastını belirginleştirmek ve bunun için gerektiğinde İbn Sînâ’nın *eş-Şifâ*’sına da atıf yapmak şeklindedir. Bunu yaparken İbn Sînâ’nın Aristoteles’i nasıl anladığı ve yorumladığına dikkat çeken yazar, ayrıca Yunanca metin ile İbn Sînâ’nın elindeki Arapça tercümesi

arasındaki farklar ve Yunanca bazı kavramların nasıl ifade edildiği hakkında da fikir yürütür ve tespitlerde bulunur. Metin bu açıdan da araştırmacıya önemli veriler sağlar. Bu bölümde İbn Sînâ'nın diğer eserlerine yapılan atıflar da meseleyi anlamayı kolaylaştırmaktadır. Doğrudan *Notlar'*ın içeriğine odaklandığı için kitabın en önemli ve dikkat çekici bölümü budur. Fakat burada notlar müstakil olarak yorumlanıp açıklandığı için yazarın temel bir önermesi veya iddiası söz konusu değildir. Yazar bu bölümde daha ziyade tek tek notların nasıl anlaşılacağı üzerinde durur.

Dördüncü bölümde *Notlar'*ın Arapça tenkitli metni ve Türkçe tercümesi karşılıklı olarak sunulur. Bu bölüm incelikli bir tercümenin yanında özellikle İbn Sînâ'nın Aristoteles'in hangi pasajına atıf yapmış olduğuna dair tespitler içermesi açısından önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi İbn Sînâ'nın *Notlar'*ı metinden kopuk şekilde toplu halde yazıya geçirilmiştir. Elimizdeki nüshada, muhtemelen hangi notun *De Anima'*nın hangi pasajını şerhettiğine dair olan bazı harf ve işaretler içerir. Bunlar hangi notun hangi pasajlara denk geldiğine dair bir kolaylık sağlar. Yazarın da belirttiğine göre *Notlar'*ın *De Anima'*nın hangi bölümlerine denk geldiğine dair de bir çalışma söz konusudur. Fakat burada daha dakik ve ayrıntılı bir tespit yapılmaya çalışılmıştır. Şaman, *De Anima'*nın ilgili pasajını veya cümlesini de numaralandırdığı notların hemen öncesinde vermektedir. Bu da okuyucu için işleri daha kolay hale getirmektedir.

Şaman'nun çalışması İbn Sînâ'nın *Notlar'*ını daha açık hale getirmeye ve onları bir bağlama oturtmaya çalışır. Fakat bu malzemenin sunumuyla ilgili bazı zorlukların getirdiği eksikler de söz konusudur. Üçüncü bölümde felsefî analiz yapılırken notların başlıklandırılarak ele alınması okuyucu için büyük kolaylıklar sağlarken, diğer yandan bu bölüm "*Notlar'*daki İbn Sînâ" hakkında bütüncül bir kavrayışı yeterince vermemektedir. Eserde *Notlar'*ın İbn Sînâ'nın nefis anlayışıyla ilgili bize ne söylediği ve bu notlarla İbn Sînâ'nın nefis anlayışına dair bilgimize ne eklendiği yeterince yer bulmamıştır. Üçüncü bölümde her notla ilgili parça parça açıklama varsa da genel olarak bu notların ne ifade ettiğine dair toparlayıcı bir başlığın olmamasının eksikliği hissedilmektedir. Aslında girişte yazar, bu başlıkta İbn Sînâ'nın yorumlarının kendi nefis anlayışındaki yerinin tespit edilmesini bir amaç olarak belirler ve notların tek tek analizinde *eş-Şifa'*ya da atıflarla bu amacı yerine getirmeye çalışır. Fakat parça parça notlar arasından sıyrılamayan okuyucu için notların bütüncül bir değerlendirmesi yer alabilirdi. Ayrıca bu bölümde okuyucunun henüz notlarla karşılaşmadan onların felsefî analiziyle karşılaşması da anlama konusunda yine bir zorluk meydana getirmektedir.

Üçüncü bölüm felsefî bir incelemeyi ele alır. Bu bölümle sonraki bölümün yer değiştirmesi okuyucu açısından daha isabetli olurdu. Çünkü bu bölümde tek tek notlar ele alınıp yorumlamaya tabi tutulmakta ve notların genel bir felsefî analizi yer almamaktadır. Durum böyle olunca okuyucu henüz okumadığı parça parça felsefî notların analiziyle

karşılaşmaktadır. Bu da olayı anlama açısından bir zorluk meydana getirmektedir. Metnin okuyucu ile daha iyi bir şekilde buluşması için bir tür klasik şerh metodu da takip edilebilir ve sayfa yatay olarak ikiye ayrılarak üst tarafta metin, alt tarafta ise felsefi incelemesi yer alabilirdi. Arapça orijinali ise eserin sonuna konurdu. Aslında “İbn Sînâ’nın De Anima’yı Alımlayış”ı başlıklı ikinci bölümün, başlığın da çağrıştırdığı şekilde *Notlar*’ın genel bir değerlendirmesi yapması beklenirdi. Fakat yazar burada bunun yerine İbn Sînâ’nın diğer eserlerine atıfla özet bir Aristoteles-İbn Sînâ kıyaslaması verir.

Hülâsa, *Bir Metni Kuşatmak*, özellikle İbn Sînâ’nın merkezî eserlerine daha çok yoğunlaşılmalı ve daha köşede kalmış eserleri ile ilgili çalışmaların seyredildiği bir ortamda önemli bir boşluğu doldurmaya teşebbüs etmektedir. İbn Sînâ’nın *Mübâhasât*, *Ta’likât* vb. gibi diğer bazı eserleriyle ilgili sorunlar araştırmacıları bu alana girme hususunda daha çekimser kılmaktadır. Bunun yerine ana eserleri üzerinden felsefi problematik çalışmak ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan E. Burak Şaman’ın *Bir Metni Kuşatmak: İbn Sînâ’nın De Anima Üzerine Notlar*’ı adı altında İbn Sînâ’nın *De Anima* notlarını inceleme konusu yapması İslâm felsefesi çalışmaları için büyük bir önemi hâizdir. Çalışmanın özellikle de İbn Sînâ’yı antik döneme ait bir eserin okuru olarak ele alması pek çok soru açısından merak uyandırıcı ve araştırmacılar için heyecan vericidir.

Yazar Bilgileri Author(s)

**Prof. Dr.
İbrahim KUTLUAY**

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Hadis

i_kutluay@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-3149-9556

Künye Bilgisi

George Warner, *The Words of Imams Al-Shaykh al-Sadûq and the Development of Twelver Shiî Hadîth Literature*.

Great Britain: I.B. Tauris, 2022.

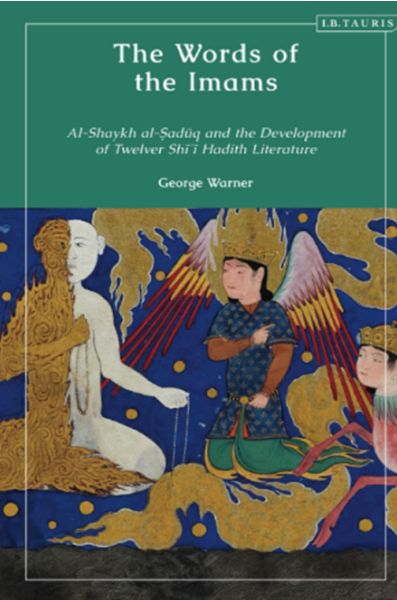
236 sayfa.

ISBN: 99781838605605.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Hadis / Hadîth
Oniki İmam Şiîliği / Twelver Shiîsm
Şeyh Sadûk / Al-Shaykh al-Sadûq
Şiî Literatürü / Shiî Literature
İmamların Sözleri / The Words of Imams

Kitap İncelemesi / Book Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

19/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

20/06/2024

Atıf / Citation

Kutluay, İbrahim. “George Warner, The Words of Imams Al-Shaykh al-Sadûq and the Development of Twelver Shiî Hadîth Literature”. *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 53-70.

In our country, as well as in the Arab world and the West, numerous studies in the form of articles, theses, and books have been produced on Shī'a and its branch, the Isnā'ashariyya Imāmiyyah (Twelver Shī'ism), which constitutes the second largest sect following Ahl al-Sunnah. George Warner's work *The Words of Imams Al-Shaykh al-Sadūq and the Development of Twelver Shiī Hadīth Literature* (London, New York, Oxford: I. B. Tauris, 2022) is one of the studies in this field, which was prepared as a PhD thesis.

Shaykh al-Sadūq, known fully as Abū Ja'far Muhammad b. 'Alī b. al-Husayn b. al-Husayn b. Mūsā b. Bābawayh al-Qummī (d. 381/991), occupies a prominent position as the author of *Man lā yahduruhu al-faqīh*, one of the canonical works among the four major collections of hadīth in Twelver Shīa known as *al-Kutub al-Arbaa*. He was born in either Qom, situated approximately 125 kilometers southwest of Tehran, or in Khorasan. The exact birthdate of Ibn Bābawayh remains unspecified. He received his early education under the tutelage of his father and local Shiī scholars in Qom, subsequently advancing his studies in Ray, the capital of the Buyid dynasty, after 343/954-5. Al-Sadūq is notably associated with the Akhbārī school of thought prevalent during his era, a perspective evident in his extensive literary contributions. Central to the Akhbārī doctrine is the primacy accorded to hadīth as the principal source of religious authority in matters of faith and practice.

Shaykh al-Sadūq's corpus comprises the following works:

Kitāb Man Lā Yahduruhu al-Faqīh, his most renowned work, primarily focuses on hadīth pertaining to jurisprudence (fiqh) and stands as one of the Four Books of the Shī'a (al-Kutub al-Arbaa).

Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni'ma is dedicated to defending the belief in Imam al-Mahdi and elucidates his occultation.

Al-Tawhīd compiles hadīth addressing theological topics such as monotheism (tawhīd), divine attributes, and actions.

Al-Muqni' gathers hadīth related to legal matters.

Ilal al-Sharāi' provides an exploration of the underlying reasons (hikma) behind Islamic legal rulings.

Al-Amāl comprises hadīth dictated by al-Sadūq to his students.

Al-I'tiqādāt presents a treatise on Shī'a beliefs.

Ma'āni al-Akhhbār explains deeper meanings of selected hadīth and Qur'anic verses.

'Uyūn Akhhbār al-Ridā compiles hadīth attributed to Imam al-Ridā.

Al-Khisāl categorizes hadīth according to their emphasis on specific virtues.

Thawāb al-A'māl wa 'Iqāb al-A'māl describes the rewards of righteous deeds and the punishments for evil actions.

Al-Hidāya compiles hadīth related to beliefs and jurisprudence (fiqh).

These works collectively demonstrate Shaykh al-Sadūq's comprehensive engagement with hadīth literature and its application across theological, jurisprudential, and ethical dimensions within Twelver Shī'a.

In *The Words of Imams*, George Warner analyses al-Shaykh al-Sadūq and his works within the framework of the Isnāashariyya Imāmiyya hadīth literature. The book is 227 pages in total, but the actual text is only 151 pages. At the beginning of the book, there is a long introduction about 30 pages. The book consists of an introduction, two chapters, conclusion, footnotes parts, bibliography, index and two appendices. In fact, as we mentioned above, Warner's this work is based on his doctoral thesis at SOAS (UK) entitled *The Words of Imams Al-Shaykh al-Sadūq and the Development of Twelver Shiī Hadīth Literature*. Warner states that his reading on Shī'a, seminars he attended, and evening discussions with scholars in the field during his stay in the Sayyida Zaynab neighborhood of Damascus between 2008 and 2009 contributed significantly to the composition of this work. He states that his aim is to “shed light on the development of the Isnāasharī Imāmiyya hadīth literature by analysing al-Sadūq's extensive writings, most of which are hadīth compilations” (p. 1).

In his scholarly investigation, Warner centers on Shaykh al-Sadūq's role as a pivotal figure in the scholarship of hadīth. Al-Sadūq navigates various challenges and objectives throughout his extensive corpus. Warner's primary objective is to illuminate the broader evolution of distinct Imāmī, specifically Twelver Shī'ī hadīth literature. Shortly,

Warner's work presents an intellectual profile of al-Ṣadūq, examining his extensive written legacy and contextual milieu. Warner endeavours to elucidate al-Ṣadūq's scholarly priorities, intellectual projects, and distinguishing characteristics as a thinker. Through his analysis, Warner explores a formative phase in the development of this literature, highlighting its unique features and thematic concerns that differentiate it from other genres of hadīth literature (p. 2).

As for the importance of the study of Warner, as he mentioned in his book "a few books on aspects of Shī'ī hadīth or individual Shī'ī muḥaddithūn are available, but as yet there exists no book-length survey of Shī'ī hadīth literature in a European language" (p. 3). Some of them just is an introduction to Shī'a, but Warner's book gives detailed information about Shiī hadīth corpus, particularly works of Shaikh Sadūq, and evaluated them.

In his scholarly approach, Warner situates Sadūq's works within the broader framework of Shiī literature. Warner conducts comparative analyses, particularly between *Man lā yahduruhu al-Faqīh* and other prominent texts of *al-Kutub al-Arbaa*, delineating their principal characteristics. The primary aim of Shaikh Sadūq, Warner argues, is to address the doctrinal and practical inquiries of Imāmī society, encompassing rulings by scholars and traditions attributed to the Imams. Warner evaluates the incorporation of *al-Tawhīd*, *al-I'tiqādāt*, and *al-Hidāya* in Sadūq's oeuvre. Warner emphasizes that Sadūq's work *al-Tawhīd* should not be misconstrued as a comprehensive theological

compendium or representative of his personal theology. In contrast, works such as *al-I'tiqādāt* and *al-Hidāya* prominently feature of hadīths on theological subjects, serving explicitly as evidential texts supporting specific doctrines for the instruction of the faithful. Readers encounter hadīths employed in divergent contexts within his work *al-Tawhīd*. Warner scrutinizes the contents of *al-Tawhīd*, highlighting that its initial section addresses theological issues such as *tashbīh* (anthropomorphism), *azama* (divine transcendence), and *jabr* (predestination), with *tashbīh* being comparatively more straightforward to navigate among scholars. Warner also assesses the volume of hadīths presented in this context and 'The Reward of Those Who Know and Declare God's Oneness' (pp. 95, 99, 103). Briefly Warner attempted to show conclusively that the hadīths in *al-Tawhīd* cannot be reliably read in isolation.

As for content of Warner's work, after long introduction, he gives brief information about *the works of al-Sadūq* between pages 22-26. The surviving books listed here are only a fraction of the total number of works those early bibliographies attribute to al-Sadūq. Al-Tūsī states that he wrote around 300 works (p. 26-27). Later he specifically introduces *Al-Tawhīd* in which regards theology and its limits and *Kamāl al-dīn wa tamām al-ni'ma* in details (pp. 91-148). Between pages 152-159, there is a long bibliography (as primary sources and secondary sources). Pages 154-156 under the title of first appendix the table of contents of al-Shaikh al-Sadūq's book *al-Tawhīd* takes place, and the

second appendix (pp. 157-159) lists the table of contents of *Kamāl al-Dīn and Tamām al-Ni'ma* which include some events in early Islamic history that may constitute evidence for the occultation (gayba) of some prophets such as Hadrat Idris, Noah, Sālih, Abraham, Yūsuf, and Moses (p.b.u.t); and the opinions of the scholars on this issue. Following the appendices, the footnotes take place collectively (pp. 160-209), because those are not mentioned at the bottom of the pages of the original text.

Basically, the book consists of two main chapters: *Placing al-Sadūq* (in Hadīth and Fiqh) and *Reading al-Sadūq*. Besides there are three subheadings in the first chapter and two subheadings in the second. At the end of each chapter, there is a conclusion part. In the *Introduction* part (pp. 22-28), Warner gives a summary of survived 19 works.

The first chapter (pp. 31-64), entitled *The Placing of al-Sadūq* (in Hadīth and Fiqh), includes subheadings such as *Imamite Thought in the Time of al-Shaykh al-Sadūq/Ibn Bābawayh and Shi'ite Life in the Imam's Ghaybāt; Legal Theory and the Living Imam: Al-Sadūq as a Hadīth Scholar; Hadīth Literature: Al-Sadūq, Adab, and Hadīth Science in Imāmiyya in the Buwayhī court*. In this section, the position of Shaikh al-Sadūq in the context of the political and religious factors affecting the Imāmiyya Isnāashariyya in the earlier of 4th and 5th centuries is discussed. The formation of the doctrine of *ghaybah* (occultation) and Sunnite sects among the Imāmiyya, the politics of the al-Buwayhids, and the formation of the Imāmiyya as an independent sect in this context are analysed.

Warner points out that al-Sadūq identified himself as a jurist/*faqīh* and that most of his books dealt with judicial (fiqh) issues, while a few dealt with theological issues. Accordingly, al-Sadūq's works are usually analysed in the context of legal and theological thought (p. 31). However, according to Warner, this distinction is not absolute, because Imāmī legal thought in this period remained closely tied to ideas about the twelfth imam (al-Mahdī al-Muhtazar) and his *gayba*/occultation.

The first chapter, therefore, provides an overview of this intellectual context and al-Sadūq's place in it. Although Warner explores his writings on these topics in more detail in the second chapter, the first chapter focuses primarily on the questions surrounding hadīth, textual-critical methodology and epistemology, and the ways in which al-Sadūq and scholars like him sought to resolve their relationship to the Infallible Imams (ma'sum) during this crucial period in Imāmī thought. Al-Shaikh al-Sadūq's nineteen works are those that have survived from what once numbered in the hundreds. Some of the lost works are mixed in with others, such as treatises on individual legal issues that should have been largely repeated in *Man lā yahduruh al-faqīh* (p. 32). If, for example, one of his lost works, *Madīnah al-'ilm*, had survived, it would have been possible to better understand al-Sadūq as a thinker (p. 32-33).

The early hadīth collections thus continued to be of great potential value to later generations of Imāmīs. Indeed, Warner argues that Andrew Newman's *The Recovery of the*

Past (pp. 112-117) demonstrates that the publication of al-Sadūq's own manuscripts in the Safavid period (1501-1736) marked a renaissance in early modern Iran, which was accompanied by a renewal of a broader interest in hadīth.

Warner emphasizes that the post-Buwayhid tradition of Imāmī jurisprudence and theology in Iraq and Iran (320/932-454/1062) is rooted in the leading Imāmī scholars of Baghdad during the period of the Buwayhid, such as Muhammad b. Muhammad al-Shaikh al-Mufīd (d. 413/1022), ‘Ali b. al-Husayn al-Sharīf al-Murtazā (d. 436/1044), and Muhammad b. al-Hasan al-Tūsī (d. 460/1067). According to Warner, 3rd/9th-century Shi‘ites produced elaborate, cosmological visions of the Infallible imams (ma‘sum) and their shī‘as/adherents. These visions were little intelligible to the larger group and their knowledge systems, whether Mu‘tazilite theology or Shāfi‘ite legal theory.

As Warner points out, the Isnāasharī scholars in the third century claim that the Infallible imams possess extraordinary powers, such as knowledge of the unseen/gayb or flight. It is also claimed that the souls of the Imams and their shī‘as/followers were created from the same light at the dawn of creation. Accordingly, other human beings are separated from the non-Imams (the twelve Imams), even on a cosmogonic level. This belief represents an intellectual break with the mainstream (Ahl al-Sunnah wa'l-Jamā'ah). Moreover, doctrines acceptable to other groups are used as evidence to incite enmity against non-Shi‘ites. In fact, the Shi‘ite scholars spread disparaging

narrations about highly esteemed Companions of the Khulafā al-rāshidīn, such as Abū Bakr and 'Umar, within the Shi'ite community to make them appear intolerable (p. 35).

However, the al-Buwayhid Imāmites largely abandoned the theologies of their ancestors, such as the "falsified text of the Qur'ān" and Imams who travelled back in time, which were no longer palatable or acceptable. Shi'ite scholars such as Shaikh al-Mufīd (d. 413/1022), the leading theologian, jurist and hadīth scholar of the Imāmiyya Shī'a, and his disciple Sharīf al-Murtazā (d. 436/1044) declared some of the attitudes that the Shī'a used as evidence, such as the claim that the Qur'ān had been tampered with and the hatred of the Companions, as misguided excesses (p. 35).

One of the most widely recognized features of al-Buwayhī Imāmī thought is its affinity with Mu'tazilite dialectical theology, as many Imāmī scholars of the period were taught by prominent figures of the Mu'tazilite tradition. For example, Sharīf al-Murtazā was influenced by Qāḍī 'Abd al-Jabbar, who visited Baghdad on his way to Ray (in Iran). The extent to which the Imāmīs adopted certain Mu'tazilite doctrines during this period is debatable, but what is not disputed is that they were articulated in a robust Imāmī theological literature and that Imāmī positions were discussed in terms of dialectical theology.

Meanwhile, during the 4th/10th century, jurisprudential sects became more established among Sunnī groups, and Shī'a, which was influenced by Ahl al-Sunnah in many

respects in terms of sectarianization, adopted a structure similar to Ahl al-Sunnah. Therefore, this was accompanied by an expanding literature of Imāmī jurisprudence expressed by the Buwayhī Imāmī scholars in terms and concepts shared by other groups. Indeed, centuries later, some Shī'ite writers would lament the developments of this period as the beginning of the "Sunninization" of the Imāmī tradition (p. 35). In this section, Warner highlights the academic discourse surrounding Imāmī literature on the occultation, emphasizing its distinctive and technical nature. He underscores the intricacies involved in discussions regarding the transmission of the imāmate to an imam, as well as the complexities surrounding the guidance provided by an occulted and child imam to the Imāmī community.

The second subheading of the first chapter, *Legal Theory and the Living Imam: Al-Sadūq as a Hadīth Scholar*, touches upon some of the features of al-Sadūq's *Man la yahduruh al-faqīh*. In the introduction to *al-Faqīh*, al-Sadūq states that his friend Muhammad b. Hasan b. Ishaq, known as Ni'ma in the town of Ilāq in Balkh, asked him to compile a book on fiqh; halal, haram, and the rules of the Shari'ah. Regarding the title of his book, al-Sadūq stated that he was influenced by Abū Bakr Zakariyyā al-Rāzī's medical book, *Man lā yahduruh al-tabīb* (To the One Who Has No Access to a Doctor/Every Man is His Own Doctor). Sadūq states that people asked him to compile a similarly comprehensive "handbook of jurisprudence" and that he prepared this book in response.

As a result, *Man lā yahduruh al-faqīh* reflects his previous knowledge on the subject (p. 47). In this work, al-Sadūq has omitted the *isnads* and mentioned them collectively at the end of the book under the title of *mashyaha*. For example, he states, "The isnad of all the hadīths I have narrated from 'Ammār b. Mūsā al-Sābātī in this book is 'Ammār < my father < Muhammad b. Hasan < Saīd b. 'Abdillāh < Ahmad b. Hasan 'Ali b. Faddāl < 'Amr b. Sa'id al-Madāinī < Musaddīq b. Sadaqa < 'Ammār b. Mūsā al-Sābātī." He also lists the other isnads collectively. Al-Sadūq stated that instead of including every hadīth in his book, he mentioned the ones he trusted and the hadīths that he relied on in matters of jurisprudence, and ruled on their authenticity (Al-Sadūq, *Faqīh*, 1/12 *Muqaddima*).

In his study, Warner points out three main flaws of *Man lā yahduruh al-faqīh*: The first, in his view, "we are none the wiser as to al-Ṣadūq's deeper standards for a hadīth's authenticity." The second, introduction of this work unfortunately does not provide an epistemological foundation, and any mention of the authority of the scholar, the occulted imam, and his *ghaybah*, a common and often important feature of other legal writings of the period. The third is that the practical relationship between al-Sadūq's own judgments and the *akhbār* he recorded in his book is often unclear (p. 47).

The third subheading of the first chapter is *Hadīth as literature: Al-Sadūq, adab and Imāmī traditionism at the Buwayhid court*. Warner points out that al-Sadūq, as a jurist and compiler of the imams' hadīths, was constantly

concerned with the fundamental question of "how to manage authority" that confronted the Imāmī scholarly community during the imām's period of occultation. What is certain, according to Warner, is that none of these uncertainties prevented scholars like al-Sadūq from continuing to act as jurists, using their scholarly status to guide the Imāmī community in matters of law and theology. Therefore, al-Sadūq's works such as *al-Faḳīh* and *al-I'tikādāt* were constructed as reference works for the Imāmī community to seek answers to their questions regarding belief and practice. For this purpose, the *akhbārs* of the infallible imams and the rulings of the scholars are organized according to their subjects in such works, and the texts that serve as evidence are clearly defined and arranged.

In the third subheading of the first chapter, Warner evaluates the *Adab* literature. He defines *adab* literature as "Works of *adab* literature are books that set out to improve the reader, in terms of their moral character, in terms of their knowledge of history, of literature and of anecdote, in terms of their rhetorical skill and in terms of their mastery of societal and courtly norms" (p. 67) and provides some examples. *Adab* literature's vision of the cultured man included such virtues as piety, generosity and asceticism, virtues that were of just as much interest to legal and theological discourse. Imāmī writers of *adab* literature were equally comfortable writing jurisprudence, while others appear disinterested in and even ignorant of such matters.

Consequently, Warner has pointed out that al-Sadūq's works, largely unlike the surviving works of his contemporaries, illustrate the complex meeting points of new, post-ghayba Imāmī thought. Moreover, he concludes by emphasizing that, in some respects, there are parallels between al-Sadūq's concerns and those of Sunnī muhaddiths of the previous century who sought to preserve the capacity of the hadīth corpus to provide meaningful access to the prophetic message, but that for such Sunnī scholars and authors, from Ibn Qutayba (d. 276/889) to Imam Shāfi'ī (d. 204/820), it was not a process of avoiding isnād criticism but of demonstrating its efficacy (p. 63). However, Warner sometimes points to problems of transmission, but this is almost always accompanied by a hermeneutic solution, whereby al-Ṣadūq reinterprets the text against its apparent meaning such that it no longer represents a contradiction. Isnād criticism appears here as a tool to be used, but one that seems subservient to other kinds of discernment. Warner occasionally identifies issues pertaining to textual transmission. However, these concerns are consistently addressed through a hermeneutic approach, wherein al-Ṣadūq undertakes a reinterpretation of the text, aligning it with a framework that mitigates perceived contradictions. The criticism of *isnād* emerges as a methodological instrument, albeit one subordinate to broader interpretative methodologies.

As for the second section, *Reading al-Sadūq* (pages 91-152), which is devoted to the evaluation of Shaykh Sadūq, it consists of subheadings such as *Al-Tawhīd: Theology and its*

limits and *Kamāl al-dīn wa tamām al-ni'ma*: Looking for the imam. This chapter concludes: Hadīth Literature and Twelver Shī'ism (Conclusion: Hadīth literature and Twelver Shī'ism).

According to Warner, although Nu'mānī's *Kitāb al-ghaybā'* (d. 345/956 or 360/971) is earlier, al-Sadūq's *Kamāl al-dīn wa Tamām al-Ni'ma* are the most important surviving works written after the beginning of the great occultation (al-Gayba al-Kubrā). That is to say, *Kamāl al-dīn* is of great historical value as a document of the development of the doctrine of ghaybāt among the Imāmiyya and contains many texts and ideas for which we have no precedent. This work of al-Sadūq, like the Book of *Tawhīd*, provides important information on the status and structure of the *akhbār* of the imams (p. 117).

In the introduction to *Kamāl al-dīn*, al-Sadūq states that a person who has not already accepted the basic premises of the Imāmate has no business with the sub-sections of this book, and that this work was not written with the aim of "answering questions about who the Imam is, or to invite his believers the doctrine of gayba, or to systematically defend the doctrine of the gayba against the polemics of others" (p. 118).

One of al-Sadūq's most widely consulted works, *al-Tawhīd*, "The Book of the Unity of God," is a collection of some 580 hadīths on the essence and attributes of God. Written in a generally encyclopaedic style, it is divided into chapters according to subject matter, such as the divine essence, the creation of the Qur'an, or whether or not God is a "thing".

The book consists of subheadings such as *tashbih*, *azamah*, *jabr*, and *badā*.

On the other hand, Warner's work has some shortcomings. Warner should have emphasized that *al-Kāfi* by al-Kulaynī (d. 329/941) and *Men lā yahduruhu al-faqīh* by al-Shaykh al-Sadūq do not contain narrations that authorize the imams to rule on religious matters, and moreover, the Akhbārī scholars after Muhammad b. al-Hasan al-Saffār (d. 290/903) did not attribute value to such narrations. (See Tekin, 248). Also, Warner does not focus on a single work of Al-Shaykh al-Sadūq or on a single issue in his study, but rather introduces al-Sadūq's works and makes evaluations about the Isnā'āshariyya Imāmiyyah, sometimes going into detail. As such, the topics are intertwined and chronological follow-up becomes difficult. Add to this the author's relatively heavy or complicated expressions makes this work difficult and influent text. The shortcomings of Warner's work, some of which we have mentioned above, can be tolerated and found every work. Of course, our findings are also open to criticism. The contribution of this study to the world of scholarship can be summarized as providing the reader with a general framework in the language in which it was written (English) about the place of al-Sadūq and his works in the Isnāsharī literature, and that, when the history is considered in general, the place of hadīth within the Isnāshariyya is not significantly different from its place within Ahl al-Sunna (p. 149). Al-Sadūq's works are important in showing how the Imāmī scholars came to terms with the new state of hadīth scholarship in a

world in which the twelfth Imam (al-Mahdī al-Muntazar) was outwardly absent.

SOURCES

Kutluay, İbrahim. *Şîa'da Hadis Usûlü Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü İle Mukayeseli Bir Çalışma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Al-Kulaynî, Abû Ja'far Muhammad b. Ya'qub. *al-Kâfî*. Beirut: Manshurat al-Fajr, 1428/2007.

Al-Sadûq, (Ibn Bâbawayh) Abû Ja'far Muhammad b. Ali b. Husain. *Man lâ yahduruh al-fağîh*. Beirut: Muassasa al-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986.

Al-Sadûq (Ibn Bâbawayh), Abû Ja'far Muhammad b. Ali b. Husain. *al-I'tiqâdât*. Ed. Imâm Hâdî Foundation Editorial Committee. Qum: Mu'assasat al-Imâm al-Hâdî, 1389/1969.

Al-Sadûq (Ibn Bâbawayh), Abû Ja'far Muhammad b. Ali b. Husain. *Kamâl al-dîn wa tamâm al-ni'ma*. Ed. 'Alî Akbar Ghaffârî. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islâmî, 1429/2008.

Warner, George. *The Words of Imams Al-Shaykh al-Sadûk and the Development of Twelver Shi'î Hadîth Literature*. London, New York, Oxford: I. B. Tauris, 2022.

Ünügür Tekin, Peyman. "Mütekaddimûn Dönemi İmâmiyye Şî'ası'nda Sünnet Anlayışı: İmâmiyye'ye Göre İmamların Sünnetinden Söz Edilebilir mi?". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/1 (2024), 233-259.

Yazar Bilgileri Author(s)

Arş. Gör. Dr.
Yusuf ÖTENKAYA

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Tarih

yusufotenkaya@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6721-4888

Künye Bilgisi

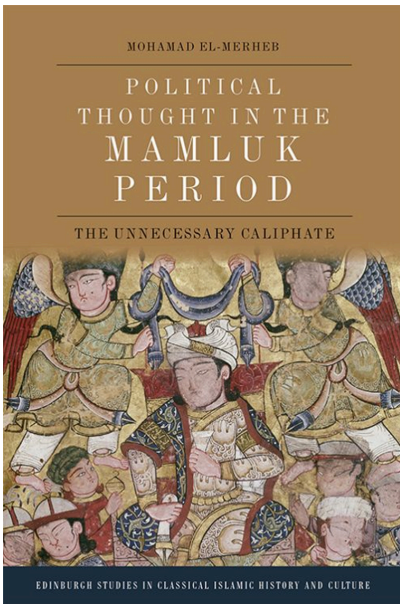
Mohamad el-Merheb. *Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate*.

Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022.

224 sayfa.

ISBN: 9781474479646.

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

İslâm / Islam
Siyaset / Political
Düşünce / Thought
Halifelik / Caliphate
Memlûk / Mamluk

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

16/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

11/06/2024

Atıf / Citation

Ötenkaya, Yusuf. "Mohamad el-Merheb. Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 71-79.

Groningen Üniversitesi öğretim üyelerinden Mohamad el-Merheb'in doktora tezini esas alarak oluşturduğu bu eser, İslâm siyaset düşüncesine dair yapılan mevcut okuma ve alımlama pratiğinin pek çok yönden sorun teşkil ettiğini somut biçimde gözler önüne sererek alternatif bir yöntem teklif etmektedir. Müellif, eserinin giriş kısmında İslâm siyaset düşüncesi alanında incelemelerde bulunan araştırmacıların bazı subjektif yönlerini esas alarak baskın paradigmlar oluşturmalarını eleştirmektedir. Ayrıca söz konusu sorun nedeniyle siyasi tarih incelemeleri yapan tarihçilerin ele aldıkları meselelerle ilgili tespit ve değerlendirmelerinin niçin sathi düzeyde kaldığını çarpıcı bir biçimde tartışmaktadır. Örneğin Mâverdî'nin (ö. 450/1058) vezirlik ve emîrlik arasında farklılıkların olduğunu belirtmesi, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) sultanlığın önemine işaret etmesi, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) dinî-dünyevi iktidar ayırımında bulunması, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Bedreddin İbn Cemâ'nın (ö. 733/1333) ise zımnın halifeliğın ilga edilmesine işaret etmesi gibi hususlarda "Klasik İslâm düşünürlerinin esas amaçlarının iktidarı ele geçiren emîr ya da sultanları meşrulaştırmak mıydı?" sorusu ile mevcut baskın paradigmaya itiraz etmektedir. Müellife göre bu indirgemeci yaklaşım, şeriatın mahiyetinin ve onun İslâm yönetim anlayışı ile olan ilişkisinin yanlış telakki edilmesinden kaynaklanmaktadır. Burada şeriat, hızla genişlemekte olan devlet idaresi açısından tatbikinin elverişli olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Müellife göre bu varsayımın tesirinde kalan bazı araştırmacılar, klasik dönem İslâm siyaset düşüncesi ulemasının esas dertlerinin şeriatı aşan yeni

fikirler ya da kaideler üretmek olduğunu postulat olarak benimsemiştir. Bu yaygın kabule itiraz eden Merheb, şeriatın ne hukuk ilkeleri ne de Tanrı'nın yarası olduğunu belirtmiştir. Bunun ötesinde, İslâm toplumunun müntesipleri tarafından farklı adalet teorilerinin özümsemesi ve tatbik edilmesi olduğu vurgulanmıştır.

Birinci bölüm, hususiyetle hilâfet teorisi üzerinde durarak 656/1258'de Moğollar tarafından Bağdat'ın işgal edilmesi ile birlikte halifelik otoritesindeki bir dizi değişiklikleri tartışmaktadır. Müellif, hilâfet teorisi üzerine incelemelerde bulunan Wilferd Madelung'a ciddi anlamda itiraz ederek halifeliğin gereksizliği fikrinin Moğol sonrası döneme dayandırılmasını tenkit etmektedir. Zira halifelik otoritesindeki zafiyetin Moğol işgalinden öncesine götürülmesi gerektiğini sarih bir şekilde ifade ederek Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Gıyasü'l-ümem'*de ele aldığı teoriler bağlamında halifenin nasıl atıl hâle getirildiğini tartışmaktadır (s. 21). Ayrıca Mona Hassan'ın *Longing for the Lost Caliphate* adlı eserinde, Müslümanlar nezdinde halifeliğin her dönemde çok önemli kültürel önemi haiz olduğu ve bunu dikkate alarak halifeliği kendi çağlarına uygun hale getirmeye çalıştıkları düşüncesi eleştirilerek Memlûk tecrübesinde bu genellemenin aksine halifeliğin nasıl gereksizleştirildiği somut örneklerle ortaya konulmuştur. Son olarak halifelik teorisinde kırılma noktası olarak görülen 656/1258 yılında Bağdat'ın işgal edilmesi meselesi farklı perspektifle incelenmektedir. Nitekim bu tarihten önce Selçuklu, Eyyûbî ve erken Memlûk dönemi bağlamında yapılan incelemeler

dâhilinde yaklaşım geliştirerek her şeyden önce Moğol istilalarının Suriye’de oldukça kısa süreli ve Mısır’da ise hiçbir zaman tesirli olmadığı gerçeğini dikkate almaktadır. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak halifelik teorisinin Moğol öncesi dönemde nasıl ele alındığına ve hangi teorilerin üretildiğine işaret ederek esasında bu meselenin entelektüel anlamda üretilen metinler ile çözüme kavuşturulacağını vurgulamaktadır.

İkinci bölümde, İbn Cemâa üzerine yapılan incelemelerin çoğunlukla eksik ya da hatalı olduğu belirtilerek onun asıl amacının sultanın otoritesini kabul ettirme çabası olarak anlaşılması gerektiği hassaten vurgulanmıştır. Bunun yerine İbn Cemâa’nın asıl amacının hukuk kaidesi, sınırlı hükümet ve meşru iktidar modeli üzerinde temerküz ettiği belirtilmiştir. Müellif, İbn Cemâa’nın esas olarak çeşitli kontrol ve sınırlama araçları ile iktidarın keyfi güç kullanımını tahdit etmeyi amaçladığını belirtmiştir (s. 49). Yazara göre İbn Cemâa’nın bu eseri yazma amacı, halifenin gereksizliğini ortaya koymak ya da sultanın otoritesini meşrulaştırmaktan ziyade güçlü idari ve yargı sistemi ile sınırlı hükümet formu üzerine kurgulanmıştır. İbn Cemâa’ya göre halifelik elzem bir kurum değilken, imâmet ve sultanlık zorunludur. Bu anlayışa göre sultan, imam olabilir fakat halife olamaz. Zira halifenin Kureys’e mensup olma şartı diğer bir eseri olan *Tahrir*’de de belirtilmektedir. Esasında İbn Cemâa, halifelikten imâmeti ayırdığında uzun zamandır Gazzâlî ve Cüveynî gibi düşünürlerin mücadele ettiği düşünsel krizleri de çözmüş olmaktaydı. Zira Gazzâlî açısından iktidarı ele geçiren emîr ya da sultanın

otoritesinin kabul edilmesi gerektiği belirtilmekle birlikte, devletin başı olarak halifenin varlığı zorunluluk arz etmekteydi. Cüveynî ise bu sorunu çözebilmek amacıyla imamların Kureyş'ten olma zorunluluğunu beyan eden hadisten kuşku duyduğunu, asıl olan şeyin insanların maslahatının sürdürülmesi olduğunu beyan etmişti. Bu sorunu aşan İbn Cemâa, halifenin yokluğunda bile sultanın meşru bir şekilde yönetebileceği pratik siyasi çerçeve ihdas ederek kendinden önceki krizleri çözmüştü.

Üçüncü bölümde, sûfizmin siyaset düşüncesi bağlamında incelenmesi, siyaset ile tasavvuf arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Çünkü önceki çalışmalarda tasavvuf genellikle fıkha alternatif olarak görülmekteydi (s. 87). Müellif bu yaygın anlayışa karşı tasavvuf zümresinden olan Hameviyye ailesinden çeşitli örnekler vererek esasında onların Suriye-Mısır'da siyasal açıdan son derece etkin ve belirleyici durumda olduklarını tespit etmiştir. Ayrıca sûfizmin bu dönemde İslâm toplumunun bütün katmanlarında tesirli olduğunu, bilhassa bürokrasi arasında son derece yaygın olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin Sûfi Şeyh Hıdır el-Mihranî'nin (ö. 676/1277) Sultan Baybars (ö. 676/1277) üzerinde bir hayli etkisi olduğunu ifade etmiştir. Keyfiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte Sultan Baybars'ın idaresi boyunca Şeyh Hıdır'ın yönlendirmesinin baskın olduğundan bahsedilmektedir. Benzer şekilde yazara göre Sûfi Şeyh Nasrû'l-Menbicî (ö. 719/1319) ve İbn Teymiyye arasındaki rekabet ortamının ilmî tartışmalardan ziyade politik etkileri dikkate alınmalıdır. Nitekim bu dönemde İbn

Teymiyye'nin açıkça İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), eş-Şâzelî (ö. 656/1258) ve Nasrû'l-Menbicî'yi tenkit etmesi neticesinde Suriye ve Mısır'da sûfîler teyakkuza geçerek İbn Teymiyye'nin hapis cezasına çarptırılmasında etkili olmuşlardı. Dolayısıyla sûfizmin, fıkıh disiplinine alternatif olarak ele alınmasından ziyade siyasal hayatta bir hayli etkin olduğu görülmektedir. Nitekim Merheb, teorisini desteklemek amacıyla *Misbahü'l-hidaye fi tariki'l-imame* adlı anonim eser bağlamında incelemelerde bulunarak söz konusu eserin tasavvuf içerikli siyasal düşünce olduğunu iddia etmektedir. İddiasını temellendirmek amacıyla bu eserin, Mâverdî'nin *Edebü'd-dünya ve'd-dîn*'i ile Necmeddin Dâye er-Râzî'nin (ö. 654/1256) *Mirşâdü'l-ibâd mine'l-mebde ile'l-me'âd* adlı eserine dayandığı argümanını geliştirmiştir. *Misbahü'l-hidaye*'ye göre hükümdar, insanların dinî-dünyevi işlerini yürütmek ve onların refahını sağlamak durumundadır. Bunu deruhte edecek imamın yokluğunda mutlak güç sahibi sultan onun yerini alabilir. *Misbah*'a göre imam erkek, âkıl, hür, âdil, âlim, ârif ve masum olmak zorundadır. Bu şartlara bakıldığında kasıtlı bir şekilde Kureyş soyuna mensubiyetten bahsedilmediği görülmektedir. Bu durum imâmetin sultanlık anlamında kullanılabileceğine işaret etmesinin yanı sıra asıl olan şeyin soydan ziyade ümmetin maslahatının ne ölçüde temin edildiği meselesi olmuştur. Elbette bu düşünce, Memlûklar döneminde İslâm siyaset düşüncesine yeni bir perspektif kazandırmıştır.

Dördüncü bölümde müellif, İbn Cemâ'nın siyaset teorisini ele alırken halifelîğe normatif gereksinimi zorunlu

görmediğini, bunun yerine kamu hayatının bütün yönlerini düzenleyen bir yasa teklif ederek politik gücün ılımlaştırılmasını savunduğunu vurgulamıştır (s. 122). Müellif, İbn Talha'nın (ö. 652/1254) *el-İkdü'l-ferid li'l-Meliki's-Sa'id* adlı eserinin ikinci kısmında sultanlığa olan ihtiyacı açıkça vurguladığını belirtmiştir. Ancak burada Merheb'in iddiaları bağlamında okuma yapıldığında, İbn Talha'nın, sultanın ancak hak mezhebe (Şâfiilik) riayeti ölçüsünde iktidarının uzun ömürlü olacağını belirttiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde müellif, Karafî'nin (ö. 684/1285) *el-İhkâm fi'temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kadî ve'l-imâm* adlı eserinde iktidar kullanımının sınırlandırılması, meşru otoritenin kökenleri üzerinde İslâm siyaset düşüncesi alanında önemli katkılar sunduğunu belirtmiştir. Burada Şâfiî kâdilkudât Taceddin İbn Bintü'l-E'azz'ın (ö. 665/1267) sultana, önde gelen Memlûk emîrlere ve diğer mezhep kadılarına karşı çıktığını açıkça ortaya koymuştur. İmamın asıl görevleri; toplumun maslahatının sağlanması, cezaların tatbik edilmesi, orduların hazırlanması, isyancılarla mücadele edilmesi, ikta arazilerinin tevcihi gibi meselelerden ibarettir. Karafî'ye göre halife fiilî olarak bu temel görevleri deruhte edebilecek güçte değildir. Bu nedenle de mecazen imam olarak adlandırılmakta olup gerçek anlamda imamlığı söz konusu değildir. İmâmet kurumunun esas görevlerini yapabilecek hükümdarın kâhir sultan olduğunu belirtmiştir.

Beşinci bölümde müellif, Tâceddin es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* adlı eserini biyografik bir

çalışmanın ötesinde, Şâfiî mezhebinin çıkarlarını savunan ve ihya eden bir siyaset düşüncesi metni olarak ele almaktadır. Yazara göre Sübkî, bu eseri aracılığıyla Şâfiî mezhebinin bir zamanlar sahip olduğu otoriteyi yeniden kurmaya çalışmaktadır. Özellikle İbn Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) biyografisi, mezhebin karşılaştığı tehditleri bertaraf etmek amacıyla Şâfiî arketipi olarak sunulmaktadır. İbn Abdüsselâm'ın biyografisi, Şâfiî mezhebinin toplumsal hafızasını korumak, canlandırmak ve subliminal mesajlar vermek için kullanılmıştır. Bu bağlamda Sübkî, Şâfiî mezhebenden ayrılan hükümdarların iktidarlarını kaybedeceklerini iddia etmektedir. Örneğin Kutuz'un (ö. 658/1260) Moğolları hezimete uğratmasına rağmen kısa süreli sultanlığı, Hanefîliğe intisap etmesine bağlanmaktadır. Benzer şekilde, Baybars'ın da Şâfiî mezhebine karşı fikhî reformlar yapmasının eleştirildiği belirtilmektedir. Sübkî, Şâfiî mezhebinin siyaset icra etmede en elverişli mezhep olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle yazara göre *Tabakât*, biyografik bir çalışma olmanın yanı sıra politik düşünce formunda, Memlûk tarih yazım örneği olarak okunmalıdır.

Merheb'in çalışması, İslâm siyaset düşüncesi alanına önemli bir katkı sunmaktadır. Bu kitap, Memlûk döneminin siyasi fikirlerine dair yaygın varsayımları tenkit etmekle birlikte, yeni perspektif teklif ederek klasik İslâm düşünürleri özelinde kapsamlı bir analiz gerçekleştirmektedir. Metodolojik titizliği ve bağlamsalcı analiz vurgusuyla İslâm tarihi ve siyaset düşüncesi

alanındaki araştırmacılar için son derece önemli bir eser olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak Mohamad el-Merheb, Memlûk siyaset düşüncesine dair kapsamlı ve aydınlatıcı bir inceleme sunar. Bu eser, İslâm siyaset düşüncesindeki tarih yazım boşluğunu doldurmakla kalmaz, aynı zamanda bu alanda yapılacak olan araştırmalar için yeni bir standart belirler. Geleneksel paradigmaların ötesinde bağlamsalcı bir yaklaşım benimseyen Merheb, okuyucuların Memlûk dönemi siyasi fikirlerinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini kavramalarını sağlar.

Yazar Bilgileri Author(s)

Yüksek Lisans Öğrencisi
Mete GEZER

İstanbul Üniversitesi
Arap Dili ve Belagati

metegezer2@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2580-7604

Künye Bilgisi

Muhammed el-Ya'kûbî. *el-Medhal ilâ Sahîh el-Buhârî*.

İngiltere: Signatora, 2019.

290 sayfa.

ISBN: 9781913258009.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Hadis / Hadith

Buhârî / Bukhârî

Medhal / Madkhal

Muhammed el-Ya'kûbî / Muhammad Al-Ya'qoubi

Kitap İncelemesi / Book Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

09/05/2024

Kabul Tarihi /Accepted

29/05/2024

Atıf / Citation

Gezer, Mete. "Muhammed el-Ya'kûbî'nin el-Medhal ilâ Sahîh el-Buhârî Adlı Eserinin İncelemesi". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 80-91.

Bir ilme dair giriş mahiyetindeki unsurların ele alındığı literatürü ifade eden “medhal” kavramı; okuyucuya genel bir perspektif sağlaması, konunun derinliklerine girmeden öncelikli bilgileri sunması ve analitik düşünme imkânı tanınmasından ötürü önem arz etmektedir. Bu literatüre dair yapılmış çalışmalardan birisi Suriyeli âlim Muhammed Ebü'l-Hüdâ el-Ya'kûbî tarafından kaleme alınan *el-Medhal ilâ Şahîh el-Buhârî* isimli eserdir. Eser, 2019 senesinde İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nde müellifin riyasetinde tertip edilen on günlük *Sahîh-i Buhârî* semâ meclisi vesilesiyle basılmış ve Sultâniye baskısının yer aldığı bir set içerisinde istifadeye sunulmuştur. Bu semâ meclisine katılma fırsatına erişip eseri yakından inceleme imkânı bulduğumda çalışmanın Türkçe'ye tercüme edilmesinin literatüre önemli bir katkı sağlayacağına kanaat getirdim. Bununla birlikte eserin tanıtılması adına bir değerlendirme yazısı sunmanın İmam Buhârî (ö. 256/870) ve *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine yönelik çalışmalara mütevazı bir katkı sağlayacağı ümidindeyim. Zira eser, daha önceden üzerinde durulmamış bazı noktalara dikkat çekmekte, yazma eser hazinelerinden daha önce keşfedilmemiş bilgileri açığa çıkarmakta ve mevcut verileri analiz edip değerlendirmelere tabi tutmaktadır.

Berâat-i istihlâl sanatıyla eserine başlayan müellif, mukaddime kısmında çalışmayı kaleme almasının gerekçesini iki münasebetle ilişkilendirmektedir. Bu münasebetlerin birincisi; İngiltere Manchester Ashton Merkez Camii'nde *Sahîh-i Buhârî* rivayeti üzere ikame

edilen hadis-i şerif meclisleridir. İkincisi ise; *Sahîh-i Buhârî*'nin en güvenilir baskısı olan nefis Sultâniye baskısının yeniden yayınlanması ve bu kitabın *Sahîh-i Buhârî* için bir anahtar ve rehber olmasıdır. Muhammed el-Ya'kûbî, *Sahîh-i Buhârî*'yi okuyanlara yönelik müellifin hayatı, ahvalinin bilinmesi ve kitabı okumayı kolaylaştırması hususunda bir dayanak olacak; muhtasar, akıcı ve anlaşılması kolay bir kitabın zaruri bir ihtiyaç olduğunu gözlemlediğini ifade etmektedir (s. 8-9). Nitekim eser boyunca yazarın yalın ifadelerden oluşan terkipler kullandığı, istitrat ve tatvilden kaçındığı, süslü anlatıma yer vermediği göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda yazarın dil ve üslup açısından hedeflemiş olduğu gayeye ulaştığını ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte mukaddime başta olmak üzere yer yer secili ifadeler kullanıp bazen de şiirlerden istişhâdda bulunmasının metni tekdüzelikten çıkardığını söyleyebiliriz.

Müellif, mukaddimede zikrettiği ihtiyaca binaen tek ciltte altı bölümü bir araya getirmiştir. Bu bölümler şunlardır: İmam Buhârî'nin Hayatı, *el-Câmi'u's-Sahîh'in* Tanıtımı, Yûnîni Nüshası ve Sultâniye Baskısı'nın Tanıtımı, Hadis Rivayet Adabı, *el-Câmi'u's-Sahîh'i* Rivayet Ettiği İsnad Sebetleri, *el-Câmi'u's-Sahîh* Hatim Duası.

Kitap; bir giriş, on iki fasıl ve iki ek bölümden oluşmaktadır. Müellif, giriş bölümünde İslam'ı kötileyen ya da dinin ikinci kaynağı olan nebevî sünnete şüphe salan taraftarlara karşı *Sahîh-i Buhârî*'yi müdafaa hususunda; sika, hafız ve mütkın olan râvilerden bir ya da iki râvi rivayet etse dahi sahih hadisle amel etmenin vacip olduğu

manasına gelen, haber-i vâhidle amel etmenin vücûbiyeti meselesini izah etmektedir. Bu doğrultuda pek çok ayet ve hadisten istidlâlde bulunan müellif, sünnetin Kur'ân ile birlikte yadsınamaz bir delil olduğunu ve bu hususta herhangi bir şüphe olmadığını beyan etmektedir. Hadislerin mütevâtir, meşhur ve haber-i vâhid olarak sübût derecelerine işaret eden müellif, sünnet kitaplarının çoğunun haber-i vâhid türündeki rivayetlerden oluştuğunu zikreder. Bununla beraber bu üç mertebenin sübût derecelerindeki ihtilafa rağmen, amel etmenin vacip olması hususunda âlimler nezdinde hiçbir ihtilafın olmadığına dikkat çeker. Haber-i vâhid ile amel etmenin birtakım şartlara mebni olduğunu ifade eden müellif, İmam Şâfiî, (ö. 204/820) İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) ve İmam Buhârî gibi âlimlerden nakiller yapmak suretiyle bu görüşünü desteklemektedir (s. 14-18). Atıf yaparken ricâl, tabakât ve çeşitli klasik eserlere müracaat eden müellif, modern dönemde yapılmış olan tez ve makalelerden de istifade etmiştir. Bunun yanı sıra farklı dillerdeki çalışmaları ihmal etmemiş; Prof. Dr. Mehmet Özşenel ve Arafat Aydın gibi Türk akademisyenlerin çalışmalarına da müracaat etmiştir. 150'yi aşkın eserden faydalandığını tespit ettiğimiz çalışmanın bu minvalde kaynak kullanımı açısından başarılı sayılabileceğini söylemek mümkündür.

Muhammed el-Ya'kûbî *Sahîh-i Buhârî'*ye yöneltilen ithamlara delilleriyle cevap vermektedir. Eser boyunca *Sahîh-i Buhârî'*nin hadis âlimlerince güvenilirlik ve kabul derecelerinin en üst mertebesine ulaştığını dolayısıyla

Sahîh-i Buhârî ve râvîleri hakkındaki tenkitlerin kabul edilemeyeceğini savunur. Müellife göre *Sahîh-i Buhârî*'nin tamamının hata olması ihtimali, âdeten mümkün olmayıp işin hakikatinde de vaki olmamıştır. Şayet varsa da söz konusu hata âlimlerin belirlediği, öğretip ders olarak işlediği, eleştirilere cevap verdiği ve sadece yanılanlar için hata gibi gözüktüğünü açıkladıkları bir ya da iki hadistedir. Ana hatlarıyla Eş'arî, Mâtürîdî, Ehl-i hadîs; Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelilerden olan Ehl-i sünnet mezhebinin, İmam Buhârî'nin kitabına aldığı hadislerin sahih olduğuna kesin olarak inandığını izah ederken *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerin kabul edilmesi ve -rivayet edenleri bir ya da ikiden fazla olmasa bile- neshedilmemiş olması gibi bilinen şartlarla müçtehit nezdinde amel edilmesi gereken bir hüccet olduğuna vurgu yapmaktadır. Çünkü İmam Buhârî'nin kitabın asıl kısmında rivayette bulunduğu râviler, en yüksek zabt ve itkân mertebesinde olan sika ve âdil râvilerdir. Hanefî ve Mâlikî fıkhdaki uzmanlığıyla bilinen el-Ya'kûbî, ilgili gerekçelerden ötürü sünneti reddetmeyi Kur'ân'ı reddetmek olarak tanımlayıp *Sahîh-i Buhârî*'deki hadisleri küçümsemenin haram olduğuna dair hükmünü beyan eder (s. 16-18).

Tafsilatlı bir girişin ardından müellif, İmam Buhârî'nin hayatına dair biyografik bir bölüm açmaktadır. Bu kısımda Buhârî'nin nisbesi, doğum tarihi, anne-babası, ilim tahsili, rihleleri, hocaları, üstün zekâsı, Bağdat âlimlerinin kendisini imtihanı, Arapça bilgisi, şöhreti, öğrencileri, verrâkı, müstemlîsi, fıkıh ve itikatta mezhebi, ahlakı, Nişabur mihnesi, eserleri ve vefatına dair tafsilatlı bilgileri

zikretmektedir. Buradaki verileri *Buhârî* üzerine yazılmış diğer medhal kitaplarıyla karşılaştırdığımızda daha detaylı ve zengin bir içerik oluşturduğunu söyleyebiliriz. İkinci bölümde ise âlimlerin İmam Buhârî'ye olan övgülerine yer vermektedir. Bu doğrultuda toplamda kırk üç rivayet zikreden müellif, Buhârî'nin ta'dîl mertebelerinin en üstünde olduğuna işaret etmektedir. Üçüncü bölümü Buhârî'nin sözlerine ayırarak onun ilim ve velâyette üstünlüğüne birer delil sayılacak veciz ibarelerini zikretmiştir. Dördüncü bölümde ise *Sahîh-i Buhârî*'ye dair izahlarda bulunmaktadır. Eserin tam adına dair ihtimalleri ele alan müellif en doğru ismi lügavî ve mantıkî açıdan tespit etmeye çalışmaktadır. Ardından câmî isminin manası ve muhtevasını ele alan müellif eserin telif edilme sebeplerini ve telif edildiği zamana dair ihtimalleri değerlendirmektedir. İmam Buhârî'nin eseri telifteki üstün hassasiyetine dikkat çekmesinin ardından hadisleri eserine seçerken itibara aldığı şartları beyan etmektedir. Bununla birlikte; eserin günümüze nasıl ulaştığı, bab başlıklarında takip edilen yöntem, eserin başlangıç ve bitişine dair analizler, isnatları, hadislerin tekrarındaki hikmet, bismelenin tekrar etmesindeki sır, muallak hadisler, mütâbaat, kendisine yönelik eleştiriler, râvileri, Buhârî'nin ehl-i beyte karşı tutumu, şiirle olan ilgisi gibi meselelere dair nakiller ışığında değerlendirmeler yapmaktadır (s. 19-78). Müellifin münâzara ilminin gereklerine uygun olarak yalnızca nakil yapmakla yetinmeyip rivâyetler çerçevesinde eleştiri ve izahlarda bulunması, sunduğu verilerden çıkarımlar yaparak okuyucuya görüşünü zikretmesi, ortaya koyduğu tezi kuvvetlendirmektedir.

Bunun yanı sıra bu bölümde yapmış olduğu bazı analiz ve tespitler daha önce keşfedilmemiş bilgileri açığa çıkarmasından ötürü ilmi açıdan büyük önem arz etmektedir. Örneğin müellif, bazı tarih ve olaylardan hareketle İmam Buhârî'nin eseri kırk yılda telif ettiğini tespit etmektedir. İmam Buhârî'nin "her bir hadisi yazmadan önce mutlaka boy abdesti alarak iki rekât namaz kıldığı" şeklindeki rivayete gelen pek çok eleştiriden ötürü âlimler söz konusu itirazlara cevap sadedinde bazı tevillerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda müellif, burada kastedilenin Buhârî'nin her hadiste değil; yazmaya başladığı ilk celsede boy abdesti alıp namaz kıldığı olduğunu ifade eder. Eserde bazı babların başında bulunan besmelelerdeki sırrın bu olduğunu zikretmektedir. Buna göre Buhârî, hadis yazmaya başladığı celsenin başında boy abdesti alarak iki rekât namaz kılmış ve kitabete besmele ile başlamıştır (s.79). Bu yorumuyla müellif, söz konusu eleştirileri bertaraf etmekte ve "her hadiste boy abdesti alıp iki rekât namaz kılma" meselesindeki işkâli gidermektedir.

Teorik olarak "ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceği" prensibine dayanan icmâ ilkesi, Sahîh-i Buhârî'deki hadislerin sıhhati kapsamında İbnü's-Salâh (ö. 548/1153) gibi pek çok âlim tarafından dile getirilmiştir. Müellife göre eser üzerinde Dârekutnî'den (ö. 385/995) evvel bir icmâ gerçekleşmesinden ötürü Dârekutnî'nin yapmış olduğu eleştiriler kabule şayan değildir. Nitekim bu eleştirilere İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimler tarafından gerekli cevaplar verilmiştir. Bununla birlikte

Buhârî'nin eserini hocalarına sunduğunu ve herhangi makul bir eleştiri bulunmadığını, *Sahîh-i Buhârî'*ye yapılan eleştirilerin kendisini kıskanan ve düşmanlık besleyen kimselerden kaynaklandığını ileri sürerek bunu bazı sosyolojik gerekçelere dayandırır. Bu doğrultuda Buhârî'nin aleyhine devlet yöneticilerine yazılan mektuplardan ve atılan iftiraldan bahseder. Müellif, *Sahîh-i Buhârî'*ye dair bazı istatistiksel veriler de sunmaktadır. Buna göre merfû hadislerin sayısı mükerrerlerle birlikte 7397, ta'lik ve mütâbaatla birlikte ise 9082'dir. Tekrarsız bir şekilde ise toplamda 2602 merfû hadis bulunmaktadır. 1341 adet muallak, 97 kitap ve 3886 bab bulunduğunu ifade eden müellif, 42'si kadın olmak üzere toplamda 1592 râvî bulunduğuna dikkat çekmektedir. Eserde toplamda altı yüz bin kelime bulunduğu, yaklaşık otuz üç bin defa Allah lafzı, on iki bin defa da salavat lafzının geçtiğini tespit etmesi de ilgi çekicidir (s. 77-88).

Beşinci bölümde ise âlimlerin *Sahîh-i Buhârî'*ye dair övgülerini zikretmektedir. Bu meyanda toplam 16 rivayet zikrederek eserin kabule şayan olduğuna dikkat çekmektedir. Altıncı bölümde kitabın rivayetlerini ele almaktadır. Bu doğrultuda İbrâhîm b. Ma'kîl en-Nesefî, (ö.295/908) Hammâd b. Şâkir, (ö. 311/923) Ebû Talha el-Pezdevî, (ö. 329/941) Firebrî (ö. 320/932) ve öğrencilerini zikretmektedir. Firebrî rivayetinden kollara ayrılan en meşhur asıllara ve diğer mutemet nüshalara da detaylı bir şekilde işaret etmektedir. Son olarak rivayet farklılıklarının sebebine dair açıklama yapan müellif, İmam Buhârî'nin nüshasına ekleme yapmak niyetiyle bazı yerlerde

boşluklar bıraktığını, hâşiyelerde bazı noktalara bazen hadis bazen de bab olarak eklemeler yaptığını, nüshayı nakledenlerin de bu hadis ve babları eklemeye gayret etmesinden dolayı ihtilafın baş gösterdiğini açıklamaktadır. Yedinci bölümde Yûnînî nüshasına özel bir yer ayırmaktadır. İmam Yûnînî'nin (ö. 701/1302) hayatı, ilim tahsili ve öğrencilerine değinen müellif ardından nüshasına dair oldukça detaylı bir veri sunmaktadır. Nüshanın güvenilirliği, mahtût özellikleri ve en meşhur ferlerine değinmekte ve görsel vesikalarla okuyucuya zengin bir içerik sunmaktadır (s. 89-115). *Sahîh-i Buhârî*'nin zabtına ve tashihine gösterdiği özenle tanınan Yûnînî'ye dair bu kapsamlı bölüm, kanaatimizce Sultan Abdülhamid'in (ö. 1918) emriyle hazırlanan Sultâniye baskısının güvenilirliği çerçevesinde ayrıca düşünülmelidir.

Müellif sekizinci bölümde Sultâniye baskısını ele almaktadır. Bu nüshaya dair nitelikli bir veri sunan müellif, yazma eser hazinelerinden keşfettiği bilgilerle daha önce dikkat çekilmemiş noktalara değinmektedir. Öncelikle Sultâniye baskısından evvel basılan en önemli yayınları zikretmekte ve bu doğrultuda Hindistan, Bulak ve başka baskıların fiziki özelliklerine değinmektedir. Sultâniye baskısının emrini veren Sultan II. Abdülhamid Han, müşriflik yapan Gazi Ahmed Muhtar Paşa (ö. 1919), gözden geçirme ve tetkik ettikten sonra icazet veren Ezher şeyhi Allâme Hasûne Nevâvî (ö. 1924) ve Osmanlı Devleti'nde Şeyhü'l-İslam olan Allâme Muhammed Cemâlüddin Efendi (ö. 1917) başta olmak üzere; nüshaya

hizmet eden âlimler, musahhihler ve müşriflerin biyografilerini sunmaktadır Osmanlı Arşivi'nden sultanın hacibi ile Mısır temsilcisi arasında olan ve Sultâniye baskısının pek çok gizemini açığa çıkaran yazışmaları nakleden müellif, bu nüshada yer alan remizleri ve nüshanın pek çok hususiyetini yazılı ve görsel nakillerle izah etmektedir. İlgili nüshanın daha evvel detaylı olarak çalışılmamış olması bu bölümü daha da kıymetlendirmektedir. Zira müellifin yazma eserlerden keşifle vermiş olduğu bilgilerin pek çoğuna ilk defa dikkat çekilmektedir. Eserin en önemli hususiyetlerinden birisi de müellifin en muteber baskı olarak addedilen Sultâniye nüshasındaki bazı hatalara dair Muhammed b. Ali el-Mekkâvî'nin (ö.?) tashihlerine yer verip bunları lügavî açıdan değerlendirmelere tabi tutmasıdır. Müellife göre bu tashihlerin bir kısmı doğru olmakla birlikte bazısı da yersizdir. Bu gerekçeden ötürü el-Ya'kûbî, söz konusu tashih fihristini eleştirmekte bununla birlikte övgüye şayan olduğunu beyan etmektedir. Müellif, nüshadaki hatalara dair, sayfa ve satır bilgisini vererek doğru-yanlış ayrımının bulunduğu bir şema ile ilgili kısmı nihayete erdirerek nüshaya hizmet eden şahısların biyografilerine değinmektedir (s. 116-167).

Dokuzuncu bölümde Müslümanların *Sahîh-i Buhârî'*ye verdikleri öneme değinen müellif bu doğrultuda; üzerine yazılan şerhler, Ramazan aylarında yapılan Buhârî hatimleri, musibet zamanlarında yapılan kıraatler, âlimlerin bu eserin okunup okutulmasına yönelik tutkusu, *Sahîh'*i rivayet eden küçükler ve kadınlar, Buhârî okutmak

üzere tayin edilen kürsüler, Buhârî ordusu ve sultanların göstermiş olduğu ihtimam gibi farklı başlıklar açmaktadır. Onuncu bölümde ise hadis kitaplarının semâsının faydalarını zikretmektedir. Buna göre; senedin ittisâli, hıfzı kuvvetlendirmesi, hadis metninin zabt edilmesine olanak sağlaması, râvilerin isminin zabt edilmesi, ilmin artması, Hz. Peygamber'in hayatına vakıf olunması, Hz. Peygamber'e semâ boyunca çokça salât getirilmesi, itaat ve sabrı öğretmesi ve icazet elde edilmesi semâ meclislerinin faydaları arasındadır. On birinci bölümde hadis rivayet âdâbı ele alınmıştır. Edebin faziletine değinen müellif, ilim talebesinin takınması gereken hal ve tavırları, önemine işaret ederek zikretmektedir. Hadis meclisinde dikkat edilmesi gereken edepler, zabt ve tashih kuralları, muîdin sahip olması gereken vasıflar, semâ kaydı alınırken takip edilmesi gereken metoda değinen müellif semâ kaydında; semâ başlangıcı, işitenin adı, şeyhin adı, okunan kitabın adı, işittiği miktar, kaçırdığı kısımlar, semâ mekânı, kârî, semânın kaç meclis sürdüğü, semâ tarihi, katılımcılar ve şeyhin imzasının bulunması gerektiğini ifade eder. Belâğ ve tıbâk yazımı, icazet ve hadis kıraatinde lahnın hükmü meselelerine de yer veren müellif on ikinci fasıla geçerek isnatlarına değinmektedir. Müteaddit tarikle rivayette bulunan Muhammed el-Ya'kûbî, âlî ve mutemet silsilerle rivayette bulunduğu ve yaşadığı dönemin otorite isimleriyle isnad açısından birlikteliğine dikkat çekmektedir. Son olarak hicri 1422 senesinde toplayıp iki defa basılarak pek çok hatim meclisinde okunduğunu ifade ettiği *Sahîh-i Buhârî* hatim duasına yer vermiştir. Bu duada, *Sahîh-i Buhârî*'de varid olan sünnet duaları ve

önceki âlimlerin Buhârî hatimlerinde yaptıkları dualardan seçkileri zikretmiştir. Müellif, âlimler nezdinde tecrübe edilmiş meşhur hususlardan birisinin *Sahîh-i Buhârî* kıraatinin hatminde yapılan duanın kabule şayanlığı olduğunu ifade etmektedir. Eser detaylı bir fihristle hitama ermektedir (s. 190-280).

Sonuç olarak Suriyeli muhaddis ve fakih Muhammed Ebu'l-Hüdâ el-Ya'kûbî tarafından kaleme alınan "*el-Medhal ilâ Sahîh el-Buhârî*" isimli eser; İmâm Buhârî ve *Sahîh'e* yönelik verileri derli toplu ve sistematik bir şekilde sunması, rivayetleri anlaşılır bir üslupla lügat ve mantık zemininde değerlendirmelere tabi tutması, farklı dillerde yapılmış çalışmalar da dahil olmak üzere zengin bir kaynaktan beslenmesi, yazma eser kütüphanelerinden elde ettiği verileri görsellerle destekleyerek okuyucuya aktarması gibi hususiyetlerinden dolayı büyük bir kıymeti haizdir. Rivayet ve semâ meclisi adabına dair izahlarla birlikte muttasıl senetlerini zikretmesi ise hadis rivayet geleneğinin ihyası bağlamında önem arz etmektedir. Kanaatimizce eser, *Sahîh-i Buhârî*'ye dair pek çok soruya cevap vermesi açısından ilahiyat fakültelerindeki hadis metinleri derslerinde başvuru kaynağı olmaya elverişli, akademik çalışmalarda itibara almaya değer kıymetli bir çalışmadır.

Yazar Bilgileri Author(s)

Yüksek Lisans Öğrencisi
Yamina ABDALİ

Karabük Üniversitesi
Temel İslam Bilimleri

yaminaabdali@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0270-7774

Bu çalışma TÜBİTAK
tarafından desteklenmiştir.
Proje numarası: 223K736

Kitap İncelemesi / Book Review

Künye Bilgisi

Hânî İsmail Ramadan (ed.). *Me'âyîru Anâsiri'l-Lügati'l-Arabiyye li'n-Nâtikîne bi-Gayrihâ*.

İstanbul: Dâru Akdem, 2019.

338 sayfa.

ISBN: 4942385605978.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Arapça / Arabic Language
Sesler / Voices
Standartlar / Criteria
Dilbilgisi / Grammar
Kelime Bilgisi / Vocabulary

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

20/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

18/06/2024

Atıf / Citation

Abdali, Yamina. "Hânî İsmail Ramadan (ed.). *Me'âyîru Anâsiri'l-Lügati'l-Arabiyye li'n-Nâtikîne bi-Gayrihâ*". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 92-123.

ثمّة إقبال على تعلم اللغة العربية من غير أبنائها حيث يزداد هذا الإقبال بشكل ملحوظ منذ مطلع القرن العشرين، وهذا الإقبال يتطلب من أبناء العربية اهتماماً على قدر المساواة أو أكبر، وهو ما يستوجب من الباحثين والمختصين أفراد مساحة من بحوثهم ودراساتهم؛ لتقديم الحلول والمقترحات لتعزيز هذا الوضع، والإفادة منه في ترسيخ اللغة العربية وخدمة متعلميها.

فقد أفرز الإقبال على تعلم اللغة العربية في مستوياتها المعيارية العديد من القضايا الشائكة، لم يتطرق إلى جلّها درس اللغوي التقليدي، إذ لم تكن مطروحة أو لم تمثل أولوية بحثية وقتئذ، أضف على ذلك أن البحث اللساني الحديث في حقل اكتساب اللغات أفرز تساؤلات وإشكاليات منهجية لم تطرح من قبل.

فإن اكتساب اللغة من أبنائها يتميز عن تعلّمها من غيرهم، وذلك "نابع من خصوصية المتعلمين واحتياجاتهم، فإن كانت احتياجات أبناء العربية هي ضبط العبارة وتكوين اللسان، فإن احتياجات الناطق بغير العربية هي اكتساب الملكة اللغوية وامتلاك ناصيتها"¹.

ولا شك أن البيئة تؤثر في اكتساب اللغة فابن اللغة يكتسب لغة الأهل والمجتمع، في حين أن الناطق بغيرها يسعى لتعلّم مهارات اللغة وثقافة المجتمع في آن من المجتمع ومن أوجه التمايز بين متعلمي العربية من الناطقين بغيرها وأبنائها بيئة الدراسة، فإن ابن اللغة يكتسبها في مجتمعها وبيئتها، وهو ما ينعكس إيجاباً على اكتسابه.

تلك لمحة عن بعض مشكلات العربية لغة ثانية التي جاءت نتيجة تطور الدرس اللساني بعدما ظهرت الحاجة إلى تعلم اللغات الأجنبية لا سيما بعد الحرب العالمية

¹ هاني رمضان، "قواعد العربية بين فلسفة اللغة ومعيارية النحو: مقارنة حدائية"، دار الفنون

إلهيات 34/2 (يناير 2023)، 463.

الثانية، وإن كان الدرس اللساني حول اكتساب العربية بدأ متأخرًا نسبيًا بيد أنه يشهد حاليًا طفرةً محمودةً.

في هذا السياق صدر عن دار أكدم إسطنبول كتاب "معايير عناصر اللغة العربية للناطقين بغيرها: أبحاث محكمة" تحرير د. هاني إسماعيل رمضان وتأليف نخبة من الباحثين في 338 صفحة من المقاس الكبير.

شكّلت على رأس هذه النخبة لجنة علمية من خمسة عشر أكاديميًا، وهو ما أضفى على الكتاب قيمة علمية فقد تنوّعت جنسيات المشاركين من باحثين ومحرّمين فضمت شريحة واسعة من البلدان العربية والإسلامية.

ويأتي كتاب "معايير عناصر اللغة العربية للناطقين بغيرها" استكمالًا لكتاب "معايير مهارات اللغة العربية للناطقين بغيرها: أبحاث محكمة"² الذي صدر ضمن مبادرة استكتاب أطلقها المنتدى العربي للتبادل اللغوي استكتب فيها الباحثين المهتمين بمجال تعليم العربية للناطقين بغيرها حول معايير مهارات اللغة العربية وعناصرها، وقد تقدّم إلى الاستكتاب في نسخته الثانية حول العناصر أكثر من أربعين باحثًا، فُبل منهم بشكل مبدئيٍّ اثنان وعشرون بحثًا، وبعد التحكيم جاءت الموافقة على نشر اثني عشر بحثًا، هي التي بين دفتي الكتاب.

² هاني إسماعيل رمضان (تحرير)، معايير مهارات اللغة العربية أبحاث محكمة (عَمَّان: دار المبادرة، 2008).

معايير عناصر العربية: وصف وتحليل

تنوعت بحوث الكتاب بين البحوث النظرية والتطبيقية، وذلك سعياً في أن يكون الكتاب أكثر استيعاباً للقضايا المطروحة، ورغبةً في أن يكون مصدرًا أساسيًا في بابه، فجاء الكتاب يحمل خلاصة خبرة أكاديمية معرفية ترجمت في ثلاثة أبواب: الأصوات، والمفردات، والتراكيب.

الباب الأول: الأصوات

تناول الكتاب في بابه الأول "الأصوات" العربية، كون الأصوات هي العنصر الرئيس في أيّ لغة، ولا يمكن أن نتصور برنامجاً أو كتاباً لتعليم لغة ما، دون أن يكون للتدريب على الأصوات جانب كبير فيه، وعلى الرغم من الأهمية التي تمثلها الأصوات في تعليم اللغات، إلا أن الأمر لا يحظى بالعناية الكافية على المستويين التخطيطي والتدريبي، فضمن هذا الباب بأحدث البحوث والمفاهيم في هذا الجانب، كما حدّدت فيه المصطلحات والتعريفات التي تبرز أهمية الصوت العربي وألويته في العملية التعليمية التعلمية فجاءت البحوث تعالج معايير تعليم أصوات اللغة العربية للناطقين بغيرها، حيث طرح الباحث محمد سالم إشكالية الكشف عن تلك المعايير لنجاح عملية تعليم الأصوات العربية الأصوات التي هي من وجه نظره ذات علاقة بجانب المبنى اللغوي أولاً، وجانب المعاني والدلالات ثانياً، خاصة في الدلالات التي تصنعها الأصوات وتنغيمها، وأدائها. ليتمكن المتعلم من مهارة إتقان الأصوات وتتم عنده ملكة اللغة في هذا الجانب، إتقاناً قائماً على التعرف النظري المنضبط علمياً، والتدريب العقلي، والدرس التطبيقي عملياً.

ومن هنا تتضح مشكلة البحث في ضرورة الكشف عن تلك المعايير التي هي مفتاح لنجاح تعليم الأصوات، وأنه بحث موجه إلى المعلم، وإلى القائمين على بناء المنهج التعليمي؛ لبيان خصائص أصوات العربية، واستقاء خطة تربوية من واقع هذه الخصائص، دون إفراط، أو تفريط في التوافر على خدمتها التعليمية القويمة، وبيان

خصائصها، فاستهّل الفصل الأول بطرح ثمانية معايير لتعليم الأصوات العربية المفردة:

المعيار الأول: تبدأ دراسة الأصوات المفردة بملاحظة عملية التصويت، وإدراك ما يتداخل فيها من آلات.

المعيار الثاني: مراعاة الترتيب الصوتي الذي انتهجه علماء العربية القدامى.

المعيار الثالث: البدء بالأصوات الصوامت (السواكن).

المعيار الرابع: بيان عمل (الحركات) في التصويت.

المعيار الخامس: مخارج الأصوات.

المعيار السادس: صفات الأصوات المفردة.

المعيار السابع: الأصوات الصحيحة.

المعيار الثامن: الأصوات الفرعية.

وآكتفى الباحث بدراسة وتحليل المعايير الأربعة الأولى لأهميتها أولاً ولضيق المقام ثانياً، على حد قوله.

وعرض في الفصل الثاني: المعايير الخاصة في تعليم الأصوات العربية المركبة حيث بدأ بإجمال معايير الصوت المركب من حرفين فصاعداً سرّداً ثم تطرق إليها تفصيلاً.

أما الفصل الثالث: فجعله في المعايير العامّة في تعليم الأصوات العربية الكبرى: ألفاظ الكلام، محدّداً لذلك ثلاثة معايير، هي: الأصوات العربية في الوصل والوقف، والتنغيم، والنبر.

فكانت خلاصة هذا البحث انفراد الأصوات العربية عن باقي اللغات الأخرى بعلاقتها بعلم التجويد فلا يمكن تعليمها بعيداً عن منهج علماء التجويد حيث استدلّ الباحث بقول الإمام شمس الدين الدّهبيّ في خاتمة كتابه "طبقات القراء" قوله: "وأمثالهم من أصحاب الصائغ، وبدمشق جماعة من أئمة المقرئين من أصحاب

الكفري، وغيره. وبالأندلس طائفة من أئمة هذا الشأن ذوو عناية بالقراءات. وببلاد المغرب، والحرمين، والعراق. وفتري عن ذكر بعض شباب القراء أمور³.

وفي البحث الثاني من هذا الباب تطرقت الباحثة فاطمة مختاري إلى "تعليم الأصوات العربية للناطقين بغيرها: الطرائق والمشكلات والمعايير: انطلقت الباحثة من إشكالية صعوبة نطق بعض الأصوات الخاصة باللغة العربية؛ والتي لا يُحسن الطالب الأجنبي النطق بها وعلى أساسها حدّدت أهمية تدريس النظام الصوّتي في برامج تعليم العربية للناطقين بلغات أخرى ثم تطرقت إلى عناصر النظام الصوّتي للغة العربية واستعمالها، مثل نطق الأصوات والنبر والتنغيم ثم وقفت على بعض أهمّ المعايير الواجب توفُّرها في مقرّر تدريس الأصوات اللغويّة، ومدى تحقيقه للأهداف المنشودة فجاءت خطة البحث على النحو التالي:

المبحث الأوّل: عبارة عن مقدّمة وخلفيّة عن إشكاليّة البحث، وأسئلته، وأهدافه، وأهميّته، ومصطلحاته، وحدوده.

المبحث الثّاني: علم الأصوات عند العرب.

حيث أشارت إلى ارتباط نشأة الدّرس الصّوّتيّ بنشأة الدّراسات اللغويّة العربيّة التي يؤرّخ لبدئها بنزول القرآن الكريم وتدوينه ثمّ تلاوته وتعليم قراءته. وكانت بواكير الدّرس الصّوّتيّ العربيّ ثم أشارت إلى نقطة مهمة تعكس اعتناء أهل اللغة باللسان العربي حيث لاحظ اللغويّون العرب القدامى عددًا من وجوه الاختلاف بين أداء الأجنبي وأداء العربي للغة العربيّة، ودوّنوا جملةً من التّحريفات النّطقيّة والتّركيبية عرّوها إلى تأثير اللغات الأصليّة في النّاطقين بها، ثم سردت بعض مشكلات دارسين اللغة الأجنبيّة مُتبنيّة تحليل دعاة فكرة التّقابل اللغويّ (أو التّحليل التّقابلّي) إلى:

³ شمس الدين الذهبي، معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، تحقيق: طيار آلي قولاج

(إسطنبول: مركز البحوث الإسلامية، 1995)، 1514/3.

مواضع الاختلاف بين لغاتهم الأصليّة واللغة التي يدرسونها، سواء في جانب العنصر الصوّتيّ أو التّراكيب والمفردات والفهم بين لغاتهم الأصليّة واللغة التي يدرسونها، سواء من جانب العنصر الصوّتيّ أو التّركيب والمفردات والفهم التّقائيّ⁴

ثم تطرقت الباحثة إلى الصوامت والصوائت العربية وهو ما جاء في البحث السابق "المعايير الخاصة في تعليم الأصوات العربية المركبة" فنجد أن الباحثين استلهما هذه المعايير من خلال الدرس القرآنيّ ولا ضير في أن تلقى الدّراسة الصّوتية عنايةً فائقةً من العلماء المسلمين لارتباطها بالكتاب المبين.

المبحث الثّالث: تدريس أصوات العربيّة للنّاطقين بغيرها.

أشارت الباحثة في صدر هذا المبحث إلى أهمية تدريس الأصوات عبر أشرطة التسجيل الصّوتيّ وما له من مزايا منها ما يساعد المدّرس في تنويع الخبرات التّعليميّة للتّلاميذ، بحيث يسير كلُّ تلميذ أو مجموعةٍ من التّلاميذ في دراستهم حسب استعداداتهم وميولهم، كما تتيح للمدّرس أيضًا فرص معالجة الفروق الفرديّة بين تلاميذه⁵.

ثم انتقلت الباحثة لأهمية تدريس علم الأصوات لغير الناطقين في ثمانية نقاط نذكر منها: المساعدة على النطق السّليم باستعمال الوسائل التّقنيّة الحديثة كمختبرات الأصوات والتسجيلات، وأجهزة قياس الدّبذبات الصّوتية وغير ذلك.

وفي ختام المبحث ميّزت بين ثلاثة أنواع من التعليم التي يمكن أن يعتبر كل منها هدفًا رئيسًا من أهداف تدريس الأصوات للناطقين بلغات أخرى وذكرت أبرز الطّرائق انتشارًا في تعليم الأصوات بميزاتها وعيوبها كالطّريقة التّركيبية أو الجزئية، والطّريقة التّحليلية أو الكلّية، والطّريقة التّوفيقية ثم ذكرت الخطوات الإجرائية لتدريس

⁴ هاني إسماعيل رمضان (تحرير)، معايير عناصر اللغة العربية للناطقين بغيرها أبحاث محكمة (إسطنبول: دار أكرم، 2019)، 46-47.

⁵ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 49-50.

النظام الصوتي: منها تدريبات التعرف الصوتي، تدريبات التمييز الصوتي وغيرها وعادت إلى ذكر الصعوبات بالتفصيل وقدمت بعض الحلول والمقترحات.

وآخر نقطة في البحث تطرقت فيها إلى معايير الأصوات للناطقين بغيرها، منها: معيار الأهمية، معيار التدرج والقابلية للتعلم، معيار الشرح والتفسير، وإعطاء نماذج إيضاحية، معيار التكرار وتقليد الأصوات، معيار الميول والاهتمامات، معيار الكفاءة وبعض المعايير الأخرى.

المبحث الرابع: نماذج تطبيقية لتعليم الأصوات

قدمت الباحثة مجموعة من التدريبات من كتاب "العربية بين يديك" مثل: تدريب استمع وأعد للزوجين الصوتيين: الكاف والحاء، مصحوبا بكلمات متشابهة نحو كر وخر، وكبير وخبير.

وكذلك تدريب استمع وأعد لبعض من آيات القرآن الكريم التي بها صوت الحاء، مرفقة ذلك بالإجراءات المتبعة عند تطبيق التدريبات مستعينة بذلك بكتاب المعلم الخاص بالعربية بين يديك.

البحث الثالث: أثر الحركات القصيرة في تعليم اللغة العربية للباحث محمد رزق شعير

عالج الباحث أثر الحركات القصيرة وأثره في تعليم اللغة من ظواهر تغير الضبط الحركي، تلك الظواهر التي قد تحدث أثرا في تغير دلالة الكلمة، أو التي تثبت معها دلالة الكلمة مع اختلاف ضبط بعض حروفها⁶؛ لذا ينبغي أن تُركّز عليه الدراسات الحديثة في دراسة التغير الدلالي الحاصل بسبب التنوع الصوتي للحركات

⁶ علي بن حمزة الكسائي، معاني القرآن، تحقيق: عيسى شحاته عيسى (القاهرة: دار قباء،

د.ت)، 29-30.

في بنية الكلمة سواء كان ذلك على مستوى الحروف الصّامتة أو الصّوائت (الحركات)⁷

فجاءت المباحث الثّلاث على النّحو التّالي:

المبحث الأوّل: ماهيّة الحركات القصيرة في اللّغة العربيّة.

انطلق الباحث من مفهوم الحركة معرّجاً على أقوال أهل الاختصاص إلى مفهومها في الاصطلاح "صوت خفي مقارن للحرف لا يبلغ به التّاطق مدى الحرف الذي هو بعضه"⁸ ثم أنواع الحركة ومفهوم الفتحة والضمة والكسرة بالتمثيل والتفصيل.

المبحث الثّاني: التّصنيف الصّوتي للحركات القصيرة وأثرها في الدّلالة.

تطرق الباحث لمفهوم الفونيم "الوحدة الصوتية" واختلاف الآراء حول مفهومه الدقيق غير أن ما عليه الإجماع أن الفونيمات تميّز كلّ كلمة من الأخرى، وبالتّالي تفرق بين الكلمات من النّاحية الصّرفيّة والنّحويّة والدّلالية فمثلاً "دين" تختلف عن "دين" في المعنى بفضل وجود فونيم حركة الفتحة في الكلمة الأولى وحركة الكسرة في الثّانية، والفرق بين "مِنْ" - "بكسر الميم" - و"مَنْ" - "بفتحتها" - فرق في النّحو والصّرف والمعنى جميعاً؛ فالأوّل حرف جرّ يفيد الابتداء، والأخرى تصحّح أن تكون اسم استفهام أو اسم موصول، ويرجع هذا التّفريق الواضح إلى وجود فونيم الكسرة في الكلمة الأوّل، وفونيم الفتحة في الكلمة الثّانية⁹، ثم يلخص وظيفة الفونيم في خمس نقاط: أداء الوظيفة الدلالية، ويعين على تعلم النطق واستخدام الأصوات الصحيحة، ويعين على فهم النحو والصرف وغيرهما، و على خلق أبجديات منظمة

⁷ محمود محمود معراك القريشي، "أثر الإبدال الصوتي وتغير الضبط الحركي في تنوع المعنى:

القراءات القرآنية مثالا"، كلية التربية واسط 11/1 (2012)، 63-64.

⁸ أبو القاسم السهيلي، نتائج الفكر في النحو، تحقيق: محمد إبراهيم البنا (الرياض: دار الرياض، د.ت)، 84.

⁹ كمال بشر، علم اللغة العام (القاهرة: دار المعارف، 1975)، 160.

للغات مختلفة ... وفي منظور الباحث فإنَّ الأساس الذي يقوم عليه تعريف الوحدة الصوتية (الفونيم) هو وظيفتها.

المبحث الثالث: تطبيقات من القرآن الكريم.

ختم الباحث بمجموعة تطبيقات من القرآن الكريم حول كلمات بنفس الحروف بحركاتٍ متغيّرةٍ حيث يذكر مدلول الكلمة وجنسها والتصغير والجمع وما شابه، للتفريق بينها وبين الكلمة الأخرى المثال: الكلمتان: (أَذِنَ) و(أُذِنَ)، الكلمتان: ظَلَّ (فعل ماض ناقص) - ظَلَّ (اسم، بمعنى: الغداة)، الكلمتان: (جِنَّةٌ - جُنَّةٌ - جِنَّةٌ) وغيرها¹⁰.

البحث الرابع: صعوبات الأصوات العربية للطلاب الأتراك: دراسة تقابلية للباحث هاني إسماعيل رمضان

وهي دراسة تطبيقية صمّم فيها الباحث استبانةً للطلاب الأتراك مقتصرًا على طلاب الصفوف التحضيرية في كلية العلوم الإسلامية بجامعة غيرسون للعام الدراسي 2018/2019م. كما حصر البحث على دراسة الأصوات الصامتة والصائتة في اللغتين من حيث المخارج والصفات فقط.

وذلك لقياس مدى صعوبة الأصوات الصامتة والصائتة مع الاستعانة بالتحليل التقابلي، هادفًا تشخيص الصعوبات الصوتية التي تواجه الطلاب الأتراك أثناء تعلمهم اللغة العربية، ثم تصنيفها وفقًا لدرجة صعوبتها: سهلة، متوسطة، صعبة. ثم بطرح مجموعة من المقترحات والحلول التي تعالج هذه الصعوبات مستعينًا بالمنهج الوصفي التحليلي حيث عرض الاستبانة ثم قام بتحليلها فكان من نتائج الدراسة أن صوت (ض) أصعب الأصوات من وجهة نظر الطلاب الأتراك وغالبًا ما يستعيز الطلاب بالفونيم (Z) عنه فينطقون كلمة ضابط (ژابط) بزاي مُفحّمة،

¹⁰ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 94-95.

وفي الأصوات الباقية يستعوضون بفونيمات قريبة منها، فيستبدلون بفونيم (ص) فونيم (S) وبفونيم (ط) فونيم (t) وهكذا¹¹.

وختتم الباحث بمجموع مقترحاتٍ انطلافاً من قياس صعوبات الأصوات لغير الناطقين بالعربية: من بينها توظيف التدريبات الثنائية، الإكثار من تدريبات المحاكاة، تحفيظ الطلاب آيات قرآنية تتضمن أصواتاً صعبة مثل سورة الضحى والفلق وغيرها.

فالباحث أفرد هذا البحث في نطاقٍ محدّدٍ مما أفضى بنتائج محدّدة في ظاهرة صوتية محدّدة فكان البحث معمّقا من هذا الجانب.

الباب الثاني: المفردات

أما الجزء الثاني من الكتاب فتضمن عنصر المفردات حيث تبرز أهمية تدريس المعجم في تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها، كما أن الأطر المرجعية العالمية لتعليم اللغات الأجنبية تؤكد على ضرورة تنمية المهارات اللغوية للمتعلّمين من أجل بناء الكفاية التواصلية، وعملية بناء المتعلّم للكفاية التواصلية قائمة على الكفاية المعجمية، لذا حُصّص هذا الجزء بطرح نماذج ومعايير تصب في بناء الكفاءة المعجمية وتوظيف المفردة اللغوية وما يخدم تطوير تعليم اللغة العربية بما يتوافق ومتطلبات التعلّم، فتدرجت البحوث على النحو التالي:

البحث الأول: معايير بناء الكفاءة المعجمية لمُتعلّمي اللغة العربية الناطقين بغيرها للباحث عبد الإله الحزاز

يطرح الباحث إشكالية القدرة في تحديد معايير لتدريس المعجم لمُتعلّمي اللغة العربية الناطقين بغيرها، ثمّكّنهم من بناء الكفاية المعجمية، بدلاً من إمدادهم بقائمة من

¹¹ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 132-133.

المفردات، وتجدر الإشارة أن الكفاية تمثل الحد الأدنى للأداء بينما الكفاءة تمثل الحد الأقصى للأداء¹².

وقد قسم الباحث عرضه إلى ثلاث فقراتٍ مخصّصًا الفقرة الأولى لتحديد مفهوميّة الكفاءة المعجميّة وفقًا للإطار المرجعي الأوروبي المشترك للغات (إ.م.أ.م.ل) حيث تشمل الكفاءة مجموعة من المعارف المعجميّة (التعابير الثّابتة والمفردات والكلمات النّحويّة)، والقدرات (قدرة التّعريف على الوحدات المعجميّة بشكل كتابيّ وشفويّ، والقدرة على استخدامها في السياق)، والمهارات (مهارة تفكيك الوحدات المعجميّة وتركيبها، مهارة استخلاص معناها من السياق...). وهي المدخلات التي يبنى بها المتعلّم كفايته المعجميّة، لكن معرفة المتعلّم لهذه المدخلات لا يعني امتلاكه للكفاية المعجميّة¹³ وهي الاشكالية التي ناقشتها الفقرة الثانية.

طرح الباحث أهمية الكفاية المعجميّة في امتلاك المهارات اللغوية الأربع (الاستماع، القراءة، المحادثة، الكتابة) وتوصّل الباحث إلى أنّ العلاقة التي تجمع بين المفردات الشّفويّة (مفردات الاستماع ومفردات المحادثة) والمفردات الكتابيّة (مفردات القراءة، ومفردات الكتابة) هي علاقة تفاعلية تُسهّم في عمليّتي الفهم والإنتاج فمن مخرجات مفردات الاستماع القراءة اكتساب مهارتنا الاستقبال أو الفهم، ومن مخرجات مفردات المحادثة والكتابة اكتساب مهارتنا الإنتاج.

إلمام الباحث بركائز الموضوع وإدارته الجديّة للمعطيات أضفت في الأخير إلى قائمة بمعايير بناء الكفاءة المعجميّة وهذا ما تناوله في الفقرة الثالثة.

12 إبراهيم أحمد غنيم - الصافي يوسف شحاته الجهمي، الكفاءات التدريسية في ضوء المودبيولات التعليمية (القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 2009)، 28.

13 مجلس التعاون الأوروبي، الإطار المرجعي الأوروبي المشترك لتعلم اللغات وتعليمها وتقييمها، مترجم: عبد الناصر عثمان صبير (مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 2016)، 124-125.

نلخص بإيجاز أهم المعايير التي طرحها الباحث لبناء الكفاءة المعجمية لمتعلمي اللغة العربية الناطقين في النقاط التالية¹⁴:

معيار الرصيد المعجمي الأساسي لبناء الكفاية المعجمية: من حيث وحدات معجمية مفردة، وحدات معجمية مركبة، وحدات معجمية اصطلاحية، كلمات أساسية، وحدات معجمية ثانوية، وحدات معجمية مستبعدة عن مجال الدراسة. معيار اختيار الرصيد المعجمي: معيار الشيوخ، معيار قابلية التدريس، معيار التشابه، معيار القابلية للورود، معيار الشمولية.

مبادئ بناء الكفاية المعجمية: مبدأ التصريح، مبدأ التدرج، مبدأ التّكامل، مبدأ التنوع، شرح الوحدات المعجمية (الشرح بالسياق، الشرح بالمرادف، الشرح بالصور) لتكون خلاصة البحث أن المعايير اللسانية تهتم بتحديد الرصيد المعجمي الحي والأساسي للغة العربية، وترتيبه حسب المستويات المرجعية العامة، في حين تضطلع المعايير التربوية بتحديد كيفية تصريف هذا الرصيد المعجمي، وتقريب معناه للمتعلّمين¹⁵.

البحث الثاني: دور المعجم في تنمية الكفاءة المعجمية للناطقين بغير العربية للباحثة درقاوي كلتوم

طرحت الباحثة اشكالية استثمار المعجم في اكتساب اللغة العربية لغير الناطقين بها، والآليات البيداغوجية لتعليم المعجم في مستويات تعليم اللغة لغير الناطقين بها، والسبيل لبناء مقاربة تعليمية للمعجم العربي تركز على مقولات اللسانيات الحديثة، ولمعالجة هذا الموضوع قسّمت الباحثة البحث إلى فقرات خصصت الفقرة الأولى لمداخل مفهومية (الرصيد المعجمي، مفهوم المفردات، الكفاءة المعجمية)

¹⁴ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 155-157.

¹⁵ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 159-164.

أما في الفقرة الثانية طرحت الباحثة فكرة الانتقال من تعليمية المفردة إلى المقاربة المعجمية في تعليم اللغات مُنطلقة من أن المقاربة المعجمية تنظر لنظام اللغة على أنه "تراكيب معجمية وليس تراكيب نحوية فقط وأن حقيقة تعلم اللغة والتواصل بها لا تنبني أساسا على القواعد النحوية، بل على التراكيب المعجمية"¹⁶

أما الفقرة الثالثة لخصت فيها الباحثة ستة نقاط تبرز أهمية تدريس المعجم للمستويات المقدمة منها: اكتساب الكفايات التواصلية واللغوية والتداولية، والقدرة على القراءة الواعية والناقدة، والتعرف على المعاني الصريحة والضمنية في الأقوال، واستثمار طاقات اللغة المختلفة، والتعرف على العمليات اللغوية للتوليد اللغة كالاشتقاق.

أما عن كيفية استثمار اللسانيات الحديثة في تدريس المعجم لجميع الأطوار التعليمية، فهذا الجانب يحتاج إلى بحث معمق يُعالج فيه مباحث اللسانيات عموما واللسانيات التداولية خصوصا وكيفية الاستفادة منها في تدريس المعجم وخاصة في إعادة النمذجة للتدريبات والتمارين وإيجاد حلول لما يعرض من صعوبات.

وقد اكتفت الباحثة في هذا الشأن بذكر ثلاث تدريبات مقترحة لتعليم المعجم اللغوي، أولا: تكليف التلاميذ باختيار العبارات الأكثر قوة للتعبير عن موقف واحد واستعمال متعدّد للمفردات المعجمية والتقليبات التركيبية، ثانيا: توظيف الأفعال الكلامية المترادفة في سياقات متعدّدة، ثالثا: التّدريب على استعمال نفس المفردة المعجمية في صيغ مختلفة حتى يتعرّف التلميذ على وجوه المعنى وتقليبات اللفظ الواحد¹⁷.

البحث الثالث: توظيف الهندسة اللغوية في تطوير تعليم العربية للناطقين بغيرها: تقويم مهارة المفردات للباحث عمر مهديوي

¹⁶ الحسن عبد النوري، "المقاربة المعجمية وتعليم اللغة"، الإشعاع 8/1 (2017)، 89.

¹⁷ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 179.

يروم هذا البحث التركيز على دور الهندسة اللغوية عامة، وعلى المعاجم الحاسوبية والمحوسبة على وجه الخصوص في تطوير تعليم العربية للناطقين بغيرها من خلال تقويم مهارة المفردات، حيث ناقش الباحث هذا الطرح من خلال أربع جزئيات مهمة:

أولا مسألة اللغة والهندسة من منظور لغويّ عربيّ: وتناول فيه أيضا علم الهندسة اللغوية بمفهومها ومجالات تطبيقها مشيراً إلى مجالات الاستفادة والإفادة فيما يخدم اللغة العربية سواء في المجال العلميّ أو مجال التعليم العلمي، ومجال التعليم الإلكترونيّ حيث عرض موجزاً لهذه التطبيقات الهندسية في اللغات الطبيعية عامة وفي اللغة مجال التعليم الإلكتروني وهي: الترجمة الآلية والترجمة بمساعدة الحاسوب، المدقق الإملائي والنحوي، التعرف الآلي على المنطوق، التوليف الصوتي، المعجم الإلكتروني (المحلل النحوي و المحلل الصّرفي)، المصحح الآلي للأغلاط الإملائيّة والنحويّة.

ثانيا مسألة التّعليم باستخدام الحاسوب: قسّم البرامج الحاسوبية لتعليم اللّغات وتعلمها إلى قسمين: برامج تعليمية محليةّة إذ تقوم بدورٍ محدود بالنسبة للتّعلم الدّاتي، وبرامج تفاعليّة للتّعليم عن بُعد والتي صُمّمت أساساً على الشبكة الأنترنت، لخدمة فئة عريضة من المتعلمين إما بشكل متزامن أو غير متزامن وأضاف مُعلِّقاً أن معظم هذه المجالات لم تفد منها اللغة العربية إلى الآن إلاّ الفائدة المرجوة؛ بسبب النقص الحاصل في الخبرة اللسانية الحاسوبية، وفي فهم الحاسوبي لمتطلبات اللغوي، وانعدام التعاون بينهما، ولعل آثار هذه الفجوة بدأت تنمحي خلال الأعوام الأخيرة.

وهكذا إن وضع أي برنامج تعليمي حاسوبي للغة العربية يقتضي بالضرورة أخذ، بعين الاعتبار، مكونات عملية التّعلم (المعلّم - الدّرس - المُتعلّم)، بمعنى آخر يجب استحضار الجانب البيداغوجي والديداكتيكي للمواد التعليميّة، والجانب اللساني الصّوري، وأخيراً الجانب الحاسوبي الذي يقوم بدور التنفيذ البرمجي للأوامر. وعليه،

إن البرامج التعليمية الحاسوبية العربية المنشورة على الشبكة في مجالات مختلفة تكاد لا تستحضر البعد اللساني الخوارزمي، مما يجعلها بعيدة عن أهداف التعلم الذاتي أو التعلم عن بعد بأي شكل من الأشكال¹⁸

ثالثاً: مسألة المعاجم الإلكترونية وتعليم العربية لغير الناطقين تناولها الباحث من حيث المفهوم والوظائف ثم عرج إلى التحليل المعجمي - التركيبي وبناء المعجم الإلكتروني للغة العربية ووضع المفردة في المعجم العربي الإلكتروني وختم بتقنية بناء المادة المعجمية في المعجم الإلكتروني العربي حيث قدم عرضاً مفصلاً دقيقاً في المسألة.

رابعاً: تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها: تقويم مهارة المفردات أمودجا مشيراً إلى أن أي عمل يندرج في إطار المعالجة الآلية للغات الطبيعية يتطلب مراعاة ثلاثة أمور أساس هي:

بناء قاعدة معطيات شاملة للمفردات العربية ببسيطها ومركبها (المسكوك والمتلازم)؛

ضرورة الاستناد إلى نظرية لسانية محدّدة وواضحة وقادرة على توصيف الظواهر اللغوية.

الجمع بين الخبرة اللسانية والخبرة الحاسوبية في معالجة المعطيات والمعلومات¹⁹

وأسند بحثه بمجموعة تطبيقات تعليمية للمعجم الإلكتروني مفتوح المصدر.

فمن جماليات هذا البحث الاختصاص وعمق الدراسة والتحليل كذا المنهجية التي أنتجت مخرجات لإشكاليات طرحت من قبل، وبناء على هذا نقف على النقاط التالية:

¹⁸ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 190-191.

¹⁹ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 208-209.

- إن اعتماد تكنولوجيا الحواسيب في تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها يساعد على تقليص الفجوة التعليميّة بين اللّسان العربي واللّسان الأجنبيّ.

- إن المقاربات التّقليديّة في تعليم اللغة العربية المعتمدة سلفاً، لم يعد لها محل من الإعراب أمام ما تتيحه نظريات التّعلّم الحديثة ونظريات التّواصل والاتّصال الجديدة. ولهذا تعتبر الهندسة اللغوية مجالاً معرفياً رصيناً، له من المفاهيم الصوريّة ما يسمح بتطوير عمليّة التّعلّم اللغوي، ومن ثم تحقيق النّجاعة والفعاليّة.

- إن توظيف الهندسة اللغوية في تعليم العربية للناطقين بغيرها يشكل مدخلاً من مداخل التّسمية اللغوية من جهة، وأرضية خصبة لتجاوز عقبات الحوار التّقائيّ واللّغويّ بين العرب وغير العرب من جهة أخرى²⁰.

البحث الرابع: معايير ترجمة المفردات والتراكيب في اللغة العربية للباحث أنس محمد رضا القهوجي

جاء هذا البحث لمعالجة إشكالية التمييز بين التّرجمة الحرفيّة للمفردة (الكلمة) عبر المعاجم مع وجود مترادفات، وألفاظ مشتركة، وأضداد، ومجاز؛ وبين التّرجمة الإجماليّة للجمل (التراكيب) أو النص المراد فهمه في العمليّة التعليميّة، وكيفية اختيار المعنى المناسب للمفردة ضمن سياقها في التراكيب والجمل.

حيث قسّم الباحث هذه الورقة إلى ثلاث مباحث:

استعرض الباحث في المبحث الأول: معنى البناء والتّركيب وخصائصهما في اللغة العربية، مُنوّهاً على أهمية السّياق وأقسامه، فالملقود بالسّياق "الكلام المتتابع (بعضه إثر بعض) المقصود للمتكلّم، والذي يلزم من فهمه فهم شيء آخر"²¹ مبينا أثره ودلالته السّياق في تراكيب اللغة.

²⁰ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 217.

²¹ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 231.

وخصّص المبحث الثاني: للترجمة وعناصرها وهي عمليّة تحويل الشيء المكتوب أو المنطوق إلى لغة أخرى، ثم ذكر أدواتها وأشكالها وأنواعها التي منها: المعاجم والقواميس الأحادية (ذات اللغة الواحدة) و معاجم وقواميس ثنائية (ذات اللغتين : لغة النّص واللغة المترجم إليها) و معاجم فنون اللغة (معاجم المترادفات والأضداد، معاجم الأمثال، معاجم المصطلحات المتخصصة) ومعاجم العاميّة، الموسوعات ودوائر المعارف، البرامج الإلكترونيّة على الشبكة العنكبوتية، ليصل الباحث بعد سردٍ وطرحٍ لخلاصة مهمة أن الترجمة على مستويين:

ترجمة ملتزمة: وهي التي تهتم بتحديد المعنى والدقّة في إبرازه ما أمكن، وتلتزم بتحديد معنى واحداً فقط للعبارة والترجمة، وترجمة غير ملتزمة: تعتمد على فهم المترجم لأسلوب الكاتب والنّص وإعادة سبكه.²²

ثم عرض واقع التّرجمة وهو الأهم لأنه يلقي الضوء على دور التّرجمة في عملية التّعلّم مركزاً على أخطاء التّرجمة في البناء والتركيب كون التّرجمة الحرفيّة في مجال تعليم اللغة العربيّة مستحيلة. مما أبرز إشكالياتٍ على رأسها إشكالية التّمييز بين المعنى الحقيقيّ والمجازيّ، والأخطاء الإملائية في بناء الكلمة (في رسم الهمزات، استبدال حرف بحرف، كتابة الأسماء؛ كالأشخاص أو المدن، التقديم والتأخير)

والأخطاء في قواعد النّحو التي تؤدي إلى تغيير المعنى منها: نصب الفاعل، نصب المبتدأ والخبر، صرف ما يمنع من الصرف والعكس، عدم التمييز بين المذكر والمؤنّث، أخطاء في قواعد العدد والمعدود واستخدام الضمائر وأسماء الإشارة والأسماء الموصولة.

الأخطاء في قواعد الصّرف منها: استخدام صيغٍ واشتقاقاتٍ في غير محلها، أخطاء في ضبط نبية الكلمة، استخدام جموع خاطئة في الأسماء والأفعال.

²² عزالدين نجيب، أسس الترجمة (القاهرة: مكتب ابن سينا، 2005)، 17-20.

الأخطاء في التراكيب منها: عدم اختيار المرادف المناسب للكلمة، إضافة أكثر من مضاف إلى مضاف إليه واحد، ترجمة بعض الكلمات بكلمة واحدة مقابلة في التراكيب المختلفة.

وبناء على ما سبق فالترجمة الحرفية للنصوص العربية تخلق إشكالية كبيرة ولعلّ جعل معايير محدّدة لترجمة المفردات والتراكيب هو السبيل لتحقيق الأهداف المطلوبة من النصوص العربية المترجمة.²³

وعليه تناول الباحث في المبحث الأخير تلك المعايير المرجوة لرفع الإشكال الواقع حيث أكّد على ضرورة أن تتكامل ثلاثة معايير مع بعضها؛ وهي²⁴:

أولاً: معايير طرق الترجمة للمفردات والتراكيب، منها: الدقة والتّمييز بين الألفاظ عبر المعاجم بين المترادفات والألفاظ مشتركة والأضداد والحقيقة والمجاز، معرفة الأسماء المدججة، معرفة الصّفات الملازمة، وتطبيق عوامل التّرجمة ودلالاتها، والعوامل اللّغوية أو اللّفظية، مضاهاة التّراكيب في اللّغتين وخصائص الصياغة فيهما، تطبيق مراحل القراءة السبع مع أهدافها في الترجمة....

ثانياً: معايير المترجم، ومنها: الكفاءة بأنواعها، الأمانة والالتزام (الصدق)، ممارسة ودربة مع الصبر.

ثالثاً: معايير مصادر التّرجمة، ومنها: اختيار المعاجم الصحيحة، البحث عن الكلمات المغلقة أو المبهمة من مصادرها الأصلية، ضبط المصطلحات والعبارات أو الألفاظ اللغوية وتوثيقها من مصادرها المعروفة، تحديد الأسلوب الذي كتب به النصّ لتحديد المراجع والمصادر التي يعتمد عليها في الترجمة، (نص ديني، علمي، أدبي، لغته قديمة، لغته حديثة). وهذا إنجاز لما ورد من معايير ترجمة مفردات

²³ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 239-242.

²⁴ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 244-247.

وتراكيب اللغة العربية. وهذا البحث خاتمة الجزء الثاني لكتاب معايير عناصر اللغة العربية.

الباب الثالث: التراكيب

إن التراكيب تنجز عنها مواضيع جدّ مهمة تلامس الواقع في نظرة عملية منها كيفية استيعاب ومراعاة التراكيب النحوية نمو الدارسين والفروق الفردية بينهم، وحاجاتهم وميولهم وتنوع الثقافات ما يُمكن الدارس من التعبير عن حاجاته في المواقف اللغوية في السياقات الثقافية ذاتها التي تُقال فيها في الثقافة العربية والإسلامية، وانطلاقاً من دراسة خصائص الجملة نحو أفضل معيار كنموذج لتصميمها، وذكر خصائصها النحوية وقواعدها وصعوبات تدريسها اندرجت ضمن هذا الجزء البحوث التالية:

البحث الأول: معايير مقترحة لتصميم وصيانة الأمثلة في تدريس النحو للناطقين بغير العربية للباحث مرتضى فرح علي وداعة

من حيث أن العديد من الأمثلة التي تحويها بعض كتب تدريس اللغة العربية للناطقين بغيرها فيما يختص بالنحو لا تتناسب معهم، ولا مع مستواهم ولا حاجاتهم، وميولهم، وبيئتهم ومن أجل هذا يُقدّم صاحب هذا البحث معايير يمكن الاعتماد عليها في تصميم تلك الأمثلة وتدريسها من خلال ثلاثة محاور:

المحور الأول: يتناول مفهوم الأمثلة، ومكوّناتها، وأنواعها.

حيث وضع الباحث مفهوماً للأمثلة بأنها المقصودة بما يقال أو يكتب من نصوص أو عبارات تتضمن القاعدة بتمامها، ومن خلالها يتم استنباط هذه القاعدة، فقد تكون الأمثلة نصوصاً أو تكون انشائية. ثم عرّف مكوّناتها الخمس الأساسية، وهي: المكون التركيبي، والمعجمي، والبلاغي، وإعادة بناء النص، والإعلامية. فالمثال يندرج ضمن الدرس النحوي ومن المؤكّد أن تدريس النحو للناطقين بغير العربية يختلف عن تدريسه للناطقين بها؛ لذلك يمكن الإشارة إلى أبرز المعالم التي تميّز تدريس النحو

للناطقين بغير العربية عن تدريسه للناطقين بها، وهذا ما تناوله الباحث في المحور الثاني.

المحور الثاني: يتناول المؤشرات العامة لتدريس النحو للناطقين بغير العربية.

أشار الباحث إلى عشرة مؤشرات وهي: الغاية والهدف، التكامل والترابط، المناسبة لمستوى الطالب، تعدد الأمثلة وكفايتها، التدريبات، مراعاة الإفادة، مراعاة التدرج، الوضوح والسهولة، الشبوع والانتشار.

جعل الباحث هذه المحددات والمؤشرات مدخلا مناسباً للأسس والمعايير التي يجب اتباعها في صياغة الأمثلة عند تدريس النحو للناطقين بغيرها.

المحور الثالث: المعايير التي يعتمد عليها في تصميم الأمثلة، وهي: المعايير المعرفية، النفسية، التربوية، والثقافية.

رغم كون هذه المعايير متباينة غير أنه لا يمكن فصل الواحدة عن الأخرى، كونها متداخلة ومكاملة لبعضها البعض، ويمكن أن نوجز ما تطرق إليه الباحث كالآتي:

المعايير المعرفية: يتمحور حول صياغة الأمثلة التي تزود الدارسين بكمٍ معرفي يتناسب مع قدراتهم، وميولهم، وحاجاتهم، فهي إما أمثلة نصيئة أصيلة، مثل: القرآن الكريم، الحديث الشريف، كلام العرب شعراً ونثراً، أو أمثلة إنشائية مصنوعة بشرط الدقة والوضوح والتسلسل في مفهوم القاعدة النحوية.

ومراعاة المحتوى المعرفي للأمثلة، والتنظيم المعرفي، ومعايير الصياغة والتصميم.

المعايير النفسية: تتمحور حول طبيعة المتعلم وتجعله محور العملية التعليمية والتي لا بد من مراعاة نمو المتعلم، مراعاة الفروق الفردية، السن، النوع، الخبرة السابقة، معرفة الدارس للغة الأم، والعوامل شخصية، المجتمع الذي نشأ فيه الدارس.

المعايير التربوية: نعني بها ما يتعلق بطرائق التدريس والوسائل والتقنيات التعليمية.

المعايير الثقافية: ما يشمل ثقافة اللغة العربية، والمجتمعات العربية التي أنتجتها مراعية الثقافة الأثنولوجية، والاجتماعية التي تشمل العادات، والاتجاهات، والتقاليد، وأيضاً مراعاة تاريخ الحضارة، والذي يشمل: الفنون، والإنجازات العلمية، والعلوم الاجتماعية²⁵.

فهذه المعايير رغم أنها متداخلة ومتفرعة عن بعضها البعض إلا أنها تشكل نظرية لتصميم الأمثلة في تدريس النحو العربي للناطقين بغير العربية.

البحث الثاني: خصائص الجانب التركيبي النحوي في تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها للباحث يوسف إسماعيلي

يطرح الباحث إشكاليات حول طبيعة السياق اللساني التركيبي الذي يتلاءم وطبيعة المتعلم الناطق بلغات أخرى كي يصبح ممثلاً لآليات وميكانيزمات قراءة النصوص اللغوية، واستعمالها داخل الفصل وخارجه استعمالاً وظيفياً يحترم مكونات الجانب التركيبي النحوي للغة العربية.

فهذا الطرح يستلزم دراسة الجانب التقعيدي في تدريس اللغة العربية بالدرجة الأولى، إضافة إلى الجانب التركيبي النحوي البنيوي بصفة عامة، وأثر ذلك على تدريس التركيب باللغة العربية للناطقين بغيرهم وهم محور الدراسة.

أولاً: الجانب التقعيدي في تدريس اللغة العربية

يرى الباحث في إسقاط القواعد النحوية القديمة على تدريس اللغة العربية المعاصرة لم يعط نتائج حسنة ومقنعة، والدليل على ذلك المستوى المتري لطلاب اللغة العربية الناطقين بغيرها؛ بل وحتى الناطقين بها على المستويين التركيبي النحوي، فالمشكل القائم حالياً في اللسانيات التعليمية العربية هو وجود قواعد نحوية واحدة للغتين مختلفتين على المستويات الصرفية والنحوية والدلالية، فعبارة الآن ليست هي عربية

²⁵ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 266-276.

سبويه وأصحابه، وهذا ما طرحه أحمد المتوكل قائلاً: "إذا ما تناولنا بالبحث اللغة الفصيحة المعاصرة (أي اللغة التي يتقاسمها أبناء العالم العربي المعاصرون التي تتجلى في كتاباتهم الأدبية والصحفية وغيرها) تجدنا أمام نسق لغوي يختلف اختلافاً ملحوظاً عن نسق اللغة العربية الفصحى، على جميع المستويات اللغوية (الصوتية والصرفية والنحوية والدلالية)، فتطور اللغة الفصحى جعلها كسائر اللغات: تفقد ألفاظاً وأصواتاً وبنيات كثيرة؛ كصيغة التعجب، وصيغة الندبة، وصيغة الاستغاثة إلى غير ذلك. وتكتسب بالاحتكاك الدائم والتفاعل المستمر مع اللغات الدارجة من جهة، ومع اللغات الأجنبية من جهة أخرى ألفاظاً وبنيات جديدة"²⁶

ولعل هذا الإشكال يدفع تدريجياً للاستفادة من مناهج اللسانيات وخاصة المنهج التقابليّ ذو الطبيعة التعليمية، الذي يُتيح لمدرس اللغة إمكانية تعرّف الفروق الصرفية والنحوية والمعجمية بين اللغتين²⁷

الجانب التركيبي النحوي البنيوي:

تبنيّ الباحث مبادئ المدرسة البنيوية فيما يتوافق مع دراسته في النقاط التالية: أن علم الصرف الذي يهتم بدراسة أبنية الكلم يُعدُّ أساساً أولياً من أسس اللسانيات التعليمية العربية وخاصة للناطقين بغيرها، مُضَعِّفاً لحجة اللغويين وتبريراتهم بالبدء بتدريس مكوّن التركيب العربي للناطقين بلغات أخرى قبل الصرف لصعوبته، وقد يجوز ذلك للناطقين باللغة العربية. فآلية الصيغ الصرفية ذات الأرقام العددية، هي الأنسب لمناهج اللسانيات التعليمية في ممارسة مهمتها، لما توفره من خصائص كفهم للغة، ونطق للأصوات بشكل صحيح، وامتلاك لمهارة القراءة، حيث يسبق الجانب الشفوي الجانب الكتابي.

²⁶ - أحمد المتوكل، "ملاحظات حول مشاكل تدريس قواعد اللغة"، الرسالة التربوية 3/1 (1976)، 67-70.

²⁷ إسماعيل أحمد عمارة، المستشرقون والمناهج اللغوية (عمّان: دار وائل، 2002)، 41.

وتعتبر اللسانيات السلوكية عملية اكتساب اللغة سلوكًا وعادةً كباقي العادات الطبيعية للإنسان، تُكتسب بالتقليد والعادات والتكرار تحت تأثير ثنائية المثبر والاستجابة²⁸.

ثالثًا: تدريس التركيب باللغة العربية للناطقين بغيرها

عرض الباحث طريقة التدريس التقليدية ومالها من ميزات وعيوب معروفة عند أهل الاختصاص، واستنبط منها التعقيد التركيبي وأثره في تعلم القراءة باللغة العربية وجعلها دراسة تطبيقية وهذا ما تناول في الجزئية الأخيرة.

رابعًا: تجليات التعقيد التركيبي النحوي وأثره في تعلم القراءة باللغة العربية (دراسة تطبيقية)

ناقش الباحث في الجانب التطبيقي الجملة وأثرها في تعلم القراءة، من حيث فعليتها أو اسميتها وبساطتها وتعقيدها، وكذا عدد المفردات المكونة لكل جملة منطلقًا من المستوى المبتدئ، والمستوى المتوسط معتمداً على كتابي 'كتابي في اللغة العربية' و'المفيد في اللغة العربية' 'مرشدي في اللغة العربية' محل الدراسة.

وبعد التحليل ومناقشة النتائج توصل الباحث إلى النقاط التالية بإيجاز:

إن المتعلم المبتدئ يحتاج أكثر في كتابه التعليمي إلى الجمل البسيطة والقصيرة أكثر منها المركبة المعقدة.

إنَّ غلبة الجمل المركبة على الجمل البسيطة ستكون عائقًا أمام المتعلم المبتدئ في المستوى الثاني، حيث إن التعقيد في الجمل من شأنه أن يعرقل الطلاقة القرائية وغموض المعنى.

هذه الكتب المدرسية لم تراعى نوعية الجمل التي يمكنها أن تسهم في القراءة.

²⁸ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 288-289.

العشوائية في وضع جمل النصوص القرائية في الكتب المدرسية، والتي من شأنها أن تعرقل مسيرة التعلم بصفة عامة، وتعلم مهارات القراءة بصفة خاصة²⁹.

فحقيقة هذا البحث يحتاج إلى ورقة علمية أخرى تبدأ من حيث انتهى الباحث تعالج صعوبات تترامى في طريق عملية التدريس غير الناطقين بالعربية: منها أثر التشكيل اللغوي، والألفاظ المشتركة، والجناسات اللفظية التي تشكل فعلا صعوبة للطالب الأجنبي وغيرها كثير.

البحث الثالث: صعوبات تدريس الجملة بين الدرس النحوي والبلاغي، للباحثين: مؤمن إبراهيم وجمال بلبكاي

تطرق البحث في مجمله لفلسفة علاقة النحو بالعلوم الأخرى عبر دراسة نظرية لا علاقة لها بمجال الناطقين بلغات أخرى، وإنما تم تسليط الضوء فيها على العلاقة بين الدرس النحوي والدرس البلاغي فيما يتعلّق بالجملة، والكشف عن جوانب اتفاقهما واختلافهما في بنائهما، وفي إطار هذ البحث يمكن للمتخصصين في تدريس اللغة العربية الإفادة منه في تعليم متعلمي اللغة العربية سواء من أبنائها أو من الوافدين إليها.

حيث استشهد البحث بكلام العرب وفحول اللغة الأوائل في تبيان علاقة النحو والصرف والبلاغة وفن العروض وعلم القراءات والتجويد، ثم تناول البحث مصطلح "الجملة" بين النحويين والبلاغيين ليتطرق لعلاقة الدرس النحوي بعلم المعاني ويستخلص أن لا فرق بين الدرس النحوي ودرس علم المعاني كونهما يدرسان "الجملة" إلا أنه فرق بين مصطلحين بين الجملتين الصحيحة والفصيحة عمومًا وخصوصًا، فالجملة الفصيحة صحيحة بلا ريب، لأن الصحة شرط في الفصاحة،

²⁹ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 292-298.

ولكن لا يُعكس، وقد تكون الجملة صحيحة ولكن تعوزها الفصاحة لعدم مطابقتها لمقتضى حال المخاطب، أو لخلل في نظم كلماتها طبقاً للمعنى المقصود³⁰ أما في الجزء الأخير رُكز بمناقشة مستفيضة لعلاقة الدلالة النحوية بعلم المعاني، والتي ولدت نتائج منها:

أن الدرس النحوي في العصر الحديث تأثر، بشكل واضح، باللسانيات الحديثة، التي منشؤها النحو الغربي اللاتيني، وهو نحو -في طبيعته- لا يفرّق بين القواعد النحوية المتمثلة في الألفاظ وكيفية ترتيبها عند تركيب الجمل، وبين النسق الفني لكلمات الجملة، ذلك النسق الذي يُؤلّد ضرباً من الدلالات المختلفة. هذا التأثير الشديد جعل من النحاة القدامى غرضاً لنبال بعض المحدثين من علماء النحو العربي، وقد نالوا منهم، ورمّوهم بالقصور في خدمة النحو العربي³¹.

**البحث الرابع: تحليل النصوص وأثره في اكتساب اللغة العربية لدى الناطقين
بغيرها: دراسة تداوليّة لقواعد الاستعمال، للباحثة عائشة عبيزة**

تحاول الباحثة تسليط الضوء على إحدى أهم الطرائق التعليميّة التي تعتمد النصوص قراءةً وتحليلًا لتعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها، مُنطلقَةً بتحديد بمصطلح قواعد اللغة العربية التي "هي القواعد المستنبطة من الاستعمال في صورتها التكاملية، والتي تحدّد نظام اللغة واستعمالها بصورة تتوفر فيها سلامة بناء اللغة وبيان مقاصدها في الوقت نفسه، فتشمل بذلك كل ما يمكن أن يؤدي دوراً في تأليف الكلام بصورة تحقق الصحة من الجانب القواعديّ مع التّعبير عن الحاجيات والأغراض المراد تبليغها في أوجز صورة دون الإخلال أو الإطالة، وبهذا يتجلى التّحديد الدّقيق

³⁰ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 308-313.

³¹ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 314-321.

والوظيفة الحقيقية المرجوة من قواعد اللغة العربية بكل مستوياتها، وهي في الوقت ذاته تحقق الكفاية التواصلية³²

أولاً: اكتساب قواعد اللغة العربية وتحليل النص

حددت الباحثة العلاقة بين قواعد اللغة العربية وتحليل النص بعلاقة تبادلية، مشيرةً إلى مفهوم "تحليل النص" الذي يعني التعامل مع النص بتحليله وفهم محتوياته، ومن شأنه أن يحدّد قدرة الفرد على الفحص المدقّق لمادة علمية ما وتجزئتها إلى عناصرها، وتحديد ما بينها من علاقات ثم أوضحت في جزئية بعنوان "تحليل النصوص: المنطوق والمكتوب" أن تحليل النص يتعامل مباشرة مع النصوص بفهمها والاستفادة منها في العملية التعليمية، وذلك من خلال كل المهارات اللغوية بدايةً بالسماع والقراءة، ومن ثم باستعمال المكتسبات في الجانب الإنتاجي المرتبط باللغة المنطوقة (التحدث والاستماع) ثم تعرضت لغير الناطقين بغير العربية في جزئية:

تحليل النصوص وأثره في تحقيق الكفاية التواصلية لدى الناطقين بغير العربية:

حيث ركزت الباحثة واقتصر على هدفين رئيسين، أولاً: فهم النصوص والوقوف على أسرارها اللفظية والمعنوية، ثانياً: اكتساب مستوى لغوي وثروة لفظية، باعتباره هدفاً تعليمياً خاصاً.

ثم تناولت جزئية تحليل النص باعتباره عملاً إجرائياً تداولياً، والتعبير الشفهي (إنتاج المنطوق) باعتباره ممارسة فعلية.

لتقف على عملية التقويم على مستوى تحصيل القواعد النحوية وتحقيق التواصل باعتبار أن قواعد النحو وسيلة للتعبير الصحيح والنطق السليم، وليس غاية في حد ذاتها، إنما تعتبر وسيلة لتحقيق اكتساب اللغة وفق أداء سليم يحقق قيد سلامة بناء

³² رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 326.

اللغة، وهذا الأداء ليس معزولاً عن السياقات الاستعمالية والبلاغية له، وهو أمر لا يتأتى إلا بربط الكلام بملايساته ومقاماته كما هو معروف³³

لنتوصل إلى أهم جزئية في البحث ألا وهي أسس ومعايير وضع النصوص وهي:
أولاً: ما يتعلق بلغة النصوص وخصائصها (مراعاة قواعد اللغة بجانبها المنطوق والمكتوب): مراعاة مستوى الطلاب، اختيار القواعد ذات الأهداف العملية، النظرة التسلسلية التكاملية، مراعاة الثابت والمتغير في قواعد اللغة العربية.

ثانياً: ما يتعلق بالمحتوى المعرفي والثقافي للنصوص:

أن تكون الأفكار عامة، وأن تكون مجالاتها إنسانية، وتراعي خصوصية المتعلمين³⁴.
وبهذا يكون هذا البحث هو آخر حجر في بناء هذا الكتاب القيم الذي حاولنا فيه إعطاء أهم ما جاء فيه دون إطبابٍ ملل أو إيجازٍ مخل.

معايير عناصر العربية: مراجعة وتقييم

وفي العموم ما بين دفتي هذا الكتاب يعتبر إضافة علمية، انتهج فيه المؤلف منهجاً علمياً في تناول الموضوع وطرحه وترتيب مداخله من جهة، وكذا توسيع دائرة البحث من أكثر من منظور، وتشخيص المشاكل ووضع حلول لها زاد الكتاب قيمة وأهمية من جهة أخرى، ولا شك أن كل باحثٍ غرّف من مخزونه المعرفي وتجاربه العميقة والمبنية على أسس مهنية ومنهجية علمية.

فهذه البحوث أضافت للمجال البحثي بكونه علميةً ينتفع بها ذوو الاختصاص، غير أنه لو تم التركيز على معيار واحد من معايير تدريس اللغة العربية للناطقين

³³ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 327.

³⁴ رمضان، معايير عناصر اللغة العربية، 333-336.

لاصطفى زبدة الزبدة، ذلك أن التشخيص الدقيق أهم مراحل العلاج؛ لتوفر معياريّ الدقة والتحديد.

فمما يؤخذ على الكتاب عدم توحيد المصطلح، وتباينه من بحث إلى آخر، بل إن مصطلح المعيار لم يعرف بداية تعريفًا اصطلاحيًا بحيث تتسق معه بحوث الكتاب، ولعل السبب في ذلك هو أن الكتاب جاء نتاج استكتاب عام، انتخبت فيه أفضل البحوث المقدمة من مجموعة من الباحثين مختلفي المشارب والتوجهات.

فالموضوع لا يحتاج إلى استكتاب فقط وإنما ورشات بحث معمّقة، من أجل عصف الخبرات للخروج بنقاط موحدة لبناء معايير حقيقية تقيس هذه الوحدات وفقا لطبيعة اللغة العربية ومتعلميها من غير الناطقين بها.

فمن بين الملاحظات أن بعض البحوث تختلف من حيث العناوين الكبرى غير أن المضامين متكررة مما أثر على خاصية التّنوع والجودة، كما أن الاستفاضة في السرد بذكر أبعادٍ يمكن أن تطوى، يخلّ بين الهدف المنشود والنتائج المراد التوصل إليها.

كما أن بعض البحوث لا تقدم تقسيم واضح لمحاوّر الدراسة، مما قد يُلتبس في تداخل بعض المفاهيم ضمن عناوين أخرى. وهذا لا ينفي وجود بحوث بمنهجية علمية دقيقة.

كما أنه لو أفردت الدراسات لحل كل مشكلة على حدا، ودراسة كل ظاهرة منفردة لكانت هذه الدراسات أكثر استيعابًا لباقي الظواهر الصوتية أو غيرها، مما يُسهّم في رسم صورة متكاملة للصعوبات في اللغة العربية لدى الطلاب كنتائج أولية، ويزترتب على ذلك أيضا توظيف تلك النتائج في الحقل النظريّ والتطبيقيّ، سواء في قاعات الدرس أم أثناء إعداد المناهج التعليمية كنتيجة مستهدفة من تطبيق تلك المعايير التي من أجلها تقام هذه الاستكنايات والدراسات وتبذل فيها هذه الجهود.

تناول البحث بالمراجعة والتقييم كتاب "معايير عناصر اللغة العربية للناطقين بغيرها: أبحاث محكمة" فعرض لأبوابه الثلاثة وما تضمنته من أبحاث، وانتهى البحث إلى

أهمية الكتاب وقيّمته في مجال تعليم العربية للناطقين بغيرها، إذ يمثل دراسة ضافية جمعت بين النّظرية والتطبيق، كما جمعت جهد من باحثين ذوي خبرة، بالإضافة إلى هيئة التحكيم التي انتقت صفوة الأبحاث، وهو ما جعل الكتاب مصدرًا من المصادر الأساسية في حقل تعليم العربية للناطقين بغيرها.

وبالرغم من أهمية الكتاب وما قدمه فإن موضوعاته تحتاج إلى مزيد من البحث والدراسات لذا فإن البحث يوصي بضرورة الاهتمام بالدراسات التّوعوية وعلى رأسها المعايير دراسة معمّقة بحيث تلبي احتياجات المعلمين والمتعلمين والمهتمين بهذا المجال.

المصادر

- بشر، كمال. علم اللغة العام. القاهرة: دار المعارف، الطبعة 4، 1975.
- الذهبي، شمس الدين. معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار. تحقيق: طيار آلي قولاج. المجلد 3. إسطنبول: مركز البحوث الإسلامية، 1995.
- رمضان، هاني إسماعيل (تحرير). معايير عناصر اللغة العربية للناطقين بغيرها أبحاث محكمة. إسطنبول: دار أكرم، 2019.
- رمضان، هاني إسماعيل (تحرير). معايير مهارات اللغة العربية للناطقين بغيرها أبحاث محكمة. عمان: دار المبادرة، 2019.
- رمضان، هاني. "قواعد العربية بين فلسفة اللغة ومعيارية النحو: مقارنة حديثة". دار الفنون إلهيات 34/2 (يناير 2023)، 469-453.
- السهيلي، أبو القاسم. نتائج الفكر في النحو. تحقيق: محمد إبراهيم البنا. الرياض: دار الرياض، الطبعة 2، د.ت.
- العصيلي، عبد العزيز بن إبراهيم. المعجم الموسوعي لمصطلحات اللسانيات التطبيقية. الرياض: مجمع الملك سليمان العالمي للغة العربية، 2023.
- عمايرة، إسماعيل أحمد. المستشرقون والمناهج اللغوية. عمان: دار وائل، الطبعة 3، 2002.
- غنيم، إبراهيم أحمد. الجهمي، الصافي يوسف شحاته. الكفاءات التدريسية في ضوء المؤديولات التعليمية. القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 2009.
- القرشي، محمود محمود معراك. "أثر الإبدال الصوتي وتغير الضبط الحركي في تنوع المعنى: القراءات القرآنية مثالا". كلية التربية، قسم علوم القرآن، واسط 11/1 (2012)، 92-62.
- الكسائي، علي بن حمزة. معاني القرآن. تحقيق: عيسى شحاته عيسى. القاهرة: دار قباء، د.ت.
- المتوكل، أحمد. "ملاحظات حول مشاكل تدريس قواعد اللغة". الرسالة التربوية 3/1 (1976)، 70-67.

- مجلس التعاون الأوروبي. الإطار المرجعي الأوروبي المشترك لتعلم اللغات وتعليمها وتقييمها. مترجم: عبد الناصر عثمان صبير. مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 2016.
- نجيب، عزالدين. أسس الترجمة. القاهرة: مكتب ابن سينا، الطبعة 5، 2005.
- النوري، الحسن عبد. "المقاربة المعجمية وتعليم اللغة". الإشعاع 8/4 (2017)، 97-110.

Yazar Bilgileri Author(s)

Doç. Dr.
Ersin KABAĞCI

Hitit Üniversitesi
Tefsir

ersinkabakci@hitit.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0913-8087

Künye Bilgisi

Mun'im Sirry. *Controversies over Islamic Origins: An Introduction to Traditionalism and Revisionism.*

Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2021.

344 sayfa.

ISBN: 9781527568211.

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

Batılı İslam Araştırmaları / Western Islamic Studies
İlk Dönem İslam Tarihi / Early Islamic History
Tradisyonizm / Traditionalism
Revizyonizm / Revisionism

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

11/06/2024

Kabul Tarihi / Accepted

14/06/2024

Atıf / Citation

Kabakçı, Ersin. "Mun'im Sirry. *Controversies over Islamic Origins: An Introduction to Traditionalism and Revisionism*". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 124-142.

Controversies over Islamic Origins

*An Introduction to
Traditionalism and Revisionism*

Mun'im Sirry

Ele alacağımız eser, Notre Dame Üniversitesi Teoloji Departmanı'nda doçent olarak görev yapan, Kur'an araştırmaları ve Hristiyan-Müslüman ilişkileri üzerine yoğunlaşan Endonezyalı araştırmacı Mun'im Sirry tarafından kaleme alınmıştır. Eser erken dönemde, özellikle hicri ilk asırda "gerçekte ne olduğu"na, bu dönemin anlaşılmasında erken dönem İslam literatürünün kaynaklık değerine ve alternatif kaynak arayışlarına ilişkin Batılı tartışmaları mukayeseli ve özlü bir şekilde ele alması ile literatüre önemli bir katkı sunmaktadır.

Beş bölümden oluşan kitapta çağdaş Batı literatüründe İslam'ın ortaya çıkış sürecini "yeniden" inşa etmeyi hedefleyen yaklaşım biçimleri ve bu bağlamda ortaya atılan teoriler analiz edilmektedir. Batılı araştırmacılar tarafından nüzûl dönemi ve hicri birinci asrın "yeniden" inşa edilmesi gerektiği düşüncesinin gerisinde, erken dönem İslam literatürünün tarihsel veri değerine yönelik "güvenirlik" sorunu bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar hicri birinci asrı erken dönem İslam literatürü üzerinden anlamaya oldukça mesafeli durmaktadırlar ki Sirry bu araştırmacıları, klasik anlama biçiminin gözden geçirilmesini teklif etmeleri nedeniyle "revizyonist" olarak nitelendirmektedir. Bazı Batılı araştırmacılara göre ise ilk dönemin "yeniden" inşasında erken dönem İslam literatürü dışlanmamalı, anlama sürecine dâhil edilmelidir. Sirry, daha "geleneksel" sayılabilecek bu yaklaşıma sahip olanları "tradisyonalist" olarak nitelendirmektedir. Bu iki kategoriden her birinin içinde yer alan araştırmacılar arasında bile yaklaşım farklılıkları bulunduğuun altını çizen Sirry'ye göre yapılması gereken "farklı yaklaşımlar arasında diyalog tesis etmek" suretiyle bir analiz gerçekleştirmektir (s. x) ki bu kitap çalışması tam da bunun bir örneğini teşkil etmektedir.

Batılı araştırmacılar, İslam'ın erken döneminde özelde hicri ilk asırda "gerçekte ne olduğu"na şu tür temel

sorularla yanıt aramaktadırlar: En erken kaynaklarda İslam'ın ortaya çıkışı nasıl anlatılmaktadır? Ortaya çıktığı dönemde İslam'ın neyi ifade ettiğini tespit bağlamında Müslümanlar tarafından yazılan erken dönem kaynakları ne ölçüde güvenilirdir? İlk dönem İslam tarihi nasıl "yeniden inşa" edilebilir? Erken dönem yazılı kaynakların sözlü rivayetlere dayalı olması ve nispeten geç dönemde oluşması, bu verilerin güvenilirliği bakımından ne tür muhtemel sorunlar oluşturmaktadır? Erken dönem İslam literatürü verilerini daha farklı kaynaklarla (extra-Islamic sources) doğrulama imkânı var mıdır? Erken dönem İslam literatüründen bağımsız alternatif veriler temelinde bir ilk dönem inşası mümkün müdür? (s. xii).

Bahsi geçen sorulardan hareketle Batılı araştırmalarda ilk dönem İslam tarihine yönelik yaklaşımları Sirry üç araştırma alanı bağlamında analiz etmektedir: Hz. Muhammed'in hayatı, Kur'an tarihi ve ilk fetihler (s. xiv). "Tradisyonalizm" ve "revizyonizm" şeklinde iki ana kategoride ele aldığı Batılı yaklaşımlar, bu üç temel alana dair veri problemi tartışmaları ve alternatif yöntem arayışları etrafında analiz edilmektedir (s. xxii).

Sirry, çalışmasının başında erken dönem İslam literatürüne yönelik şüphenin ilk örneklerine ilişkin önemli bir not düşmektedir. Her ne kadar bu türden şüpheli yaklaşımlar, özellikle Kur'an araştırmaları bağlamında Amerikalı araştırmacı John Wansbrough (ö. 2002) ismiyle daha çok anılsa da meselenin gerilere uzandığı hatırlanmalıdır. Macar Ignaz Goldziher (ö. 1921), Belçikalı Henri Lammens (ö. 1937) ve Alman Joseph Schacht (ö. 1969) gibi oryantalistler erken dönem hadis, siyer ve fıkıh kaynaklarının güvenilirliğini sorgulamışlardır. Ancak şüpheli yaklaşımın 1970'lerle birlikte alanda önemli bir yer bulduğu ifade edilmektedir (s. xv). Kaynaklara yönelik şüpheli, Wansbrough'nun revizyonist perspektifini devam ettiren Michael Cook ve Patricia Crone'da (ö. 2015) daha

ileri boyutlara ulaşmıştır. *Hagarism* (1977) adlı çalışmalarında bu iki isim, İslam literatürünü büsbütün dışlayan bir erken dönem okumasını savunmaktadırlar. Aynı kategoriye dâhil edilen isimler arasında Yehuda Nevo (ö. 1992) ve Judith Koren ise ilk dönemi “arkeolojik bulgular” temelinde incelemeyi teklif etmektedirler (s. xvi).

Kitabın birinci bölümünde Sirry, hicri birinci asrın yeniden inşasında kaynak problemi meselesini “the Problem of Sources as a Source of Problems” şeklindeki veciz başlığıyla ele almaktadır: “Problemlerin Kaynağı Olarak Kaynaklar Problemi.” Bu bölümün temel sorusu “Hicri 2. ve 3. asra dayanan yazılı kaynaklardan hareketle İslam’ın ilk döneminin (hicri ilk asrın) yeniden inşa edilmesi, bu dönemde ‘gerçekte ne olduğu’ sorusuna yanıt verilmesi mümkün müdür?” şeklinde ifade edilebilir (s. 4). Batılı araştırmacılar, ilk dönemi aktaran İslam literatürüne 3 temel gerekçeyle “şüpheyile” yaklaşmaktadırlar. Birincisi, erken döneme ait kaynaklar ilk asrın yazılı kaynaklarına dayanmayıp sözlü rivayetler üzerine bina edilmiş geç dönem kaynaklardır. Bu ise tarihsel eleştirinin “olayı kendi tarihinden hareketle anlamak” yani kendi tarihine ait malzemeler üzerinden anlamak kriterine uymamaktadır (s. 9). İslam’ın ilk dönemine odaklanan Batılı araştırmacıların çoğunda şu soru bir problematik olarak ortada durmaktadır: Hz. Muhammed’den birkaç asır sonra yazılmış olan kaynaklar temelinde bir tarih inşası mümkün müdür?

Erken dönem İslam literatürünün tarihsel veri değerine şüpheyile yaklaşılmasındaki ikinci gerekçe, bu kaynaklarda birtakım çelişkiler ve tutarsızlıklar bulunduğu iddiasıdır. Bu bağlamda Sirry şakk-ı sadr gibi bazı anlatıların içeriklerindeki farklılıklara atıfla bunlar arasındaki tutarsızlıklara dikkat çekmekte, bu gibi örneklerin Batılı araştırmacılar tarafından söz konusu kaynaklara şüpheyile

yaklaşılmasına yol açabilecek bir mahiyet arz ettiğini belirtmektedir. Özellikle delâ'ilü'n-nübüvve bağlamında ortaya çıkan literatürde gerek aynı olaya ilişkin farklı içerikte anlatımlara gerekse birtakım "olağanüstülükler" yer verilmesi, Batılı araştırmacıların bu kaynakların "güvenirliğini" sorgulamalarına sebep olmuştur (s. 13-16). Ancak Batılı araştırmacılar açısından bu anlatılardaki asıl "problem", verilerin farklılık arz etmesinden daha çok ya da en az onun kadar olağanüstü olarak değerlendirilen bir muhtevanın mevcudiyeti gibi görünmektedir. Zira mesela şakk-ı sadr olayının gerçekleştiği döneme ait günümüze ulaşan bir yazılı veri bulunsa ve sonraki kaynaklarca da bu veri doğrulansa idi, Batılı araştırmacıların bu kaynağa/kaynaklara "tarihsel veri değeri" atfetmesi beklenir miydi?

Şüphenin üçüncü gerekçesi, ilk asrı edinen erken yazılı kaynaklarda müelliflerin kendi dönemlerine dair endişeleri ve birtakım gelişmeleri yansıtan subjektif bir içeriğin mevcut olduğu düşüncesidir. Bu ise Batılı araştırmacı için söz konusu kaynakların nesnel bir şekilde "gerçekte olan"ı mı yoksa birtakım subjektif saiklerle "gerçekte olduğuna inanılması istenileni" mi yansıttığı sorusunu beraberinde getirmektedir (s. xxi).

İşte bu gerekçelerden hareketle Batılı araştırmacılar açısından şöyle bir temel soru(n) ortaya çıkmaktadır: İlk dönem için bahsi geçen problemlere rağmen erken dönem İslam literatürü temelinde bir tarih inşası mümkün müdür yoksa büsbütün alternatif veri kaynaklarından mı hareket edilmelidir? "Alternatif kaynaklar" lehine bir yanıt verildiği takdirde bunu takip eden soru "İslam literatürünü bütünüyle göz ardı ederek İslam'ın ilk dönemini yeniden inşa etmeye imkân tanıyacak nicelikte ve güvenilirlikte veri mevcut mudur?" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kitap, bu temel probleme yanıt arayan araştırmacıların tezlerini de mercek altına almaktadır.

İsnad sisteminin de konu bağlamında tartışmaya dâhil edildiği birinci bölümde John Wansbrough, Michael Cook ve Aziz el-Azmeh gibi isnadı tarihsel verilerin güvenilirliğini tesis eden bir yöntem olmaktan çok geriye dönük “kurgusal veriler” veya “edebî araçlar” (literary devices) olarak niteleyen aşırı şüphecilerin görüşlerine yer verilmektedir. Diğer yandan Andreas Görke, Harald Motzki ve Gregor Schoeler gibi bu kaynakların büsbütün “kurgusal” addedilemeyeceği, bu verilerin İslam’ın ilk döneminin inşasında kaynak değeri taşıdığı düşüncesinde olanların görüşleri aktarılmaktadır (s. 5-9). Bu bağlamda teorik tartışmaları daha gerilere uzansa da daha çok Harald Motzki ismiyle referans verilen *isnad-cum-matn* analizi, ilk döneme ait rivayetleri “edebiyat” olarak niteleyen aşırı şüphecilere karşın bu verilere değer atfeden bir yaklaşımın örneği olarak gündeme taşınmaktadır (s. 11). Sirry, ilk dönemin aydınlatılmasında isnad sisteminin Batılı tartışmalardaki yerini bu bölümde detaylandırmaktadır (s. 9-13).

Erken dönem İslam literatürüne şüpheyle yaklaşan araştırmacıların alternatif veri teklifinde buldukları görülmekte ve “İslam-dışı” (extra-Islamic) olarak nitelendirilen bu verilere yönelik üç farklı tepkinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre arkeolojik ve nümizmatik veriler ya da erken dönem gayrimüslim literatür, ilk dönemin aydınlatılması için “yetersiz”dir. Bazılarına göre her şeye rağmen yalnızca “İslam-dışı” kaynaklardan hareket edilmelidir. Üçüncü bir yaklaşıma göre ise “İslam-dışı” veriler, İslam literatüründeki verilerin tarihsel gerçekliğine dair bir tür “denetleme” işlevi görmelidir. “İslam-dışı” kaynaklardan yol bulmak gerekliliği iddiası, revizyonist araştırmacılar arasında da farklı görüşleri beraberinde getirmiş görünmektedir. Erken dönem İslami verileri geriye dönük inşai-edebî ürünler olarak nitelendiren Wansbrough, *The Sectarian*

Milieu adlı çalışmasında polemik-temelli olması nedeniyle İslam'ın ilk döneminden bahseden erken dönem Yahudi-Hristiyan ya da diğer kaynakların da "denetlenmeye muhtaç" olduğunu söylemektedir. Günümüz revizyonistlerinden Stephen Shoemaker, Wansbrough'nun bu iddiasına, İslam-dışı kaynaklardaki polemik dilinin daha kolay fark edilebilir olduğu" iddiasıyla aynı seviyede şüpheyi gerektirmediğini ima etse de bir başka şüpheci Robert Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It* adlı hacimli çalışmasının sonucunda gayrimüslimlere ait erken dönem kaynakların da "tam ve tutarlı bir anlatı sunmadığı" sonucuna ulaşmaktadır. Sirry, bu gibi örneklerle bir yandan erken dönem İslam literatürüne alternatif veriler teklif eden revizyonist yaklaşımın bu bağlamda karşılaştığı zorluklara dikkat çekmekte diğer yandan revizyonist kategori içinde değerlendirdiği isimlerin de kendi aralarındaki tartışmalara yer vermektedir (s. 20 vd.).

Sirry, Batılı araştırmacıların erken dönem İslam literatürüne yönelik yaklaşımlarını *Narratives of Islamic Origins* (1998) adlı çalışmasında dört başlıkta ele alan Fred Donner'a referansla değerlendirmekte, bu gruplar arasındaki diyalojik ilişki temelinde bir analiz yapmayı uygun bulmaktadır. Buna göre ilk grup, İslam literatürünü olduğu gibi kabul edenlerdir ki bunlar "deskriptif" kategorisinde yer almaktadır. Bu grupta yer alan araştırmacılar açısından kaynakların geç dönemde teşekkül etmesi ya da teolojik saikler içermesi nedeniyle "gerçekte olan"a müdahale etmiş olabilecekleri gibi hususlar bir kaygı konusu değildir. Erken dönem siyer verileri tarihsel veri kaynağı olarak kullanılabilir. 17. yüzyıldan itibaren fark edilen, geleneksel verilerin tarih okumasında dikkate alındığı bu yaklaşımı sonraki yüzyıllarda da sürdürenler olmuştur. Bu gelişme, evvelinde alana hâkim olan polemikçi dilden de önemli oranda vazgeçilen bir evreye tekabül etmektedir (s. 23-25).

İkinci grup, “kaynak-eleştirel” (source-critical) bir yaklaşımı benimseyenlerdir. Bu araştırmacılara göre erken dönem İslam literatüründe gerçekte olana dair veriler mevcuttur ancak rivayetin hatalı aktarımı, birtakım siyasi ya da mezhebî gerekçelerle tarihsel verinin değiştirilmiş olabileceği gibi ihtimaller de yok sayılamaz. Bu nedenle söz konusu literatür, “İslam-dışı” (extra-Islamic) kaynaklarla doğrulanmalıdır (s. 25-28). Üçüncü grup, ilk kaynaklardaki tarihsel verilerin sözlü tedavül ve aktarım süreçlerini dikkate alan “tradition-critical” yaklaşımdır ki kökenleri hadis rivayetlerinin güvenilirliğini sorgulayan Ignaz Goldziher’e (ö. 1921) kadar götürülebilir. Sonraki yıllarda Joseph Schacht’ın (ö. 1969) aynı sorgulamayı ahkâma ilişkin rivayetlere yaptığı bilinmektedir. Sirry, bu yaklaşım içinde adı geçen iki araştırmacıya ilaveten Gregor Schoeler, Fuat Sezgin (ö. 2018) gibi önemli isimlerin tartışmadaki konumlarını da ele almaktadır (s. 28-32). “Şüpheci” (skeptical) olarak nitelenen son yaklaşımı benimseyen grupta ise erken dönem İslam literatürünü büsbütün güvenilmez addeden araştırmacılar yer almaktadır. Donner’a göre bu gruptakiler açısından erken dönem verileri geriye dönük, kurgusal, inşai bir içeriği haiz olup “gerçekte olan”ı aktarma gibi bir kaygı gütmemektedir. Onlara göre bu literatürün temel amacı “olduğuna inanılması istenen bir tarih yazımı” gerçekleştirmektir ve siyer, esbab-ı nüzul gibi veriler Kur’an tefsirine katkı sunan araçlardır. Sirry bu kısımda John Wansbrough başta olmak üzere Patricia Crone, Michael Cook, G. R. Hawting, Yehuda D. Nevo ve Judith Koren gibi şüpheci yaklaşımı savunanları, bununla birlikte Wansbrough’nun temel tezine belirli açılardan itiraz edenlerin görüşlerini paylaşmaktadır (s. 29-34). Yazar hem Fred Donner’ın hem de kendisinin şüpheci yaklaşıma yönelik eleştiri ve sorularına da bu kısımda yer vermektedir (s. 35-36). Bu dört yaklaşım biçimi içinde ilki

“tradisyonalist”, sonuncusu “revizyonist” ve diğerk ikisi ise adı geçen iki grubun arasında bir seyir izleyen yaklaşımlar olarak nitelendirilmektedir (s. 37). Sirry’nin revizyonist grubu da kendi içinde “aşırı” ve “ılımlı” şeklinde ikiye ayırması, bu grup içinde de İslam literatürünün güvenilirliği meselesine yaklaşımda ton farklılığı bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir (s. 42). Sirry, kitabın ilk bölümünde yer verdiği “inanç ve tarih” (Faith and History) adlı başlık altında bir araştırmacının kendi inancının konusu olan meseleleri ne derece araştırma konusu yapabileceği, kimlik ve tarafsızlık ilişkisi, ilmî bir konunun dinî inançlardan ve peşin hükümlerden bağımsız gerçekleştirilebilmesinin imkânı gibi önemli konulara dair değerlendirmeler yapmaktadır. Araştırmacı, bu konuyu İslam ve Kur’an araştırmaları bağlamında görüş serdeden önemli isimlere referansla işlemektedir. Sirry, Kur’an araştırmaları bağlamında gündeme gelen bu soruların Hristiyan dünyada Kitab-ı Mukaddes araştırmalarına ilişkin de gündem edildiğinin altını çizmektedir (s. 43-50). Yazar, kitabının ilk bölümünü dikkat çekici bir değerlendirme ile bitirmektedir. Ona göre tarihsel eleştirel yaklaşım, Batılı bazı araştırmacılar tarafından İslam’a ve Kur’an’a karşı art niyetli olarak kullanılmış olsa bile bu gerçek, söz konusu yaklaşımın bilimsel niyetlerle benimsenmesine engel teşkil etmemelidir. Müslüman araştırmacılar, İslam’ın ilk dönemini anlamak için Batı’daki olumsuz yargılardan etkilenmeden tarihsel eleştirel sorgulamalarını yapmaya devam etmelidirler (s. 52-53). Son dönem Batılı Kur’an araştırmalarında özelde Hz. Peygamber dönemi genelde hicri birinci asırdan ne olduğu sorusuna “kaynak problemi” bağlamında hangi önde gelen araştırmacılar tarafından ne tür meselelerin gündeme taşındığı sorusunun yanıtını merak edenler için kitabın birinci bölümü önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

“İslam’ın Kökenlerine Yönelik Modern Teoriler” adlı ikinci bölüm, “tradisyonizm” ve “revizyonizm” olmak üzere iki ayrı başlıkta incelenen yaklaşımlarda ortaya atılan hipotezleri tartışmaktadır. İslam tarihini erken dönem İslam literatüründen hareketle okumaya çalışanlar “tradisyonalist”, bir kısmı İslam tarihi verilerini kısmen yararlanılabilir gören ve diğer bir kısmı büsbütün görmezden gelinmesi gerektiğini savunanlar ise “revizyonist” kategorisinde değerlendirilmektedir. Geleneksel tarihsel anlatıya itiraz eden ve alternatif teoriler ortaya atan yaklaşımlar özellikle yakın okumaya tabi tutulmaktadır. Erken dönem kaynaklara da veri değeri atfeden araştırmacılar ile nümizmatik, arkeolojik bulgular, kronikler gibi “İslam-dışı” (extra-Islamic) kaynaklardan yola çıkmayı öneren araştırmacılar arasındaki tartışmalar bu bölümde birbiriyle mukayeseli olarak incelenmektedir. Sirry, şüpheçiler tarafından ilk dönem İslam tarihinin İslam-dışı kaynaklardan hareketle izinin sürülmesinin bir alternatif yöntem önerisi olarak sunulmasının anlaşılabilir olduğunu belirtmekte, bununla birlikte şu önemli noktanın altını en başından çizmeyi ihmal etmemektedir: Ne var ki bu, “extra-Islamic” kaynakların, İslam literatüründen daha güvenilir olduğu anlamına gelmemektedir (s. 10).

Kitabın ikinci bölümünde Sirry öncelikle geleneksel verilerde Hz. Peygamber dönemi ve Kur’an tarihine yönelik anlatıların içeriğine yer vermektedir. Aynı bölümde Batılı araştırmacıların Kur’an’ın içeriğinden hareketle ilk dönemde Hicaz’ın nasıl bir dinî ortamı ifade ettiği, Hicaz’ın diğer dinî geleneklerle ilişki derecesi, Kur’an’daki ehl-i kitaba ilişkin muhtevanın nasıl yorumlanması gerektiği gibi soruların yanıtları aranmakta ayrıca “ümmî”, “milleti İbrahim” gibi ifadeler temelinde bazı değerlendirmelere yer verilmektedir (s. 56-65). Sirry bu bölümde Müslümanlar tarafından Hz. Peygamber döneminde “dinin tamamlandığı” inancına bazı sorular

yöneltmekte, müteakip dönemde ortaya çıkan temel tartışma alanlarına referansla bu inancın doğruluğunu tartışmaya açmaktadır. Ancak kitapta bu bağlamda ortaya atılan tez ve yapılan tartışmaları doğru değerlendirebilmek için Sirry'inin "dinin tamamlanması" ile kastettiği şeyin "dinin ana hatlarıyla bugün anlaşıldığı şeklini aldığı en erken tarihi" kastettiğine dikkat etmek gerekmektedir. İslam'ın anlaşılma biçimine ilişkin bugün de farklı görüşlerin mevcut olduğu gerçeği ise araştırmacının tartışmak istediği konu açısından bir problem teşkil etmemektedir. Zira Sirry, bugün Müslümanlar arasında tartışma konusu olan hususların tarihinin de Hz. Peygamber sonrasına dayandığına dikkat çekmektedir (s. 65 vd.). Yazar, bu bölümde erken dönem kaynaklara aşırı şüpheli yaklaşımı detaylandırmaktadır. Buna göre İslam literatürü arkeolojik kanıt, nüvizmatik veri yahut gayrimüslim kaynaklarla doğrulanmadıkça hiçbir değer ifade etmemektedir. Bu bağlamda Patricia Crone ve Michael Cook'un yaklaşımı ve bu yaklaşıma yönelik itirazlar (hatta bu iki ismin hocası Wansbrough'nun itirazları) değerlendirilmektedir (s. 67-72). Bu kısımda Crone'un vefatından sonra yayımlanan bir çalışmasında aşırı şüpheli iddialarından vazgeçtiği ve erken dönem İslam literatürüne değer atfettiği ifadelerin yer alması, aşırı şüpheli yaklaşımın geleneksel veriler lehine bir noktaya evrilmesini gösteren önemli bir örnek olarak sunulmaktadır (s. 73). Bu değişimin son dönem Kur'an el yazmalarına ilişkin araştırmalarda ortaya çıkan bulgularla doğrudan ilgili olması ise Batılı araştırmalardaki interaktif ilişkiyi göstermesi bakımından kayda değerdir. Zira hatırlanacağı üzere Kur'an'ın geleneksel anlatıdan çok sonraki dönemlerde teşekkül ettiği şeklindeki revizyonist iddia, oldukça erken döneme tarihlendirilen el yazmalarının tespiti ile önemli bir yara almıştır. Bu bölümde ayrıca Yehuda Nevo, Judith Koren ve İnâra okulu

gibi ilk dönem İslam tarihine şüpheli yaklaşanlar ve ortaya attıkları alternatif hipotezler tartışılmaktadır (s. 73-80). Aynı bölümde bir başka araştırmacı G.R. Hawting'in İslam'ın ortaya çıktığı çevrenin dinî, kültürel ve entelektüel yapısı, monoteist ya da politeist düşüncenin varlığı gibi konulardaki varsayım ve değerlendirmelerine yer verilmektedir. Sirry; Hawting'in bahsi geçen konulara yönelik değerlendirmelerini eleştirmekte, özellikle onun Kur'an'ın Hicaz dışında bir yerde ortaya çıkmış olması gerektiği tezini yeterli verilerle destekleyemediğine dikkat çekmektedir (s. 81-86). Yazar, İslam'ın ortaya çıkış ve teşekkül sürecini "dinlerin tedrici oluşumu" temelinde açıklayarak alternatif bir ilk dönem İslam tarihi okuması sunan İsraili İslam tarihçisi Moshe Sharon'un iddialarını da tahlil etmekte ve onu tarihsel verileri pragmatik, kendi tezlerini doğrulayacak şekilde seçerek kullanmak gibi bazı konularda eleştirmektedir (s. 89-94). İlk döneme ait varsayımları Batılı araştırmalarda önemli bir yer bulan araştırmacılardan biri olan Fred Donner da bu bölümde analiz edilen isimlerdendir. Özellikle Donner'ın *Muhammad and the Believers* (2010) adlı kitap çalışmasında geliştirdiği iddiaları ele alan Sirry, araştırmacının Kur'an'daki "mü'minûn" kelimesi üzerinden İslam'ın ilk ve sonraki dönemlerde geçirdiğini varsaydığı dönüşüme dair yaptığı detaylı analizleri tahlil etmektedir. Donner'ın İslam'ın ilk yıllarında "kapsayıcı" başladığı ama süreç içinde "dışlayıcı" bir nitelik arz ettiği yönündeki temel iddiası Sirry tarafından Kur'an'da ehl-i kitab'a yönelik eleştirileri içeren bir dizi ayet başta olmak üzere belirli argümanlar temelinde eleştirilmektedir (s. 95-104). Kitabın ikinci bölümünü bitirirken Sirry, İslam'ın ilk dönemine yönelik Batılı tezlerin gerek "tradisyonalistler" ve "revizyonistler" arasında gerekse her iki grubun kendi içinde dinamik tartışma alanları yarattığını ve iddiaların birbirini geliştirerek alanın dinamizmine katkı sağladığını

vurgulamaktadır. Ona göre bahsi geçen iddialar, alanda kanıksanmış olan bazı görüşlerin yeniden sorgulanarak tartışılmasına vesile olması bakımından önem arz etmektedir (s. 105).

“Teşekkür Döneminde İslam” başlıklı üçüncü bölüm Kur’an’ın metinleşme tarihinden başlamak üzere İslam’ın erken döneminde gerçekleşen olaylara ilişkin anlatılara daha yakından bakmakta, “Kur’an, ilk dönemin aydınlatılmasında bir veri değeri taşır mı ve nasıl?” gibi sorulara Batılı zaviyeden verilen yanıtları ele almaktadır. Bu bölümde “Kur’an’da Kitab-ı Mukaddes’te de mevcut olan bazı verilerin nasıl anlaşılması gerektiği” (s. xxii) yöneltilen önemli sorular arasındadır. Sirry’nin vurguladığı önemli hususlardan birisi Batılı araştırmacılarda, hatta Herbert Berg gibi bazı revizyonistler ya da Kur’an’ı Geç Antik bağlam ışığında incelemeyi öneren Angelika Neuwirth gibi araştırmacılar arasında İslam’ın ilk döneminin yeniden inşasında erken dönem İslam literatürü içinde Kur’an’ın güvenilir kaynak olduğu -hatta tek güvenilir kaynak olduğu- iddiasıdır (s. 106). Buna karşın Sirry, Kur’an’ın kendi tarihine kaynaklık değerine yönelik bazı soruları gündeme taşımaktadır. Mesela Kur’an kendi dönemine ilişkin ne kadar tarihsel veri sunmaktadır? İslam’ın ilk döneminin tarihsel inşasında Kur’an ne ölçüde temel alınabilir? Böylece Batılı araştırmacıların İslam’ın ilk dönemine konumlandırılan bir kaynak olması nedeniyle Kur’an’ın önemli bir tarihsel veri değeri taşıdığı iddiası, Sirry tarafından Kur’an’ın muhtevasının bu işlev için yeterli olup olmadığı temelinde sorgulanmaktadır. Konu bağlamında Richard Bell (ö. 1952), W. Montgomery Watt (ö. 2006), Maxime Rodinson (ö. 2004) ve Fred Donner gibi araştırmacılar Kur’an’ın kendi tarihini aydınlatmasında önemli bir veri olduğunu düşünenler arasında zikredilmektedir. Diğer taraftan John Wansbrough, Andrew Rippin (ö. 2016) ve G.R. Hawting

gibi araştırmacılar bahsi geçen görüşün karşısında konumlanmaktadır (s. 109-110). Bölüm, Kur'an'ın mushafıaşması sürecine dair geleneksel anlatının hatırlatılması ve Batılı araştırmacıların bu anlatıyı takdir ediş biçimleri üzerine tasvir ve tahliller ile devam etmektedir. Zira Kur'an'ın "stabilizasyon" süreci ile metnin tarihsel veri değeri arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu kapsamda alandaki pek çok ismin farklı görüşlerine yer verilmektedir. Revizyonist Wansbrough ve onun Kur'an'ın teşekkül yeri ve sürecine dair tezlerine itiraz eden William Graham ve Kees Versteegh bunlardan birkaçıdır. İlaveten Günter Lling (. 2014), Christopher Luxenberg (mahlas), Nabia Abbott (. 1981), Wansbrogh'nun temel tezinin tam aksi bir iddia ile gündeme gelen John Burton (. 2005), Herbert Berg, Michael Cook, Patricia Crone gibi araştırmacıların İşlam'ın ilk döneminin aydınlatılmasında Kur'an'ın kaynak değerine dair iddiaları tartışılmaktadır (s. 109-126). İlk dönem Kur'an el yazmaları ve bu bağlamda yapılan son dönem Batılı araştırmalara değinen Sirry, ortaya çıkan bulguların revizyonist yaklaşımın Kur'an'ın teşekkül zamanına ilişkin alternatif iddialarına somut, bilimsel bir ret olarak tezahür ettiğini vurgulamaktadır (s. 127-135). Kur'an'da Kitab-ı Mukaddes'te geçen bazı anlatıların mevcudiyetine dair Batılı araştırmacıların iddiaları yine bu bölümde zl bir şekilde paylaşılmaktadır. Abraham Geiger'den (. 1874) günümüz araştırmacıları arasında yer alan Stephen Shoemaker'a kadar Kur'an'ın "kökenleri" zerine tezler ortaya atan isimler ve temel iddialarına kısaca yer verilmektedir (s. 136-143). İkinci bölümde irdelenen bir diğer konu Kur'an'ın kronolojik tertibi ve esbab-ı nüzul verileri bağlamında Batı'da ortaya çıkan literatrdr. Gustav Weil (. 1889) ve Theodor Nöldeke (. 1930) ile başlayıp William Muir (. 1905), Hubert Grimme (. 1942), Hartwig Hirschfeld (. 1934), Richard Bell (.

1952) gibi isimlerle devam eden Batılı kronoloji çalışmalarının seyri aktarılmaktadır. Kitapta özellikle Nöldeke kronolojisinin hâlâ alandaki etkisi, buna yönelik savunusu ve eleştirilere önemli bir yer ayrılmıştır. Esbab-ı nüzul rivayetlerinin tarihsel veri değeri taşıyıp taşımadığı tartışmaları ise hem Andrew Rippin gibi Batılı gayrimüslim araştırmacılar hem de İbn Âşûr (ö. 1973) ve Tabatabai (ö. 1981) gibi Müslüman araştırmacıların konuya ilişkin görüşleri çerçevesinde analiz edilmektedir (s. 144-160).

“Hz. Peygamber’in Hayatı ve İslam’ın Kökenleri” başlıklı dördüncü bölüm, Hz. Peygamber’in hayatının “yeniden inşası” tartışmalarına hasredilmiştir. Buna göre Batılı perspektiften şu temel sorular yöneltilmektedir: Hz. Muhammed’in vefatından oldukça uzun sayılabilecek bir süre sonunda yazıya geçirilen veriler, güvenilir biyografik kaynaklar mıdır? Hz. Muhammed’in yaşadığı dönemle en erken yazılı kaynaklar arasındaki zamansal mesafe nasıl kapatılabilir? Hz. Muhammed’in hayatına dair erken dönem kaynaklarda çeşitli “olağanüstü” anlatılara yer verilmektedir. Bu veriler söz konusu kaynakların “tarihsel veri değeri” bağlamında ne tür muhtemel sorunlara işaret etmektedir? (s. xxiii, 47, 193). Sirry, en erken siyer verilerinin tarihlerine dikkat çekerek bölüme giriş yapmaktadır. Bu bağlamda söz konusu literatürün neden geç dönemde teşekkül ettiğine dair Batılı tezler paylaşılmaktadır. Son tahlilde günümüze ulaşan erken dönem yazılı verilerin bile geç sayılabilecek bir döneme dayanmasının Batılı araştırmacılarda bu kaynaklara ilişkin güven problemi yarattığına dikkat çeken Sirry, Batılı yaklaşımlar açısından ilk döneme ilişkin en güvenilir verileri sırasıyla 1. Kur’an, 2. Epigrafik, nümizmatik vb. belge niteliği taşıyan döneme ait veriler, 3. İlk döneme ya da ilk döneme yakın dönemlere ait gayrimüslim literatürün oluşturduğunu belirtmektedir (s. 162).

Araştırmacı ilk siyer verilerinin kaynak değerine ilişkin ise bunlara ihtiyatlı da olsa müracaat edilebileceğini söyleyenler, bu verileri “büyük oranda” ya da “bütünüyle” kurgusal bulanlar ve bir de bu ikisi arasında bir yerde konumlananların bulunduğunu belirtmektedir (s. 165). Bu bağlamda bir yandan Wansbrough, Cook, Crone, Berg ve Shoemaker gibi kaynaklara şüpheli yaklaşan isimler diğer yandan Harald Motzki, Gregor Schoeler ve Andreas Görke gibi bahsi geçen revizyonist isimlere karşıt argümanlar üreten araştırmacıların iddiaları tahlil edilmektedir (s. 167 vd.). Yine bu bölümde bazı Batılı araştırmacıların siyer verilerinin ilk örneklerine ulaşma çabası bağlamında erken otoriteler arasında ismi zikredilen Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) rivayetlerinin otantikliğine, bu rivayetlerin ravi tarafından yazılıp yazılmadığına ve ravinin dönemin siyaseti ile ilişkisinin rivayetlerin güvenilirliğine muhtemel etkisine ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır (s. 168 vd.). Goldziher, Schacht ve Wansbrough gibi öncü isimlerin erken verilerin güvenilirlik problemlerine dair iddiaları ve alana etkileri de yine dördüncü bölümde ele alınmaktadır (s. 179 vd.). İsnad sisteminin rivayetlerin güvenilirliği bağlamındaki değerine dair farklı Batılı görüşler Sirry tarafından özet bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. İlk döneme ait anlatıların “hadisten siyere” mi yoksa “siyerden hadise” mi evrildiği şeklinde dikkat çekici tartışmalar da kitabın bu bölümünde yer bulmaktadır (s. 199 vd.).

“Fetih Anlatıları ve İslam’ın Yükselişi” adlı beşinci bölüm, İslam’ın ilk dönemini ilk fetihlerden hareketle incelemektedir. Kitabın başlığına atıfla şöyle bir soru akla gelebilir “İslam’ın ‘kökenleri’ ile ilk fetihler arasındaki ilişki nedir?” Sirry bu sorunun cevabını bölümün girişinde yanıtlamaktadır. Batılı araştırmacılara göre ilk fetihlerin gerçekleştirildiği dönem, İslam’ın büyük bir din olarak tarih sahnesinde “kristalleştiği” dönemi ifade etmektedir.

Buradaki temel iddia, her dinin kendinden öncekilerden tevarüs ettiği ve bir dinin mütekâmil ve mümeyyiz hâle gelmesinin zaman aldığıdır (s. 222). İlk fetihlerin hangi motivasyonlarla yapıldığı, ilk fetihlere katılanların kimlikleri (mümin, müslim, muhacir, Arap?), Şam'ın fethine dair rivayetlerdeki çelişkili anlatılardan örnekle ilk fetihlere ilişkin anlatıların hem geç döneme dayanması hem de güvenilirlik problemi barındırması, bu nedenle ilk fetih anlatılarının gayrimüslim verilerle denetlenmesi gerektiği tezleri bu bölümün ilk konularındandır. Erken kaynakların Abbasiler dönemine dayanması ve müellif-siyaset ilişkisinin anlatılara etkisi gibi hususlar da gündeme taşınmaktadır. Fütuh kitaplarının salt tarih anlatısı amacıyla yazılmayıp ilgili döneme dair bir tür motivasyon aracı olarak da işlev gördüğüne, ilgili literatürün tarihsel veri değeri bağlamında dikkat çekilmektedir (s. 242-243). Sirry bu bölümde “fetih” kavramının nasıl anlaşılması gerektiğine dair Batılı iddialara değinmektedir. Yedinci yüzyıla ait Süryani metinlerinde ilk fetihlerin yıkıcı olmadığına, din dayatmadıklarına dair veriler bulunmasının fetihlerin motivasyonuna dair önemli bir kaynak teşkil ettiği vurgulanmaktadır (s. 247). Juan Cole ve Hugh Kennedy ilk fetihlerin sömürü ya da din dayatması gibi gerekçelerle yapılmadığını ortaya koyan araştırmacılardan olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda ilk fetihlerin “yıkıcı” etkilerinin bulunmadığı yönündeki verilerin “İslam'ın henüz kristalize olmadığı, çoğulcu ve kapsayıcı bir karaktere sahip olduğu” (Donner) şeklindeki iddialar tahlil edilmektedir. Hoyland gibi isimlerin Kur'an'da farklı dinlere açıktan referans verilmesi ve esaslı itirazlarda bulunması gibi bazı makul gerekçelerle söz konusu görüşün kabul edilemez olduğu gibi bazı tartışmalar da yer bulmaktadır (s. 257-260). Sirry, ilk fetihlerin motivasyonlarına dair şu iddiaların öne çıktığını ifade

etmektedir: Din, ekonomi, Arap kimliğini savunma ve güçlendirme. Bölüm, fetihlerin başarısında rol oynayan etkenler üzerine serdedilen görüşlerin analizi ile son bulmaktadır (s. 275-276).

Sirry, çalışmasını bitirirken birkaç önemli noktanın altını çizmektedir. Dinî araştırmalarda bütünüyle nesnelliğin mümkün olmadığını, konu bağlamında önemli isimlerin çalışmalarından alıntılarla belirtmektedir. Ancak bu not, çalışmasının bütününde benimsediği yöntem dikkate alındığında, onun bilimsel araştırmanın imkânını sorguladığı anlamına gelmemelidir. Sirry, İslam ve Kur'an araştırmaları bağlamında eleştirel bir yaklaşımın benimsenmesi ve farklı yaklaşımların birbiriyle olan sağlıklı diyalogu sayesinde "gerçekte olan"a dair önemli tespitler yapmanın mümkün olduğunu savunmaktadır. Bir diğer husus, çalışmasının başlığına taşıdığı "tradisyonalizm" ve "revizyonizm" kavramlarıdır. Sirry, her ne kadar çalışmasını bu iki kategori temelinde gerçekleştirse de hem bu iki yaklaşım biçiminin kendi içinde hem de her iki yaklaşım biçimi arasındaki mesafenin zannedildiği kadar çok olmadığını altını çizmektedir. "Tradisyonalist" çizgi, erken dönem İslam literatürüne biraz daha ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği düşüncesine yönelerek revizyonist tarafa yaklaşırken, revizyonist yaklaşım erken dönem verilerinin iddia edildiği kadar kurgusal, inşai olmadığı ve tarihsel veri değeri taşıyan bir muhtevaya sahip olduğunu kabul etmeye başlaması itibarıyla "tradisyonalist" tarafa yaklaşmaktadır. Yazar, çağdaş Batılı Kur'an araştırmalarının bu dinamik, üretken ve birbirinden farklı ama birbiriyle diyalog hâlindeki bakış açılarını barındıran yapısının bilimsel atmosferin tesisi açısından umut verici olduğuna dikkat çekerek çalışmasını noktalamaktadır (s. 286).

Controversies over Islamic Origins: Traditionalism and Revisionism, çağdaş Batılı araştırmalarda İslam'ın ilk

dönemine yönelik ilginin eskiye nazaran daha bilimsel metotlar ve farklı bakış açıları eşliğinde önemli bir araştırma alanı hâline geldiğini gösteren önemli bir çalışmadır. Birkaç asır önce “ilgili literatüre ulaşılamaması”nı ifade eden “kaynak problemi”, çağdaş çalışmalarda “ulaşılabilir kaynakların güvenilirliği” problemine evrilmiş görünmektedir. Bu ise alanda ilk dönemin “yeniden inşasının imkânı” üzerine önemli tezler üretilmesine yol açmıştır. Araştırma alanlarındaki dinamizm ve interaktif ilişki, birbirini destekleyen ve geliştiren bir mahiyet arz etmektedir. Kur’an el yazmalarının tarihlendirilmesine yönelik bulgular, İslam’ın “kökenleri” tartışmalarını doğrudan etkilemektedir. Erken dönem gayrimüslim kaynaklarda Hz. Peygamber’den bahseden içerikle karşılaşılması, benzer şekilde İslam’ın ilk dönemini yeniden inşa çabalarına katkı sunmakta, tezlere doğrudan etki etmektedir. Gayrimüslim kaynaklarda (extra-Islamic sources) erken dönem İslam literatürünü destekleyen verilerle karşılaşılması, “şüpheli” yaklaşımın ilgili kaynaklara daha yakından ve daha az ön yargıyla yaklaşmasını, yani erken dönem İslam literatürüne yönelik şüphesini “revize” etmesini gerektiriyor görünmektedir. Diğer yandan bu çalışma, Müslüman araştırmacıların Batılı tezleri görmezden gelmek yerine bunları tanımak ve analiz etmenin gerekliliğini ortaya koyması bakımından da kayda değerdir. Zira konu bağlamında yapılan tartışmaların, meseleye “içeriden” bakanlara da yeni perspektifler kazandıracak bir mahiyet arz ettiği rahatlıkla söylenebilir. Çağdaş Batılı araştırmalarda İslam’ın ilk döneminde “gerçekte ne olduğu” bağlamında yapılan tartışmalar, ortaya atılan tez-antitezler ve erken dönem İslam literatürünün bu araştırma alanındaki yerine ilişkin açık, anlaşılır ve mukayeseli tahlilleri merak edenler açısından bu çalışma önemli bir kaynak konumundadır.

Yazar Bilgileri Author(s)

Arş. Gör.
Emin Ceyhun SEZDİ

Samsun Üniversitesi
Arap Dili ve Belagati

emin.sezdi@samsun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6229-4882

Künye Bilgisi

Zekeriya Kitapçı. *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri I.*

Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2011.

276 sayfa.

ISBN: 9789759863456.

Anahtar Kelimeler / Keywords

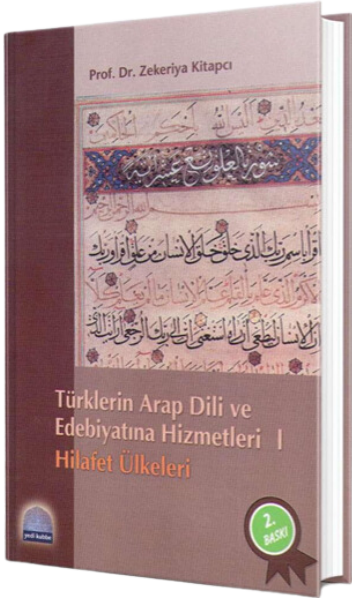
Arap Dili ve Edebiyatı / Arabic Language and Literature

Tarih / History

Türkler / Turks

Zekeriya Kitapçı / Zekeriya Kitapçı

Kitap İncelemesi / Book Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

06/06/2024

Kabul Tarihi /Accepted

27/06/2024

Atıf / Citation

Sezdi, Emin Ceyhun. "Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri I". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 143-149.

Türklerin Arap dili ve edebiyatına yaptığı hizmetler, iki milletin günümüze kadar uzanan ilişki serüvenleri içerisinde çeşitli siyasi ve kültürel sebeplerle göz ardı edilmeye çalışılmıştır. Bu hizmetlerin tarih sahnesindeki varlığını ortadan kaldıramayan yazarlar ise tarihî şahsiyetleri, üzerinde ittifak edilen “Türk” kimliklerinden sıyrarak onları başka milletlere nispet etme yöntemine başvurmuştur. Zekeriya Kitapçı, bu politikanın kasıtlı gerçekleştiğini savunan ve tezlerin gerçeği yansıtmadığını beyan eden dil tarihçileri arasında yer almaktadır. O, Türklüğü görmezden gelinen ve inkâr edilmeye çalışılan pek çok tarihi şahsiyetin Türk olduğuna dair belgelere kitaplarında yer vermektedir. Zekeriya Kitapçı'nın *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri I: Hilafet Ülkeleri* adlı eseri, bahsettiğimiz meselenin özel çerçevede incelendiği eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitapçı, ilgili eserinde Türklerin Arap yurduna yerleştikleri ilk tarihten itibaren benimsedikleri dinin gereği olarak gördükleri Arapçayı yetkin şekilde öğrenme yolculuğundan bahsediyor. Dinin anlaşılması için kültürel miras olarak gördükleri Arap dili ve edebiyatına yaptıkları hizmetleri detaylı bir şekilde ortaya koyuyor. Yazar bunu yaparken sadece Türklere ait kaynaklarla yetinmeyip Arap dilinin köklü ve sahih kaynaklarını da kullanarak ortaya koyulan hizmetleri derinlemesine inceliyor. Bunun yanında Emevîler Dönemi'nden başlayarak Abbâsîlerin sonuna uzanan süreç içerisinde Arap dili ve edebiyatı alanında kalem oynatmış şahsiyetlerin bir portresini de okuyuculara çıkarıyor.

Dört bölüm hâlinde organize ettiği eserinde Kitapçı, ele aldığı dönemler arasında kronolojik bir yöntemi takip ediyor. Birinci bölüm Emevîler Dönemi ilk Türkler ve Arap edebiyatına yoğunlaşıyor. İkinci bölümde Arap şehirleri sınırlamasıyla kalmayıp hilafet ülkeleri içerisinde Arap dili ve edebiyatının gelişmesine katkı sağlayan Türklerden

bahsediliyor. Kitapçı, üçüncü bölümde Türk hanedanlığının önemli bir mihenk taşı olarak bilinen Sulîler'in Arap dili ve edebiyatına katkılarından söz ediyor. Dördüncü bölümde ise Türklerin ve Türklüğün, taraf olma güdüsüyle ayrışan Arap-İran unsurlarının edebiyattaki yansımalarında yer alma mücadelelerine yer veriyor.

Zekeriya Kitapçı, ön sözünde eserde ele alacağı şahsiyetlerden bahsederken onların sahip olduğu temel ortak iki özelliği zikrediyor. Yazara göre bu iki özellik, şahsiyetlerin öz be öz Türk olmaları ve hayatları boyunca damarlarında Türk kanı taşımalarıdır (s. 9). Kitapçı, Türklerin Arap şehirlerine ilk gelişlerinin Câhiliye devrine rastladığını belirtiyor. Araplar arasında aile olarak varlığı bilinen ilk Türk topluluğun Hz. Peygamber döneminde yaşamış olan Türk asıllı Süreyc Ailesi olduğunu zikrediyor. Bu ailenin önemli fertlerinden biri olan Ubeydullah b. Süreyc'i (ö. ?) Arap şiirini İlahî musiki haline getirmekle ve klasik Arap musikisinin kurucusu olmakla vasıflandırıyor (s. 23-52). Müellife göre Arap dili ve edebiyatının gelişmesine yönelik Türklerden ilk büyük katkı Halefü'l-Ahmer (ö. 180/796) tarafından gelmiştir. Basra dil ekolünün kurulması ve gelişmesinde önemli rol oynayan Fergâneli âlim bu ekolün ilk kurucuları arasındadır. Ayrıca bedevilerle kurduğu ilişki vesilesiyle Arap şiiri, beyt ve kasidelerini toplayarak onların kaybolmasına karşı bir set oluşturmuştur. Diğer bir Fergâneli âlim olan Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) ise *Tacü'l-Lüga ve Sihahu'l-Arabiyye* adında Arapça bir lügat kitabı telif etmiştir (s. 30). Emevîler döneminde Arap dili ve edebiyatına verdiği değer ile öne çıkan Türk asıllı isimlerden birisi de Abdullah b. Mübârek'tir (ö. 181/797). Arapçayı dilin kendi topraklarında öğrenmek için küçük yaşta Irak'a gelmiş ve gençliğini Arap dili ve edebiyatını öğrenerek geçirmiştir. Aldığı eğitimle döneminin büyük bir şairi ve edebiyat otoritesi olmuş ve şiirleri kendisinin vefatından sonra

Divânü'l-İmam Abdullah b. el-Mübârek adıyla yayımlanmıştır (s. 78).

Yazarın zikrettiği bilgilere göre hilafet ülkelerinde yaşayan Türkler, Arapçayı sadece bir dil olarak görmemişler onu İslam kültür ve medeniyetinin ortak değeri telakki etmişlerdir. Bu sebeple Arapça üzerine yazılan kitaplara çok önem vermişler, devrin büyük kütüphanelerinin kurulmasında öncü rol oynamışlardır. Abbasiler devrinde bu konudaki en büyük öncü Türk isim Feth b. Hakan (ö. 247/861) olmuştur. O, devrinin en büyük ve en modern kütüphanesini Bağdat'ta kurarak ilme duyduğu saygı ve sevgiyi yöneticiliği döneminde de yansıtmıştır. Kütüphane kurması ile ilme katkı sağladığı bilinen diğer Türk şahsiyetlerden de bahsedilmektedir. Mısır'da devasa bir kütüphane kurup ilmin hizmetine sunan Ahmed b. Tolon (ö. 270/884) ve Bağdat'ta devrinin en büyük kütüphanesini açan Sûli ailesinden Ebû Bekr Muhammed b. Yahya (ö. 335/946) mezkûr Türk isimlerindedir. Bu şahsiyetler İslam kültür ve medeniyetine hizmet ederken Arap dili ve edebiyatına da yadsınamaz katkılarda bulunmuştur (s. 28-29). Yazarın dikkat çekmek istediği bilgilerden hareketle kütüphane kurma işleminin dönemin en çok kullanılan dili olması sebebiyle Arap dili ve edebiyatına elbette bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak bu katkı sağlanırken Arapçaya özel bir ilgi ve yönelimin olduğuna dair bulgular olup olmadığı kitapta zikredilmemiş ve genel olarak ilme dönük bir tesisleşmenin yalnızca Arapçaya hasredildiği izlenimi verilmiştir.

Kitapçı, Arap dilinin meşhur simalarından olan Cârullah ez-Zemahşerî'yi (ö. 538/1144) de Harizmli bir Türk olarak zikretmektedir. Türklüğü ile öylesine ön plandadır ki kendisine verilen lakaplardan bir tanesi de bir Türk diyarı olan Harizm'e vurgu yapılan Fahu'l-Harizm'dir. Ayrıca Zemahşerî, Araplara "Atalarınızın dilini gelin bir Türk olan benden öğrenin" diyecek kadar Arap diline hakimiyet kesp

etmiş bir âlimdir (s. 31). Bu da onun Arap diline yaptığı katkıları okura en azından yüzeysel olarak hissettirmektedir. Ancak yazar müstakil bir başlık halinde nasıl bir katkı sağladığını sunma yoluna gitmemiş yalnızca ismini zikredip yukarıdaki bilgileri vererek Zemahşerî bahsini kapatmıştır.

Yazarın şiddetle karşı durduğu meselelerin başında Türk olduğunu savunduğu şahsiyetlerin başka milletlere nispet edilmesi gelmektedir. Bazı kaynaklarda Hammad el-Cevherî'nin ve Zemahşerî'nin Arap olarak tanıtılmasına ve Feth b. Hakan'ın İran asıllı olarak gösterilmesine kitapta yer verilmiştir. Kitapçı, ismi geçen âlimlerin Arap veya İranlı olduğuna dair Arapça ve Farsça hiçbir kayıt ve belge bulunmadığını zikretmektedir. Onun iddiasına göre Türk kimliğinin Arap edebiyatına katkı sağladığını kabullenemeyenler mezkûr şahsiyetleri başka milletlere nispet etmeye çalışarak Türklerin Arapça literatürüne katkısını göz ardı etmişlerdir (s. 44). Onun ifadesiyle azgın Arap ve bezgin İran milli şuuru, Türk milli şuuruna bu şekilde zarar verme mücadelesine girişmiştir. Bu kalıp, kitabın muhtelif yerlerinde defaatle geçmektedir (s. 42). Objektif tarih yazıcılığı açısından bu tabirler ilk bakışta yanlış anlaşılabilir. Dönemin ruhu ve tarihine vâkıf olmayan zihinler için tarihin hamasî yönü ön plana çıkarılıyor gibi algılanabilmektedir. Mevcut veriler, tartışmaların vuku bulduğu dönemdeki tarihi vesikalarla ortaya koyulursa o zaman gerçek anlamda meseleyi izah eden bir cevap muhataplarına ulaştırılmış olacaktır.

Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri I: Hilafet Ülkeleri* eserini daha önce yaptığı "Türklerin Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesine Yaptıkları Hizmetler" başlıklı Arapça konferansından ilhamla kaleme aldığını belirtmektedir. Bu konferansın ardından kendisine gelen Arap hocalar "Zekeriya Araplara anlatacak hiçbir şey bırakmadı" diyerek başarısını vurgulamışlar ve kendisine

nüktedan bir şekilde yaklaşmışlardır (s. 10). Bu anlamda Arap dünyasındaki akademisyenler tarafından Arap dili ve edebiyatına katkı sağlayan Türk âlimleri dile getirerek takdir görmesi ve daha sonrasında yazdıklarını iki kapak arasında neşretmesi literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Onun bu çabaları vesilesiyle Türk yurdunda yetişmiş ve Türk olduğu tarihi vesikalarla ortaya koyulmuş olan Feth b. Hakan, Hammad el-Cevherî ve Zemahşerî gibi Arap dili ve edebiyatına katkı sağlayan âlimlerin başka milletlere nispet edilmesi alan içerisinde reddedilir hale gelmiştir. Mezkûr âlimlerin Türk kimlikleriyle Arap dili ve edebiyatına sağladığı katkılar gelecek nesillere takdim edilmiş ve yapılacak yeni çalışmalara kaynaklık edecek hüviyet kazanmıştır. Bunun yanında iki millet arasındaki organik bağın ne kadar köklü olduğunu ve Türklerin Arapçaya verdiği kıymetin büyüklüğünü ortaya koyarak araştırmacılara yeni bir perspektif kazandırmıştır.

Kitapçı'nın konferans olarak çıktılarını aldığı verileri kitap olarak yayımlarken farklı yöntemler takip ettiği gözlenmektedir. Sözlü ifade ile yazılı ifade arasında pek çok fark bulunmaktadır. Yazar, kitaptaki cümlelerinde yazı dilinden ziyade konferans atmosferini çağrıştıran konuşma üslubunu kullanmıştır. Ayrıca tarih ilminin net bir şekilde ihtilafları gideremediği konularda söz söylerken kaynağa atıf yapma hususunda kullanımı sınırlı tutmuştur. Kitapta tarihi konular derinlemesine ele alınırken atıf yapılan kaynak sayısı kitabın sayfa sayısının dahi altında kalmıştır. Yazarın diğer kitaplarına bakıldığında kaynak kullanımını daha yoğun bir şekilde göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Örneğin, Câhız'ın hayatına dair bilgileri zikrederken kaynak olarak gösterdiği biyografi kitaplarına yalnızca "geniş bilgi için bkz" yazmakla yetinmiştir (s.168). Ancak aynı müellifin *et-Türk fî müellefâti'l-Câhız* eserinde Câhız'ın hayatına dair bütün kaynakları detaylıca dipnotta

gösterdiği görülmektedir. Bu hususlar incelediğimiz kitabın, mezkûr konferans silsilesi ile gerçekleşmesi vesilesiyle yazım tekniğine yansıdığı düşünülen özellikleri arasında yer almaktadır.

Yazar Bilgileri Author(s)

Doktora Öğrencisi
Zehra AKKUZU

İstanbul Üniversitesi
Tefsir

zehraakkuzu97@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-2713-3570

Künye Bilgisi

Muhammed Şerif Kahraman, "Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Mekkî-Medenî ile İlgili İhtilaflar ve Tefsire Yansıması."

Ankara: 2022.

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doktora Tezi.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Ulûmü'l-Kur'ân / Ulum al-Qur'an

Mekkî / Makki

Medenî/ Madani

Müstesna Ayet/ Exception Verses

Doktora Tezi İncelemesi/ Doctoral Thesis Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

24/05/2024

Kabul Tarihi /Accepted

13/06/2024

Atıf / Citation

Akkuzu, Zehra. "Muhammed Şerif Kahraman, Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Mekkî-Medenî ile İlgili İhtilaflar ve Tefsire Yansıması". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 150-160.

Ulûmü'l-Kur'ân'ın temel konularından biri olan Mekkî-Medenî ayrımı, Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir role sahiptir. Bu ayrım, on üç senesi Mekke'de on senesi ise Medine'de devam eden nüzûl sürecinin dış bağlamının takibini konu edinmektedir. Ayrıca bu iki dönemde nâzil olan âyetlerin üslup, içerik ve hedeflerindeki farklılıkların incelenmesine ve tefsir çalışmalarında daha doğru ve kapsamlı yorumlar yapılmasına da olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla Mekkî-Medenî, Kur'ân âyetlerinin bütüncül bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasında göz ardı edilmeyecek bir araçtır. Bu özelliğiyle de güncel akademik çalışmalara konu olmaya devam etmektedir. Muhammed Şerif Kahraman'ın bu çerçevede kaleme aldığı ve Mekkî-Medenî ile ilgili ihtilafların tefsire yansımalarını konu edinen "*Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Mekkî-Medenî ile İlgili İhtilaflar ve Tefsire Yansımaları*" başlıklı doktora tezi; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte kuramsal çerçeveyi oluşturan Kahraman, tezin konusunu, yirmi üç yıllık süre zarfında parça parça nâzil olan vahyin Mekke ve Medine dönemlerindeki sürecini ve bu sürecin temelini oluşturan Mekkî-Medenî ilminin incelenmesi olarak ifade etmektedir. Araştırmacı bu ilmin, Kur'ân'ın parça parça inmesiyle ilgili zaman ve mekânın tespit edilmesine yönelik temel bilgileri içerdiğini ancak Mekkî-Medenî ilmindeki ihtilafların tefsir açısından problemler, dahası nüzûl sürecinin anlaşılmasına engel teşkil edebildiğini de belirtmektedir. Bu ihtilafların Mekkî ve Medenî kavramlarının tanımını, sûrelerin Mekkîliği-

Medenîliği meselesi, Mekkî sûrelerde Medenî; Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin bulunması (müstesnâ âyetler) ve tekerrürü'n-nüzûl gibi başlıklarda öne çıktığını söyleyen Kahraman, çalışmanın metodolojik bir yaklaşımla Mekkî-Medenî açısından ihtilaflı olan hususları ele almayı amaçladığını dile getirmektedir.

Çalışmada Mekkî ve Medenî'nin tanımı, sûrelerin karakteristik özellikleri, Mekkîlik ve Medenîlik açısından ihtilaflı olan sûreler, müstesnâ âyetler¹ ve tekerrürü'n-nüzûl konularının detaylıca ele alınacağını; ancak sûre ve âyetlerin tarihlendirilmesi konusuna girilmeyeceğini de bu başlık altında ifade etmektedir. Bu sınırlandırmasıyla yazar, çağdaş dönemde Kur'an'ın tarihlendirilmesi meselesini de inceleyen Esra Gözeler'in "*Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 rebiu'l-evvel?4 rebiu'l-evvel arası)*" başlıklı tezinden ayrışmaktadır. Buna ek olarak çalışmanın özgünlüğü, Mekkî-Medenî ilmine dair mevcut literatürden farklı olarak konuyu teknik bir mesele şeklinde ele alıp bu alandaki ihtilafları metodolojik bir çerçevede yeniden değerlendirmesinde ortaya çıkmaktadır. Bu konuda yapılan lisansüstü çalışmalar arasında Abdülkerim Çömçe'nin "*Mekki ve Medeni Sûrelerin Özellikleri*", Mustafa Ünver'in "*Tefsir Usulünde Mekki-Medeni İlmi*" ve Ayşenur Fidan'ın "*Kur'ân Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*" başlıklı tezlerini zikreden Kahraman, Çömçe'nin, tezinde Mekkî ve Medenî sûreler hususunda

¹ Yazar, müstesnâ âyet kavramını, Mekkî sûrelerde Medenî, Medenî sûrelerde Mekkî âyet bulunması olarak açıklamaktadır (s. 7).

özellikle Süyûtî'nin *el-İtkân*'ındaki içeriği betimlemekle yetindiğini, Ünver'in Mekkî-Medenî ayrımındaki ihtilafli meselelerde tasvîrî bir yaklaşım sergilediğini fakat kendi çalışmasında ihtilafa konu teşkil eden bu başlıkları belirli bir usûl çerçevesinde yeniden tetkik ettiğini ifade etmektedir. Fidan'ın tezi de Mekkî ve Medenî sûreler bağlamında Kur'ân'ın bütünlüğü meselesine odaklanmaktadır. Kahraman'ın çalışması ise Mekkî-Medenî alanındaki alt başlıkları teknik açıdan kritik ederek ilgili ihtilafları sistematik ve gerekçeli bir şekilde irdelemekte ve bu yönüyle literatüre özgün bir katkı sunmaya çalışmaktadır.

Bu kapsamda Arap dünyasındaki çalışmaları da değerlendiren yazar, ilk olarak Muhammed b. Abdurrahmân eş-Şâyi'nin "*el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adlı eserinden bahsederek eserin, müstesnâ âyetler konusunu ayrıntılı olarak işlemediğini kendi çalışmasında ise bu konuyu detaylı bir şekilde incelediğini ifade etmektedir. Öte yandan müstesnâ âyetlerle ilgili yapılmış iki çalışmaya da değinen yazar, bunların ilkinin, Abdürrezzâk Hüseyin Ahmed tarafından kaleme alınan "*el-Mekkî ve'l-medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" isimli bir yüksek lisans çalışması (Kahire: Dâru İbn Affân lî'n-Neşr ve't-Tevzî, 1999) olduğunu ve bu çalışmanın Fâtihâ'dan İsrâ'ya toplamda 17 sûreyi incelediğini söylemektedir. İkinci çalışmanın ise Muhammed b. Abdülaziz el-Fâlih tarafından kaleme alınan "*el-Mekkî ve'l-Medenî mine's-Süver ve'l-Âyât*" isimli eseri (Riyad: Dâru't-Tedmüriyye, 2012) olduğunu ve bu çalışmanın

Kehf'ten Nas'a toplamda 97 sûreyi ele aldığını belirtmektedir. Her iki çalışmada Mushaf tertibine göre sûrelerdeki müstesnâ âyetlerin tahlil edildiğini ve ağırlıklı olarak bu çerçevede aktarılan rivâyetlerin sıhhatinin dikkate alındığını söyleyen Kahraman, kendi çalışmasının müstesnâ âyetleri gerekçelerine göre kategorize etmesi, tespit edilebilen tüm müstesnâ âyetleri kapsamı yönüyle bu çalışmalardan da ayrıldığını dile getirmektedir.

Kahraman bu bağlamda çalışmanın problematiğini şöyle tanımlamaktadır: Müstesnâ âyetler meselesi nüzûl asrına ait bir olgu değildir. Aksine bu mesele sonraki dönemlerde ortaya çıkarak genel kabul görmüş ve zamanla benimsenen bir kanaate dönüşmüştür. Dolayısıyla çalışmada ortaya koyduğu eleştirel yaklaşımın geleneğe değil; “gelenekleştirilmiş bir görüşe” yöneliktir. O, esas gayenin bu meseledeki yargının aslına irca edilmesi olduğunu da eklemektedir. Bu hususları da bir sorunsal olarak tezin üçüncü bölümünde ele almış ve çok sayıda örnek üzerinden yaptığı incelemeler neticesinde “müstesnâ âyet” olgusunun hicri 4. asırdan itibaren literatüre girdiği yargısına ulaşmıştır. Müstesnâ âyetlerin varlığına delil teşkil eden unsurları tetkiki sonucunda ise rivâyetlerin sıhhat problemi ve âyetlerin bağlam açısından (siyâk-sibâk) bütünlüğü gibi sebeplere binaen bu kapsamda ileri sürülen gerekçelerin tamamının yetersiz olduğu kanaatine ulaşmıştır. Yazarın bu çerçevede aktarılan rivâyetleri tetkik ve tahlil ederek bir bakış açısı sunmasının beraberinde meselenin anlaşılması için örnek âyetler üzerinden

değerlendirmelerde bulunması, iddiasını temellendirmesi açısından yeterli gözükmemektedir.

Bu siyakta yazar, genelde Mekkî-Medenî; özelde ise müstesnâ âyetlere dair benimsenmesi gereken yaklaşımda dikkat çektiği eksiklikler giderilmediği takdirde, tefsir birikimindeki çelişkili ve hatalı yorumların varlığını sürdüreceğinin altını çizmektedir. Nitekim çalışmanın problematik olarak ele aldığı meselenin çözümlenmesinin imkânını araştırmayı amaçladığını söylemektedir. Bu kapsamdaki ihtilafları bir usûl çerçevesinde ele alan müstakil bir çalışmanın olmayışını da tezinin özgünlüğü olarak ifade etmektedir. Çalışmanın odak noktasını ise “müstesnâ âyet” teorisinin oluşturacağını söyleyen Kahraman, son olarak Mekkî-Medenî'nin bir nevi yeniden telifi ve ona dair sorunların çözüm denemesini yapmaya çalıştığını ifade ederek tezinin problem ve amacını belirtmektedir.

Çalışmada, Mekkî-Medenî ilminin teknik konuları arasında yer alan Mekkî ve Medenî sûreler, Mekkî ve Medenî sûrelere has özellikler, müstesnâ âyetler ve mükerrer nüzûl meselesi analitik yöntemle ele alınmıştır. Çalışmanın birincil kaynaklarını da ulûmü'l-Kur'ân eserleri oluşturmaktadır. Ayrıca tefsir mukaddimleri, tefsirlerin sûre mukaddimleri ve âyet tefsirlerinde Mekkî-Medenî konusunun işlendiği kısımlar da çalışmanın ana kaynakları arasındadır.

Birinci bölümü, “Kavramsal Çerçeve” ana başlığı altında ele alan yazar, bu başlık altında Mekkî-Medenî kavramlarının tanımı ve ayrımına ilişkin meseleleri ele

almıştır. Mekkî ve Medenî sûrelerin belirlenmesinde kullanılan kriterlere yer verip bu kriterler arasında mekân, hitap ve hicret (zaman) faktörleri üzerinde durmaktadır. Mekkî-Medenî ayırımının tefsir ilmiyle ilişkisi ve bu ayırımın Kur'ân'ın anlaşılmasına etkisi üzerindeki teorik tartışmalara da yer vermektedir. Bunun akabinde müstesnâ âyetler meselesine geçerek, ulûmü'l-Kur'ân müelliflerinin müstesnâ âyetler listelerini kaydetmiştir. Çalışmada müstesnâ âyetlerin yol açtığı problemlerden birinin, sûrenin Mekkî-Medenî oluşunu belirleyen kriterin ne olduğuna dair yapılan tartışma olduğu ifade edilmektedir. Birinci bölümün sonunda, üç farklı anlam için (mekân, hitap, zaman) kullanıldığı görülen Mekkî-Medenî'nin ıstilah için en uygun kullanımının hicret (zaman) eksenli tarif olduğu çalışmada dile getirilmiştir. Mekân ve muhatap odaklı nitelendirmelerin ihtilafa sebebiyet verdiği de eklenmiştir (s. 1-42).

İkinci bölümü, "Ayırt Edici Özellikleri ve İhtilafı Boyutlarıyla Mekkî-Medenî Sûreler" ana başlığı altında ele alan Kahraman, bu başlıkta Mekkî ve Medenî sûrelerin ayırıcı özellikleri (davâbit) ile Mekkîliği-Medenîliği ihtilafı olan sûreler meselesini incelemiştir. Klasik dönemde Mekkî-Medenî sûrelerin karakteristikleri hakkında yapılan tespitlerde tekrara düşüldüğünü ifade eden yazar, günümüzde "el-Mu'cemül-Müfehres"² benzeri eserler ve dijital veri tabanlarından yararlanılarak yeni ve daha kuşatıcı tespitlere ulaşılabildiğini belirtmektedir.

² Muhammed Fuad Abdalbâki, el-Mu'cemu'l-Müfehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, (Kahire: Daru'l Kutubi'l Mısriyye, 1364).

Mekkîliği-Medenîliği hususunda ihtilaf bulunan sûrelerin nedenlerine de değinen yazar, bu nedenler arasında; **a)** bir sûrenin veya bazı âyetlerinin diğer dönemin karakteristiklerini içermesi, **b)** sûrenin veya bazı âyetlerinin diğer dönemle ilişkilendirilmesine sebep olan rivâyet ve yorumların bulunması, **c)** sûrenin veya bazı âyetlerinin hicretten sonra Mekke’de inmesi, **d)** sûredeki bazı âyetlerin müstesnâ olduğunun iddia edilmesi gibi unsurları saymaktadır. İhtilafli sûreler arasında tercihte bulunan yazar, kanaatine göre hangilerinin Medenî hangilerinin Mekkî olduğuna çalışmanın değerlendirme kısmında yer vermekte ve seksen dokuz sûrenin Mekkî, yirmi beşinin ise Medenî olduğunu ifade etmektedir (s. 44-102).

Yazar, üçüncü bölümü “Mekkî-Medenî Sûrelerde Müstesnâ Âyetler” başlığıyla müstesnâ âyetler konusuna hasretmiştir. Yazarın görüşü, klasik dönemden günümüze yaklaştıkça müstesnâ âyet bulunduğu ileri sürülen sûre ve müstesnâ âyet sayısında artış olduğu yönündedir. Araştırmanın neticesinde 67 sûrede yaklaşık 444 âyetin (Kur’ân âyetlerinin takriben %7’sinin) istisnâ edildiğine dair tespitte bulunmuştur. *el-İtkân’da* müstesnâ âyet bulunan sûre sayısının 52 olduğu da ifade edilmiştir. Süyûtî, Fadl Hasan Abbâs, Abdürezzâk Hüseyin Ahmed, Muhammed el-Fâlih, Mustafa Ünver ve Esra Gözeler’in çalışmalarında geçen müstesnâ âyet olarak ifade ettikleri âyetler, bir araya getirilerek tablo halinde listelenmiştir (s. 103). Tezinin esas bölümünün üçüncü bölüm olduğunu ifade eden Kahraman, ilk asırlarda kıymetli bir bilgi olarak

düşünülen “müstesnâ âyet” meselesinin son asırlarda sorunlara sebebiyet verdiği için altını çizerek meselenin vahyin parça parça inmesi -takriben on üç yılın Mekke döneminde on yılın da Medine’de nazil olmasından- dolayı tüm âyetlerin bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerektiğini söyleyerek bu bölümde konuyu somut örneklerle açıklamıştır (s. 108).

Sözgelimi ahkam, cihad, nifak konularını içeren, ayrıca Medine dönemindeki bazı şahıslarla ilişkilendirilen âyetlerin bu döneme tahsis edilmesinin ilgili âyetlerin müstesnâ olduğu düşüncesine yol açtığını ifade etmiş ve muhtelif örnekler üzerinden bu durumu açıklamıştır. Örneğin ahkamla ilişkilendirilen başlık altında zekât meselesini işleyen yazar, zekâtın hicri 2. yılda farz kılındığının genel kabul görüldüğünü belirtmiş, ancak bazı Mekkî sûrelerdeki ifadelerin zekât anlamına hamledilmesinin müfessirlerce müşkil görüldüğünü ve bu nedenle ilgili âyetlerin Medine’de indiğinin kabul edildiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu meyanda hangi âyetlerin söz konusu olduğunu sıralamıştır. (s.112) Yazar sonuç olarak, bazı âyetlerin zekâtla ilişkilendirilip Mekkî sûrelerden istisna edilmesinin Kur’ân’ın sathî ve literal okumaya tâbi tutulmasının bir yansıması olduğunu iddia etmekte, ancak ilgili âyetlerin geçtiği bağlam ve alternatif yorumların dikkate alındığında içinde buldukları sûreler gibi Mekke döneminde indiklerinin kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmektedir (s. 117).

Üçüncü bölümde genel olarak, müstesnâ olduğu iddia edilen âyetler kategorize edilerek incelenmiştir. Bu

inceleme neticesinde Mekkî sûredeki bir âyetin iniş sebebi olarak Medine döneminde yaşanan bir hadisenin zikredilmesi durumunda müfessirlerin ortaya koydukları görüşlere yer veren Kahraman, “bir sûre Mekkî ise tüm âyetlerinin de Mekkî, Medenî ise tüm âyetlerinin de Medenî olduğu” ilkesinin bu görüşlerden en isabetli olduğunu dile getirmiştir.

Kahraman, Kur’ân tefsirinde; **a)** rivâyetin sıhhati, **b)** sûrenin genel konusu ve âyetin siyâk-sibâkı, **c)** Mekkî muhtevaya benzerliğin Mekkî, Medenî konulara benzerliğin Medenî olmayı gerektirmeyişi, **d)** gerçek sebebi nüzûl rivâyeti ile nüzûl değerlendirmesi ayrımı, **e)** “indi, nâzil oldu” ifadesinin “okudu” anlamında olabilme ihtimali, **f)** müfessirlerin icması, **g)** sûre mukaddimesindeki müstesnâ âyet bilgisi ve âyetin yorumu arasındaki uyum, **h)** âyetlerin özellikleri, **ı)** siyer bilgisiyle uyum gibi hususların dikkate alınmadığı için sûrelerin Mekkîlik yahut Medenîliği hususunda ihtilaf edildiğini ve bazı âyetlerin içinde bulunduğu sûrenin indiği dönemin dışında konumlandırıldığını (müstesnâ âyet) ifade etmektedir. Mamafih bu hususlar üzerinden hareket alanı belirlemekte ve neticede Mekkî ve Medenî sûrelerde müstesnâ ayet bulunmadığı sonucuna ulaşmaktadır. (s. 205-208)

Tezin sonucunda, Mekkî-Medenî ayrımının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine ve bu alanda yapılan çalışmaların ve tefsir ameliyesinin daha bütüncül bir perspektifle gerçekleştirilmesinin önemine vurgu yapılmıştır. Yine meâl ve tefsirlerde Mekkî-Medenî bütünlüğünün dikkate alınması, Mushaflardaki Mekkî-

Medenî bilgilerinin çıkarılması ve müstesnâ âyet kayıtlarının kullanılmaması gerektiği de dile getirilmiştir (s. 209-217).

Kahraman'ın çalışması, Mekkî ve Medenî âyetlerin anlaşılmasında karşılaşılan zorlukları incelemiş ve meseleyi problematik olarak müstesnâ âyetler düzleminde ele almıştır. Ancak, yazarın müstesnâ âyetler konusundaki yaklaşımı eleştiriye açıktır. Çünkü tefsir literatüründe ve ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde müstesnâ âyetler meselesinin ele alındığını ifade eden Kahraman, alimlerin müstesnâ âyet listelerine yer vermekle iktifa etmiştir. Lakin müstesnâ âyet olgusunun vahyin nüzûl seyri göz önüne alındığında kabul göremeyeceğini iddia eden yazarın, âlimlerin görüşlerini hangi açılardan tenkit ettiğini derli toplu bir şekilde ortaya koyan teorik bir çerçeve sunması beklenirdi (s. 14-21). Diğer yandan yazarın, Kur'ân'ın nüzûl sürecini anlamaya yönelik Mekkî-Medenî ilminin önemini vurgularken, bu alandaki ihtilafların tefsir çalışmalarına nasıl yansıdığını analiz ederek somut örneklerle açıklaması; ikinci bölümde, Mekkî-Medenî konusuna dair teorik zemini açıklarken şekil ve grafikler kullanması, bazı kelimelerin Mekkî ve Medenî sûrelerdeki tekrar oranlarını detaylı bir tabloda göstermesi (s. 58-59), kezâ müstesnâ âyetlerin gerekçelerinin topluca görülebilmesi adına tablo şeklinde sunulması konunun daha net anlaşılması bakımından faydalı olmuştur (s. 111). Netice itibariyle araştırmanın, Mekkî-Medenî ilmini teknik bir mesele olarak değerlendirip bu alandaki tartışmaları yeniden ele alan özelliğiyle literatüre özgün bir katkı sunduğu belirtilmelidir.

Yazar Bilgileri Author(s)

Arş. Gör. Dr.
Hasan DEMİR

Siirt Üniversitesi
İslam Hukuku

demirhasan733@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5881-1293

Künye Bilgisi

*Uluslararası Oksidentalizm Sempozyumu-I
İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar.*

Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Siirt: 21-23 Ekim 2022.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Oksidentalizm / Occidentalism

Öteki / Other

İslam Medeniyeti/ Islamic Civilisation

Oksidentalist / Occidentalist

Sempozyum / Symposium

Sempozyum İncelemesi/ Symposium Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

01/05/2024

Kabul Tarihi /Accepted

28/05/2024

ULUSLARARASI OKSİDENTALİZM SEMPOZYUMU I

FIRST INTERNATIONAL OCCIDENTALISM
SYMPOSIUM

المؤتمر الدولي الأول للاستغراب

İSLAM MEDENİYETİNDE "ÖTEKİ": 9-13. YÜZYILLAR

THE "OTHER" IN ISLAMIC CIVILIZATION 9th TO THE 13th CENTURY

"الأخر" في الحضارة الإسلامية: (ما بين القرنين التاسع والثالث عشر)

Açılış Programı:

21 Ekim 2022 Cuma, Saat: 09:00

Yer:

Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferans Salonu

Atıf / Citation

Demir, Hasan. "Uluslararası Oksidentalizm Sempozyumu-I İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 161-177.

İnsan, yapısı itibarıyla bazı ihtiyaçlarını tek başına karşılayamadığından hemcinslerinin dayanışmasına ve birlikteliğine gereksinim duymaktadır. Bu dayanışmayı ve birlikteliği zorunlu kılan etkenler beslenme, barınma, üreme gibi “zaruri” ihtiyaçlar olabildiği gibi insanın ahlaki ve zihinsel gelişimi gibi hususlar da olabilir. Dolayısıyla hangi ulusal, etnik, dinî veya mesleki topluluktan olursa olsun insanın kendisi dışında var olan “öteki” ile etkileşim ve iletişim içerisinde bulunması bir gerekliliktir. Nitekim insan, gücünü çoğunlukla kendisi dışında var olan “öteki”lerle birlikte hareket ederek elde etmektedir.

İslam “öteki”lerin bulunduğu kozmopolit bir yapıya sahip Arap Yarımadası’nda doğup yayılmıştır. Bu coğrafyaya bakıldığında putperestler, Hanîfler, Yahudiler, Hristiyanlar, Mecusîler ve Sâbiîler gibi muhtelif inançlara sahip toplulukların bulunduğu görülmektedir. Hem Kur’an’da hem hadis kaynaklarında “öteki”lerden bahsedilmektedir. Tarihî serüven içerisinde Müslümanlar “öteki”lerle daima bir münasebet içerisinde olmuşlardır. Hz. Peygamber’in “öteki” ile ilişkileri nazarıdikkate alındığında bunun savaş, barış ve kişisel ilişkiler gibi birçok boyutunun bulunduğu müşahede edilmektedir.

Geniş bir coğrafyada yüzyıllar boyunca hâkim olan İslam medeniyeti, yaklaşık on asır boyunca insanlığın düşünce, ilim, irfan, sanat, edebiyat ve mimarisine öncülük etmiştir. Buna bağlı olarak “öteki”nin belirlenmesinde merkezî konumda yer almıştır. Ancak 17. yüzyılla birlikte Batı gerek bilimsel gerekse askerî ve teknolojik açılardan üstünlüğü ele geçirmeye başlamıştır. Dolayısıyla “öteki”nin

tanımlama sürecinin de merkezinde yer almıştır. Batı'nın Doğu'yu tanıma, yorumlama ve sömürme çabası "oryantalizm" olarak adlandırılan bir alanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Batı, egemenlik kurduğu sınırları genişletmek ve hammadde ihtiyacını karşılamak gibi nedenlerle yeni yerleri ve toplumları inceleme çabası içerisine girmiştir. Bunu da oryantizm aracılığıyla sağlamaya çalışarak sömürgeciliğin ilk ayağını teşkil etmiştir. Böylece oryantizm aracılığıyla "öteki" olana dair yeni bir imaj yaratılmıştır.¹ Bununla birlikte bütün oryantist çalışmaların aynı kategoride görülüp değerlendirilmesi de mümkün değildir.²

Oryantalizmin karşılığı olarak "batı bilimi" veya "garbiyatçılık" şeklinde çevrilen "oksidantalizm", bir kavram olarak Arapçadan Türkçeye geçen "şarkiyatçılık" ve "istişrâk" terimlerinin mukabili olarak kullanılmaktadır. Bu çerçevede bu ilimle ilgilenenler de "müsteşrik" teriminin karşıt anlamlısı olan "müstağrip" kavramıyla nitelendirilmektedir. Oksidentalizm; inanç-ibadet, örf-âdet, tarih, coğrafya, iktisat, siyaset alanlarından sosyokültürel alanına kadar tüm cihetleriyle Batı'yı araştıran ilim dalı veya Doğu'nun Batı'yı edebî, entelektüel-akademik yazının konusu hâline getirme

¹ Ahmet Aktaş, "Biz (Doğu) ve Öteki (Batı) İkileminde Oksidentalizm: Kavramın Kökeni ve Yüklenilen Anlamlar", *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)*, ed. Fadıl Aygan vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 34.

² Fadıl Aygan, "Erken Dönem Kelam Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)*, ed. Fadıl Aygan vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 234.

çabası olarak tarif edilmektedir. Oryantalizm, oksidentalizme göre daha sık kullanılmakta olup çok daha geniş bir kullanım alanına sahiptir.³ Oryantalizme kıyasla yeni bir araştırma alanı olan oksidentalizm, Doğu'nun (ben) Batı'yı (öteki) mukayese ederek ve sorgulayarak tartışmasıdır. Bu tartışma süreci, oryantalizmde olduğu gibi, "öteki"ne yönelik yaklaşımlar kadar "ben"e dair bilinçli ya da bilinçsiz çeşitli etkenleri de barındırmaktadır. Hem "öteki"ne hem "ben"e yönelik yaklaşımlar çoğunlukla siyasi ve toplumsal projelerin aracı olarak kurgulanmaktadır.⁴

Fransızcada "batı/garb" anlamına gelen "occident" kelimesinden türeyen "occidentalizm" ile ilgili "Batı'nın ötekileştirilmesi", "Batı medeniyetine düşmanlık", "Batı karşıtlığı", "tersine çevrilmiş şarkiyatçılık" gibi tanımlar da yapılmıştır.⁵ Ancak herkesçe kabul gören net bir tanımlama henüz yoktur. Bu durumun birçok sebebi olsa da bunların arasında öne çıkan en önemli nedenlerinden biri, oksidentalizmi tanımlamayanların kendilerinin bulunduğu konumdan hareketle onu açıklamaya çalışmasıdır. Buna bağlı olarak tanım yapanların tümü kendi perspektiflerinden gördüğü veya görmek istediği her

³ Özcan Hıdır, "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi -M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zamî Örneği-", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 7.

⁴ Demet Koçyiğit, "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu Kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 136.

⁵ Alkım Saygın, 20. Yüzyıl Türk Düşüncesinde Garbiyatçılık (Oksidentalizm) Üzerine Bir İnceleme (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 10-12.

ne ise ona göre bir tanım yapmıştır.⁶ Bir bilim olarak oksidentalizm her ne kadar köklü bir geçmişe sahip olmasa da içerdiği anlam itibarıyla “öteki’yi ya da Batı’nın bakış açısını anlama ve sorgulama gayreti” olarak düşünüldüğünde Müslüman bilginlerin, ilk dönemlerden itibaren Batı’da yapılan çalışmaları takip ederek onları anlamaya çalışmaları ve kendilerine yöneltilen birtakım eleştirilere cevap vermeleri cihetiyle oksidentalizm faaliyetlerinde buldukları söylenebilir.

Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, oksidentalizm çerçevesinde üretilen bilgilere katkı sunmak ve İslam’ın başlangıcından günümüze kadar oksidentalizm kapsamında ortaya konan birikimi ele almak, irdelemek ve sözü edilen alanı genişletmek amacıyla “Uluslararası Oksidentalizm Sempozyumu-I (İslam Medeniyetinde “Öteki”: 9-13. Yüzyıllar)” adlı sempozyumu düzenledi. 21-23 Ekim 2022 tarihleri arasında Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ev sahipliğinde düzenlenen sempozyumda Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde altmış sekiz bildiri sunuldu. Bu bildirilerin özet metinleri 2022 yılında yayımlandı. Sempozyum vesilesiyle dünyanın muhtelif yerlerinden gelen bilim insanları tarafından oksidentalizm çerçevesinde İslam medeniyetinde “öteki”ne dair çalışmalar ve üretilen düşünceler hakkında bilimsel çalışmalar ortaya konuldu. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından oksidentalizm sempozyumunun bir seri olarak devam ettirilmesi düşünüldüğü ve buna bağlı

⁶ Aktaş, “Biz (Doğu) ve Öteki (Batı) İkileminde Oksidentalizm: Kavramın Kökeni ve Yüklenen Anlamlar”, 34-35.

olarak ilk sempozyumun ana amacının doğrudan oksidentalizm yapmaktan ziyade belirtilen tarihler aralığında İslam medeniyetinde oksidentalist çalışma olarak değerlendirilebilecek literatürün tespit edilmesi olduğu ifade edildi.

Sempozyumun açılışında Siirt Üniversitesi'nin o dönemdeki dekanı Prof. Dr. Cemalettin Erdemci, sempozyumun gerçekleşmesinde önemli rol oynayan Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma, Siirt Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Nihat Şındak ve o dönemin valisi Osman Hacibektaşoğlu konuşma yaptı. Sempozyumun açılış konferansı Prof. Dr. Yasin Aktay tarafından gerçekleştirildi. Protokol konuşmaları ve açılış konferansından sonra Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma başkanlığında açılış oturumu düzenlendi. Sempozyum, giriş ve değerlendirme oturumları dışında altı oturum şeklinde gerçekleşti. Giriş ve değerlendirme oturumları tek salonda gerçekleşirken; ilk beş oturum aynı anda üç farklı salonda, altıncı (son) oturum ise iki salonda gerçekleşti. Böylece sempozyumda toplamda on dokuz oturum gerçekleşmiş oldu. Sempozyumda sunulan bildirilerin tam metni Prof. Dr. Fadıl Aygan, Doç. Dr. Necati Sümer ve Doç. Dr. Emrah İstek editörlüğünde *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)* ismiyle Beyan Yayınları (İstanbul: 2023) tarafından yayımlandı. 924 sayfadan oluşan eserde sempozyumda sunulan bildirilerin çoğunluğu yer almaktadır. Ancak editörlerin inisiyatifi veya bildiri sunanların tam metin göndermemeleri nedeniyle sempozyumda sunulan tüm bildiriler kitapta yer

almamıştır. Örneğin sempozyumda sunulan “Cüveynî'nin Şifâu'l-Ğalîl Adlı Eseri Bağlamında Tevrat ve İncil'deki Tahrifatlar” isimli tebliğin tam metni kitapta yayımlanmamıştır.

Sempozyumun tam metinlerinin yayımlandığı kitap, dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Kavramsal Tartışma ve Eserler Bağlamında Oksidentalizm” başlığı çerçevesinde “Biz (Doğu) ve Öteki (Batı) İkiliminde Oksidentalizm: Kavramın Kökeni ve Yüklenilen Anlamlar”, “Avrupa-Merkezci Sosyal Bilimler Karşısında Alternatif Bir Arayış: Oksidentalizm”, “Paris-Kudüs Güzergâhı Adlı Eserde: Oksidentalizm ve Haçlı Ruhü, Kelâm Atomculuğunun Özgünlüğü: Antik Yunan Materyalist Atomculuğundan Hudûs Deliline Evrilme”, “Farabî'de Antik Yunan Adalet Kavramı: Platon ve Aristoteles Eleştirisi”, “Endülüs Edebi Lirizminin Avrupalı Trubadur Üzerindeki Etkisi”, “Şair ve Edip Üsâme b. Münkız'ın ‘Kitâbü'l-İ'tibâr’ Adlı Eserinde Ötekiler”, “İbn Fadlân'ın Seyahatinde Ötekinin Bilgi ve İlginç Durumlarına Dair Bir Okuma”, “Derleme, İnceleme ve Analiz Açısından Ebu Abdullah Muhammed bin el-Hüseyn el-Yemenî'nin ‘el-Mudâhât (Karşılaştırma)’ Adlı Kitabındaki Fars Atasözü ve Deyişleri” ve “İspanyol ‘öteki’sini Andalusia’da İzlemek: Orta Çağ’da Arapça-İspanyol Lügatların ve İspanyolca Çevirinin Arapça Kelimelerin Anlamlarına Etkisi” başlıklı bildirilerin tam metinleri bulunmaktadır.

İkinci bölüm “Öteki Bağlamında Oksidentalizm” başlığından oluşmakta olup bu başlık altında “İslâm'ın

Klasik Çağında 'Öteki' Araştırmalarının Mahiyeti: Hakikat Arayışı mı Öteki Bilgisinin Nesneleştirilmesi mi? Erken Dönem Kelam Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", "Bağdat'tan Avrupa Görünüyor mu? Abbasiler Devri Algısında Avrupa, Antik Yunan ve Roma-Bizans", "Hz. Peygamber'de 'Öteki'lik", "Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahların Eserlerinde Batı Kavramı ve Bu Çerçeve'de 'Öteki'nin Yeri", "İslâm'ın Altın Çağı 9. ve 13. Yüzyıllarda İslâm Filozoflarının Batı Bilim ve Felsefesi Algısı", "Haçlı Seferleri Sonrasında Müslüman Toplumda Batı Algısı", "Müslümanlar Açısından Öteki Kavramının Teolojik Arka Planı: Câhız'ın el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ Eseri Çerçevesinde Bir İnceleme", "İslâm Müfessirlerinin Tevbe Sûresinin 29. Âyeti Bağlamında 'Öteki'lere İlişkin Yorum ve Yaklaşımları: Zimmî Örneği", "Vâsıl Bin Ata'da 'Öteki'nin Dinî-Felsefî Uzantısı, Ammonius Son of Hermias ve Okulunun İslâm Dünyasına Aktarımı", "Farabî'de Müslüman Şehirleşmesinde 'Öteki'ne Yer Açmanın Felsefi Referansları" ve "Arap Halk Anlatımında 'İranlı' Tasavvuru Hamzâtu'l-Pehlivan Anlatısı Örneğinde" isimli tebliğlerin tam metni yer almaktadır.

Üçüncü bölüm "Dinler Bağlamında Oksidentalizm" başlığından oluşmaktadır. Bu başlık içerisinde "11. Yüzyılda Bir Hristiyan Yapılanması: Aziz Bruno ve Şartrö Tarikatı", "Endülüs Şiirinin Kültürel Oluşumunda Yahudilerin Etkisi", "Abbasi Halifesi Mehdî (Ö. 169/785) ile Nastûrî Patrik Timeteyus/Timothy El-Câsilik Arasında Cereyan Eden Dinî Polemiklerde Oksidentalizm İz Düşümler", "Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081)

Hristiyanlık Eleştirisi (Fransa Rahibinin Mektubuna Cevaben Gönderdiği Risâle’si Bağlamında)”, “Oksidentalizm Çalışmalarının Bir Temeli ve Referans Kaynağı Olarak Kur’ân’ın Hristiyanlarla İlgili Verdiği Bilgiler”, “İlk Dönem İslâm Tarihçilerine Göre Antik İnan”, “Nesturi Metropolit Nusaybinli İliya Örneğinde XI. Yüzyıl Müslüman-Hristiyan Diyalogunda İsa Mesih’in Tanrılığı Meselesi” ve “Roma Hukukunda Hırsızlığın Cezası ve İslam Hukuku İle Mukayesesi” isimli tebliğlerin tam metinlerine yer verilmektedir.

Dördüncü ve son bölüm “İlmi Şahsiyetler Bağlamında Oksidentalizm” ana başlığından müteşekkil olup bu başlık içerisinde “Aynı ve Başka’nın Sınırında Dolaşmak: Mevlânâ Üzerinden Bir Perspektif Oluşturmak”, “Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin Zimmîler Hakkındaki Fetvası -Şurû-i Ömerîyye ve Muvâfakaât-ı Ömer”, “İslam Kozmolojisinin Yunan Düşüncesini Dönüştürmesi: Şemsüddin es-Semerkindî Örneği”, “Kur’ân Âyetlerinin Yorumu Bağlamında Zemahşerî’nin Ehl-i Kitab’a Bakışı”, “Ötekileştirilen Bir Düşünür Olarak İbn Rüşd’de ‘Öteki’ Tasavvuru”, “Edward Said’i 9. ve 13. Yüzyıl Arasına Taşımanın İmkânı”, “İmam Kurtubî’nin Ehl-i Kitapla İlgili Görüşleri, Bid’at ve Ehvâ Ehline Yönelik Eleştirileri”, “Âmirî’ye Göre İlimlerle İlişkisi Bakımından İslam ve Öteki Dinler”, “Fârâbî’nin Antik Yunan Felsefesini Değerlendirmesi”, “Reddiye Kültürü Bağlamında İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin “Teslis” Eleştirisi” ve “Câhız’ın Tabiat Felsefesinin Oluşumunda Antik Çağ Yunan

Felsefesinin Etkileri” adlı bildirilerin tam metinleri yer almaktadır.

Oksidentalizm alanında Türkiye’de ilk olarak gerçekleştirilen sempozyumda konuyla ilgili önemli bildiriler sunuldu. Oryantalizme nazaran konuyla ilgili çalışma yapanların Türkiye’de ve hatta dünyada sayıca az olduğu göz önünde bulundurulduğunda sempozyumun alana dair önemli bir boşluğu doldurduğu ifade edilebilir. Ancak ilk olması ve sempozyum tanıtım kitapçığında alt başlık olarak *İslam Medeniyetinde “Öteki”*: 9-13. *Yüzyıllar* yer alması hasebiyle sempozyumun ana konusu olan oksidentalizmle doğrudan ilişkisi olmayan bildirilerin de yayımlandığı söylenebilir. Örneğin “Arap Halk Anlatımında “İranlı” Tasavvuru Hamzâtu’l- Pehlivan Anlatısı Örneğinde” isimli tebliğin oksidentalizm ile doğrudan bir ilintisi bulunmamaktadır. Nitekim ilgili başlığın tam metnine bakıldığında Arap-İran ilişkisinin konu edildiği görülmektedir. Bu şekilde oksidentalizmle doğrudan alakası bulunmayıp daha ziyade “öteki” üzerine yoğunlaşan sempozyum bildirilerinin sayısını arttırmak mümkündür.

“Abbasi Halifesi Mehdî (ö. 169/785) İle Nastûrî Patrik Timeteyus/ Timothy El-Câsilik Arasında Cereyan Eden Dînî Polemiklerde Oksidentalist İz Düşümler” isimli tebliğ sempozyumda sunulan dikkat çekici tebliğlerdendi. Söz konusu tebliği hazırlayan Doç. Dr. Uğur Erman, Abbâsî halifesi Mehdî (ö. 169/785) ile Nesturî Patrik Timeteyus/Timothy el-Câsilik arasında yaşanan dinî polemiklerde oksidental yansımaları incelemektedir.

Abbâsî halifesi Mehdî zaman zaman Hristiyan patrikleri huzuruna çağırmiş ve onlarla bazı dinî meseleleri tartışmışır. İlgili tebliğde konu edinen tartışmanın özelliğı ise Patrik Timothy'nin halife ile olan tartışmasının Süryanice yazıya dökülmesidir. Daha sonraları Patrik Timothy'nin yazdıkları Lous Cheikho “el-Muhâveretü'd-dîniyye elleti cerat beyne halîfeti'l-Abbâsî el-Mehdî ve Tîmûtâus el-Câsilik el-Mesîhî en-Nestûrî” adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir. Alphonsa Mingana ise eseri İngilizceye çevirmiştir. Eser aynı zamanda Clint Hackenburg tarafından “An Arabic-to-English Translation of Religious Debate between the Nestorian Patriarch Timothy I and the ‘Abbasid Caliph al-Mahdî” adıyla da yüksek lisans tezi şeklinde yeni bir çeviri ile İngilizceye tercüme edilmiştir. Halife Mehdî ve Patrik I. Timeteyus/Timothy arasında yaşanan dinî polemikte tartışma genellikle teslis, sünnet olma, Hz. Muhammed'in İncil'de müjdelenmesi, Hz. İsa'nın doğumu ve hayatta olup olmadığı, Hz. Meryem'in katilinin kim olduğu, Kur'an'ın ilahi bir kitap olup olmadığı, haça secde etme, Hristiyanların kiblesinin neden Beytülmakdis değil de doğu/maşırık olduğu ve patriğın Hz. Muhammed'in nübüvvetiyle ilgili olan görüşleri gibi konular etrafında yoğunlaşmışır. Halife Mehdî totalde yirmi yedi meselede Hristiyanlığı eleştirmiş, patrik Timothy de halifenin iddialarına cevap vermiştir. Dikkat çekici ve başarılı bir tebliğ sunan Erman'ın sunumunun tam metni yayımlanmıştır. Ancak yayımlanan metne bakıldığında öncelikle oksidentalizmin mahiyetinin

üzerinde de durulduğu görülmektedir.⁷ Kuvvetle muhtemel tebliğ sahibi, sempozyum esnasında ilgili hususlardan bahsedildiği için zamandan tasarruf etmek üzere onları atlayıp doğrudan ana konusuna değindi.

Sempozyum bildirilerinin tam metnlerinin yayımlandığı eserde, editörler oksidentalizmin mahiyeti üzerinde duran metinlerde tasarrufta bulunabilirlerdi. Zira kitabın birinci bölümünde konu detaylıca ele alınmaktadır. Buna bağlı olarak sonraki bölümlerde katılımcıların ilgili konuya tekrardan değinmelerine kanaatimizce gerek yoktur. Editörlerinin değindiğimiz şekilde hareket etmemelerinde iki husus etkili olmuş olabilir. Bunlardan birincisi oksidentalizm üzerinde ittifak edilen bir tanımın olmaması ve her bir araştırmacının kabul ettiği tarife göre oksidentalizmi ve konusunu ele almasıdır. İkincisi ise yazarlara, kaleme aldıkları tebliğin tam metni konusunda belirli bir özgürlük tanınmasıdır.

Uluslararası olması hasebiyle sempozyuma Cezayir, Irak, Suudi Arabistan ve Fas gibi muhtelif birçok ülkeden akademisyenler iştirak ettiler. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi bir tebliğ yabancı dilde sunuldu. Yabancı dilde tebliğ sunanların bir kısmı da Türkiye'deki üniversitelerde çalışan akademisyenlerdi. Uluslararasılık açısından sempozyumdaki maksat hasıl olmasına rağmen sempozyumun sonraki planlamalarında bilhassa Avrupa

⁷ Uğur Erman, "Abbasi Halifesi Mehdî (Ö. 169/785) İle Nastûrî Patrik Timeteyus/ Timothy El-Câsilik Arasında Cereyan Eden Dînî Polemiklerde Oksidentalizm İz Düşümler", *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)*, ed. Fadıl Aygan vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 497-524.

üniversitelerinden daha fazla akademisyenin katılımının sağlanması hususunda, yurtdışında daha geniş kitlelere duyuru yapılmasının yararlı olacağı söylenebilir. Türkiye’de bilime katkı sağlama hedefinde olan kuruluşların böylesi önemli bir konuda gerçekleştirilen sempozyuma, yurt dışından daha fazla akademisyenin katılım sağlanmasına yönelik sempozyum düzenleme ekibine maddi ve manevi destek sağlamaları önem arz etmektedir.

Sempozyumun tebliğ süreleri on beş dakikaydı. Tebliğini on beş dakikaya sığdırmayanlar için ek olarak beş dakika daha verildi. Tebliğlerin sunumu için verilen on beş dakikalık sürenin gayet makul ve yeterli olduğu ifade edilebilir. Zira sempozyum dinleyicileri gün boyu devam eden tebliğleri dinleyip müzakerelere iştirak ettikleri için on beş dakikanın ötesindeki sunumlar, onlar için yorucu olabilmektedir. Müzakere için her bir oturumda yarım saat ayrılmıştı. Ortalama her bir salonda gerçekleşen oturumda dört tebliğ sunuldu. Her ne kadar her bir tebliğ için özel olarak ayrılmış müzakere süresi olmasa da takriben her bir tebliğ için yedi buçuk dakika ayrılmıştı. Her tebliğe olan ilgi ve alaka ayrı olduğu için müzakere amacıyla her bir tebliğe özel olarak belirli bir zamanın ayrılmaması tercihinin daha isabetli olduğu dile getirilebilir. Nitekim bazı tebliğler dinleyicilerin dikkatini çekerken bazısı yeteri kadar etkili olmadı. Müzakere için çok fazla vakit olmaması, üstelik program akışının da yoğun olması gibi gerekçelerle bazı tebliğlerin müzakeresinde oturum

başkanı belirli sayıda katılımcıların müzakeresine fırsat tanıdı.

Sempozyum oturum başkanları sunulan konulara yüksek derecede ilgiliydi. Nitekim sempozyum oturumlarında başkan seçilenler, sunulan tebliğlere dikkate değer katkılar sundular. Bazı oturum başkanları, konuyla ilgili doğrudan çalışması olan araştırmacılara müzakere esnasında doğrudan talep etmedikleri hâlde konuya dair düşünceleri için söz hakkı tanıdılar. Örneğin bir oturumda dinleyici olan Prof. Dr. Şinasi Gündüz ve Prof. Dr. Muhammet Tarakçı'ya tebliğlerin sunumundan sonra talep etmedikleri hâlde müzakere babından salon başkanı tarafından sunumdaki konularla ilgili düşünceleri soruldu.

Sempozyuma İslam hukuk akademisyenlerinin ilgileri azdı. Dolayısıyla birinci sempozyumda oksidentalizm konusunun İslam hukuku ayağı zayıf kaldı. İslam hukukçularının konunun hukuki boyutu ele almaları için sempozyumun sonraki serilerine iştirak etmelerinin yerinde olacağı dile getirilebilir. Şayet İslam hukukçuları ilgili sempozyuma rağbet etmeyecek olursa konuyla ilgili kanaatlerinin alınmasının iyi olacağı İslam hukuk akademisyenleri seçilerek sempozyuma özel olarak davet edilebilir.

Sempozyum katılımcılarının konaklama giderleri, sempozyum düzenleme kurulunun bulduğu sponsorlar vasıtasıyla karşılandı. Bu çerçevede sonraki sempozyumlarda da sponsorların benzer şekillerde sempozyuma katkı sunma ihtimalleri bulunmaktadır. Oturumlara katkı ve ilgi yoğundu. Sunulan tebliğ sayısının

fazla olması ve sempozyum süresinin kısıtlı olması nedeniyle aynı anda Prof. Dr. Fuat Sezgin, İbn Hazm ve Bîrûnî isimli salonlarda tebliğler sunuldu. Dinleyiciler mecburen bir tanesini seçmek durumunda kaldı ve buna bağlı olarak diğer salonlardaki tebliğlerden mahrum kaldı. Buna rağmen her salonda yeteri kadar dinleyici bulunmaktaydı. Genel itibarıyla en fazla dinleyici Prof. Dr. Fuat Sezgin salonunda bulunmaktaydı.

Sempozyum değerlendirme oturumunda Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma, Prof. Dr. Cemalettin Erdemci, Prof. Dr. İlyas Çelebi, Prof. Dr. Şinasi Gündüz, Prof. Dr. Özcan Hıdır ve Prof. Dr. Mustafa Demirci yer aldı. Hepsi sempozyumun işleyişi, düzeni, hizmetleri ve sunulan imkânlarından memnuniyet duyduklarını dile getirdiler. Sempozyumun ilmî açıdan son derece verimli geçtiği de hepsinin ortak fikri idi. “Oksidentalizm konusunda neler yapılabilir?” ve “Sonraki sempozyum serilerinde ve ilmî çalışmalarda neler yapılırsa daha iyi olabilir?” gibi sorular üzerinde düşünceler dile getirilerek değerlendirme oturumu sona erdi. Örneğin bu hususta Prof. Dr. İlyas Çelebi’nin oksidentalizm çalışmaları için yurt dışına bursiyer veya başka bir ad altında araştırmacılarının gönderilmesinin yararlı olacağı fikri son derece önemli ve dikkate değerdi. Siirt Üniversitesi şayet oksidentalizm konusunda ileride bütüncül çalışmaları sürdürmeyi düşünüyorsa ve konuyla ilgili akla gelen ilk isim olmayı hedefliyorsa ilgili fikri çeşitli projeler vasıtasıyla değerlendirmesinin isabetli olacağı belirtilebilir.

Sempozyumun Türkiye’de oksidentalizm alanında önemli bir farkındalık yarattığı ve konuyla ilgili düşünsel ve akademik faaliyetlerin artmasına vesile olduğu belirtilebilir. Türkiye’de ilk olması hasebiyle her ne kadar bazı eksiklikleri bulunsa da sempozyumun amacına büyük ölçüde ulaştığı söylenebilir. Son derece önemli bir mevzuyu sempozyum konusu hâline getirip bilim dünyasına dikkate değer katkı sunulmasına vesile olan başta sempozyum düzenleme kurulu olmak üzere emeği geçen herkesi tebrik eder, sempozyumun alanda yapılacak nice başarılı çalışmalara başlangıç olmasını dilerim.

KAYNAKÇA

Aktaş, Ahmet. "Biz (Doğu) ve Öteki (Batı) İkileminde Oksidentalizm: Kavramın Kökeni ve Yüklenen Anlamlar". *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)*. ed. Fadıl Aygan vd. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.

Aygan, Fadıl. "Erken Dönem Kelam Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme". *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)*. ed. Fadıl Aygan vd. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.

Erman, Uğur. "Abbasi Halifesi Mehdî (Ö. 169/785) İle Nastûrî Patrik Timeteyus/ Timothy El-Câsilik Arasında Cereyan Eden Dîni Polemiklerde Oksidentalizme İz Düşümler". *Oksidentalizme Giriş (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar)*. ed. Fadıl Aygan vd. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.

Hıdır, Özcan. "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi -M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zamî Örneği-". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 7-31.

Koçyiğit, Demet. "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu Kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 133-160.

Saygın, Alkım. *20. Yüzyıl Türk Düşüncesinde Garbiyatçılık (Oksidentalizm) Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Yazar Bilgileri Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi
İmran ÇELİK

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Kur'anı Kerim Okuma Ve Kıraat İlmi

imran.celik@erdogan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6598-8943

Künye Bilgisi

Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemaşerî Sempozyumu.

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi.

Sivas: 26-27 Ekim 2023.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Kıraat / Qiraat
Zemaşerî / Zamakhshari
Sempozyum / Symposium
Eleştiri / Criticism

Sempozyum İncelemesi/ Symposium Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

19/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

04/06/2024

Atıf / Citation

Çelik, İmran. "Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemaşerî Sempozyumu". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 178-196.

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin organize ettiği; Sivas Valiliği, Sivas Belediyesi, Sivas Müftülüğü, Sivas Eğitim-Bir Sendikası ve Sivas MÜSİAD Derneğinin desteklediği *Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemahşerî Sempozyumu* adlı bilimsel etkinlik 26-27 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirildi. İlahiyat fakültesi konferans salonunda düzenlenen sempozyuma SCÜ Rektörü Prof. Dr. Alim Yıldız, Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Ünal Kılıç, Genel Sekreter Doç. Dr. Enis Baha Biçer, İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ömer Aslan, il protokolü, akademisyenler ve öğrenciler katıldı. Program, saygı duruşu ve İstiklal Marşı'yla başladı. Sempozyumun açılış konuşmasını yapan SCÜ Rektörü Prof. Dr. Yıldız: "Düzenlenen bu programın, ilmî geleneğimizin gelecekle buluşturulması, dinî değerlerimizin sağlıklı zeminlere oturtulması ile birlikte millî, manevî, tarihî ve kültürel değerlerimizin gençlerimize ulaştırılması açısından çok önemli bir faaliyet icra ettiğini ifade etmek isterim." dedi. Ardından konuşan İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ömer Aslan, sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçenlere teşekkür ederek programın hayırlara vesile olmasını diledi. *Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemahşerî Sempozyumu* Sivas'ta yüz yüze ve çevrim içi/online formatı ile yapıldı. Etkinliğe; ülkemizde alanında temayüz etmiş akademisyenlerden 82, farklı uluslardan ise 28 olmak üzere toplam 110 bilim adamı katıldı. Sempozyum 2023 yılında planlanmış, bunun için özel bir internet sayfası açılmış, bilgilendirmeler sağlıklı bir şekilde buradan yapılmış, hangi konuların ele alınacağı, beklentiler ve ön görülen sonuçlar ifade edilmiş ve belirtilen tarihlerde tamamlanmıştır.

Sempozyum düzenleme heyeti

"Hadis, fıkah ve kelam gibi ilimlere dair geniş bir müktesebata sahip olan ve felsefî tartışmalara giren Zemahşerî kendisinden sonra yazılan tefsirlerde mutlaka referans gösterilmiştir. Bu da

şüphesiz onun tefsir ilmindeki otoritesini ve özgünlüğünü göstermektedir. Zemahşerî aynı zamanda İslam kelamının ilk rasyonalistleri kabul edilen Mu'tezile mezhebine mensuptur ve 'hâtemü'l-Mu'tezile' olarak anılmıştır. Kelama dair eserler de kaleme almıştır. Gerek tefsirinde gerekse kelam ilmine dair yazdığı eserlerde felsefi tartışmalara da yer vermiştir. Peki onun yapmış olduğu dirayet tefsirinin, kelami ve felsefi tartışmaların bugünkü anlamı nedir? Aklın egemen olduğu günümüz dünyasında Zemahşerî'yi nasıl anlamak ve yorumlamak gerekir?"

şeklindeki açıklamalarıyla bu bilimsel toplantının maksadını, kapsamını ve mahiyetini ifade etmişlerdir.

Sempozyum için kabul edilen tebliğler icra edilme planında iki güne serpiştirilmiş, ilk gün yüz yüze ikinci gün ise çevrim içi/online sunumlar şeklinde bilim insanlarının istifadesine sunulmuştur. Yüz yüze gerçekleşen günde, aynı saatte üç oturumda eş zamanlı olarak beş sunumun yapılması şeklinde icra edilmiştir. İkinci gün yapılan çevrim içi oturumlar ise dört farklı saatte eş zamanlı olarak üç çevrim içi adresinde beş tebliğin izlenebilmesine olanak tanımıştır.

Sivas'ta yapılan sempozyumda hibrit modeli uygulanınca, tüm tebliğler sunulduktan sonra yapılan "Değerlendirme Oturumu" da yapılamadı. Zemahşerî sempozyumunun ya da bir başka ifade ile henüz iptidai olarak uygulanan ve yerleşik bir uygulama modeli tecrübe edilemeyen hibrit modelinin değerlendirme oturumu da yapılamamış oldu. Bu oturumlar bilimsel çalışmalarda katılımcılar ve takipçiler tarafından merakla beklenen ve yapılan bilimsel çalışmanın sıcak/somut çıktılarını alanında duayen isimlerin değerlendirdiği oturumlardır.

Sempozyumlarda genel olarak uygulanmakta olan bu usul aslında takipçilerin pek çok çalışmayı canlı izlemesine, değerlendirip soru sormasına ve eleştirmesine imkân tanımadığı için bilimsel çalışmaların bir handikabı olarak

değerlendirilebilir. Çalışmanın kitap olarak basılacağı ve daha sonra okunabileceği ifade edilerek aslında çok önemli bir boyutunun ihmal edildiği kanaatindeyiz. Bunun yerine, yine sınırlı günlerde yapılmak suretiyle aynı saatte tek tebliğin sunulabileceği ve herkesin izleyebileceği bir toplantı modelinin daha faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Örneğin sempozyuma cuma, cumartesi ve pazar günleri erken saatten başlamak suretiyle akşama kadar 4-5 oturum yapıp 12-15 tebliğin sunumuna imkân verilmek suretiyle bu temin edilebilir. Ayrıca ülkemizde sadece belli mevsimlere (Nisan-Mayıs/Eylül-Ekim) hasredilmiş bu çalışmaların sene içerisinde farklı tarihlere de serpiştirilerek yapılmasının akademisyenlere soluk aldıracağı, çeşitli saiklerle verilen tarihlerde tebliğ yetiştiremeyen bilim adamlarının çalışmalarını yıl içerisinde sürekli sunabileceği alternatif zamanlar/fırsatlar tanıyacağı için bu teklifin düşünülmesini ummaktayız. Akademik yükselmede puan olarak değeri olan, yılın farklı tarihlerinde düşünülebilecek ve akademik disiplin ve etik kurallarına riayet edilme suretiyle planlanabilecek workshop/atölye çalışma toplantıları da yine farklı bir model olarak düşünülebilecek bilimsel toplantılar arasında sayılabilir.

Son dönemlerde bazı bilimsel çalışmalarda müzakere kısmının yapılmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum Sivas'ta da böyleydi. Bilimsel çalışmalarda değerlendirme müzakeresi yapılmaması büyük bir eksiklik olarak not edilmelidir. Hakemli dergilere gönderilen metinler 2-3 hakem tarafından kritik edilmekte ve eksiklikleri giderilmektedir. Buna karşın bu tarz bilimsel toplantılarda ise yazılan metinler sadece metnin yazarı veya yakınındaki bir iki arkadaşı tarafından okunabilmekte, eğer farklı bir perspektifle değerlendirmeye tabi tutulmuyor ise tebliğin zaafı yazarına iletilip düzenlemesi temin edilmeden baskıya veriliyor ise nakisalarıyla birlikte öylece ilim

dünyasına sunulmuş olmaktadır. Organize heyeti tebliğlerin sunumundan sonra yazara son düzenleme imkânı vermektedir. Ancak tebliğ, alanında uzman farklı bilim adamları tarafından okunup eleştirilmediği zaman bahse konu kısır döngü devam etmektedir. Müzakere geleneği, bilimsel toplantılar için acilen geri dönülmesi ve tekrar uygulanması gereken önemli bir uygulama diye düşünmekteyiz. İncelediğimiz pek çok tebliğde bu durumu gözlemlemek mümkündür. Örneğin bazı tebliğlerde çalışmanın sistematik olarak ele alınması, yazım yanlışları, cümle düşüklükleri, ele alınan konunun girişi, gelişmesi, örneklemleri, delillendirilmesi, sonuç ve iddianın net bir şekilde ifade edilmesi noktasında eksikliklerin olduğu bariz bir durum olarak görülmüştür. Cümlelerde özneyüklem-tümleç uyumsuzlukları, öznesiz cümleler, aynı paragrafta farklı zaman kiplerini kullanmak ve bir cümle içerisinde düşünceyi farklı/eş anlamlı/müteradif kelimelerle ifade etme imkânı var iken hep aynı kelime ile yazma yanlışları bolca görülmüştür. Ayrıca son dönemde “DergiPark” üzerinden yaygınlaşan ve akademik yazım alanında ciddi bir disipline, herkesi bağlayan ortak kurallara ve intizama vesile olan “İsnad”¹ sisteminin de her tebliğde aynı hassasiyetle uygulanmadığı fark edilmiştir. Örneğin “İsnad” sisteminde ismi geçen bir şahsın ölüm tarihi ilk geçtiği yerde (ö. 111/1111) şeklinde olması gerekirken bazı tebliğlerde (ö. 1111) ya da çok daha gelişigüzel bir uygulamayla yazıldığına ya da daha farklı ihmallerin varlığına rastlanabilmektedir. Bilimsel toplantılar, ciddi emek sarf edilen ve büyük maddi giderler ile uygulanan çalışmalardır. Bir bilimsel toplantıda yapılması gereken en son ve mühim iş, “müzakere” ya da özgün olarak belirlenecek bir denetim/değerlendirme/eleştiri/düzeltilme yönteminin

¹ İsnad Atıf Sistemi (İSNAD), “İSNAD Nedir?” (Erişim 06 Mayıs 2024).

mutlaka olması/sürdürülmesidir. Bunun eksikliğinden dolayı yapılan akademik çalışmalar hatalı bir metne terk edilip ilim dünyasına sunulmamalı diye düşünmekteyiz.

1. Sempozyum Başlıkları ve Sunular

Sempozyumda; hazırlanan toplam 110 tebliğin 50 adedi yüz yüze, kalan 60 tebliğ ise çevrim içi olarak sunuldu. Türkiye dışından 28 yabancı bilim adamı iştirak etti. Bu katılımcılar programın yaklaşık 1/5'ine karşılık gelmektedir. Misafir bilim adamlarından 22 kişi tebliğini Arapça, 2 kişi İngilizce ve diğerleri de Türkçe sundular.

Zemahşerî, sempozyumda ilim dünyasına bıraktığı kıymetli düşünceleri ve eserlerine layık olarak çok yönlü bir perspektifle ele alındı. Bu bağlamda çoktan aza doğru bir sıralamayla Tefsir ve Meal 26, Fıkıh 15, Belâgat 14, Arapça 12, Kıraat 10, Felsefe 8, Hadis 5, Şiir ve Edebiyat 5, Kalam 4, Biyografi 3, Mezhepler Tarihi 3, Siyer ve İslam Tarihi 2 ve disiplinlerarası yaklaşımla 1 tebliğ olmak üzere 13 farklı branşta toplam 110 tebliğ sunulmuş oldu.

Sempozyumda Zemahşerî'nin farklı alanlardaki görüşleri ele alınmakla birlikte özellikle bazı eserleri çalışmalara daha fazla konu edildi. Örneğin en öne çıkan alan tefsir ve *el-Keşşâf* adlı eser 32 Türkçe ve 4 Arapça tebliğ ile 36 çalışmada çok farklı açılardan değerlendirmeye tabi tutuldu. Diğer eserlerinden ise *Ruûsü'l-Mesâil* 3 Türkçe ve 1 Arapça, *el-Mufasssal fî sînâ'ati'l-i'râb* 3 Arapça ve 2 Türkçe, *el-Fâ'ik fî garîbi'l-hadîs* 1 Türkçe ve *Rebî'u'l-ibrâr* adlı eseri ise 1 İngilizce ve 2 Türkçe tebliğ ile ele alınmış oldu.

Zemahşerî'nin tefsir, hadis, fıkıh, kalam, dil, lugat, edebiyat ve diğer alanlara dair eserlerinin sayısını otuz olarak tespit edenler bulunduğu gibi altmış beşe kadar çıkarımlar da vardır.² Sempozyumun ismi *Bütün Yönleriyle Uluslararası*

² Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/237.

Zemahşerî Sempozyumu olmasına karşın eserlerinden bazıları bu bilimsel çalışmada yer almadı. Bunlar *Nüketü'l-i'râb fî garîbi'l-i'râb*, *el-Keşf fi'l-kırâ'ât*, *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-sahâbe*, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, *el-Ünmûzec*, *el-Müfred ve'l-mü'ellef* (*el-Müfred ve'l-mürekkeb*), *Mes'ele* (*Risâle*) *fî kelimeti'ş-şehâde*, *el-Muhâcât* (*el-Muhâccât*) *bi'l-mesâ'ili'n-nahviyye* (*el-Ehâci'n-nahviyye*), *Şerhu ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi*, *Mukaddimetü'l-edeb*, *Esâsü'l-belâga*, *Kitâbü'l-cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, *Dîvânü'ş-şî'r* (*Dîvânü'l-edeb*), *A'cebü'l-'aceb fî şerhi Lâmiyyeti'l-'Arab*, *el-Müstaksâ fi'l-emsâl* (*el-Müstaksâ fî emsâli'l-'Arab*), *Nevâbigü'l-kelim* (*el-Kelimü'n-nevâbig*), *ed-Dürri'd-dâ'ir el-müntehab fî kinâyâti ve'sti'ârâti ve teşbihâti'l-'Arab*, *el-Kustâsü'l-müstakîm fi'l-'arûz*, *Kasîde fî su'âli'l-Gazzâlî*, *Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab* (*en-Nesâ'ihu's-sıgâr*), *Makâmât* (*en-Nesâ'ihu'l-kibâr*), *Nühzetü'l-müte'ennis ve nühzetü'l-muktebis*, *Hasâ'isü'l-'aşereti'l-kirâmi'l-berere*, *el-Kasîdetü'l-ba'ûdiyye ve tahmîsühâ ve Ta'lîmü'l-mübtedî ve irşâdü'l-muktedî*³ gibi eserleri müstakil olarak ele alınmamıştı. Tabii ki Zemahşerî'nin tüm eserlerinin bir elemeye tabi tutulmaksızın tebliğ konusu yapılması beklenemez. Ancak bize onu tanıtan *el-Keşf fi'l-kırâ'ât*, *Mukaddimetü'l-edeb*, *Esâsü'l-belâga*, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn* ve *Nevâbigü'l-kelim* (*el-Kelimü'n-nevâbig*) gibi eserleri hakkında da müstakil tebliğ yazılması beklenirdi. Ancak Zemahşerî, hakkında sadece bir sempozyum yapılmak suretiyle yetinilecek bir düşünür değil; ciddi eserleri, dinamik görüşleri, tartışmaya açık fikirleri ve mezhebî farklılığından dolayı hakkında daima ilmi çalışmalar yapılmaya namzet bir bilim adamımızdır.

2. Bazı Tebliğ Metinlerinin Tahlili

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok

³ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.

yönlü Mu'tezilî bir âlimdir. 18 Mart 1075 tarihinde doğdu. Eğitim, öğretim, seyahat ve ilmî çalışmalarla dolu hareketli ve nitelikli bir hayat yaşadıktan sonra tekrar Hârizm'e dönerek Özbekistan sınırları içindeki Cürçâniye'ye yerleşti. 13 Haziran 1144 tarihinde arefe gecesi burada vefat etti.⁴ Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde de temayüz etmiş olan Zemahşerî, özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otoritedir.⁵ Dil ve belâgat yönünün bir ürünü olarak kabul edilebilecek *el-Keşşâf* adlı eseri ise Zemahşerî'yi ilim dünyasında unutulmaz kılan dirayet tefsiridir.

Aşağıda sempozyumda sunulan ve Zemahşerî'yi dil, felsefe, kıraat, tefsir, hadis, İslam hukuku ve ahkâm ayetleri bağlamında fıkıh gibi başlıklarda ele alan birkaç tebliğ sempozyumun gerçekleştirilme amacı, Zemahşerî'nin düşüncelerini ifade etmesi, yazım kuralları ve mahiyet açısından tahlil edilmiştir. Metinler seçilirken Zemahşerî'yi genel anlamda tanıtacak farklı branşlardan olması göz önüne alınmıştır.

Mehdi Cengiz "Belâgat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği" adlı tebliğiyle Zemahşerî'nin mezhebî anlayışı ile düşüncelerinin nasıl şekillendiğini ve bunun kelami görüşlerine yansımaları yani yorumcu ile metin arasındaki ilişkiyi ele almıştır.⁶ Cengiz, öncelikli olarak bazı metodik anlama usullerinden; dil bilimi, gösterge bilimi, anlatım bilimi ve hermenötik gibi yaklaşımlardan bahsetmiştir. Bu bağlamda Zemahşerî'yi anlamak için yaşadığı çağ, metni yazdığı siyasi, ilmî ve kültürel çevreyi, bilgi birikimini,

⁴ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

⁵ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

⁶ Mehdi Cengiz, "Belâgat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Ali Yılmaz (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 1/155.

tecrübesini, ideolojisini ve onu dinî ve psikolojik yönelimleriyle birlikte anlamak gerektiğini vurgulamıştır. Ancak tebliğin giriş kısmında metotları izah etmeye çalışırken Zemahşerî'yi bu yaklaşımlara uyarlama hususunda ana metinde kopukluklar olduğu, Zemahşerî'nin yaşadığı dönemdeki çevrenin etkisi ile değerlendirilmesi gerektiğini beyan ederken metot izahlarının daha fazla ön plana çıktığı müşahade edilmiştir.⁷ Cengiz, verdiği örnekler ile Zemahşerî'nin dil kaidelerini yorumlarken mezhebî saiklerle hareket ettiğini ve ayetlere kendi görüşüne matuf yorumlar getirdiğini ifade etmiştir. Zemahşerî'nin kelami kabullerini belâgi yorumları üzerinde kullandığını Teftâzânî'den (ö. 792/1390) aldığı verilerle örneklendirmiştir. Zemahşerî'nin kelimeler, tefsir ve belâgat alanlarını ilgilendiren bazı açıklamalarında mezhepsel saikleri ön plana çıkardığını tespit etmiştir.

Hasan Özalp "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamlı ve Tamamlayıcı İlişkisi" adlı tebliğinde Zemahşerî'yi akıl-vahiy ekseninde değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁸ Özalp, öncelikli olarak akıl-vahiy ilişkisinin İslam felsefesinin kadim bir tartışma konusu olduğunu; çatışma, ayrışma ve uzlaşma yaklaşımları ile ele alındığını ifade etmiş ve tebliğinde çözüm odaklı bir yaklaşımla konuyu tartışacağını dile getirmiştir. Özalp, İslam felsefesinin önemli iki ismi olan Gazzâlî (ö. 505/1111) ve İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) düşünce dünyasında aklın Kur'an'da nasıl ele alındığını ifade edip daha sonra da Zemahşerî'yi anlamaya çalışmıştır. Aklın anlamı ve değeri,

⁷ Cengiz, "Belâgat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği", 1/155-156.

⁸ Hasan Özalp, "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamlı ve Tamamlayıcı İlişkisi", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan-Ali Yılmaz (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 1/355.

imanı temellendirmedeki rolü; zamana karşı delil getirme, akıl-vahiy dengesi, akıl, irade ve iman ilişkisi, akıl iman ilişkisi ve akıl eleştirisi: akıl dışı mı akıl ötesi mi? gibi temalarla konuyu ele almıştır. Özalp, Zemahşerî'nin bilgiyi temellendirmede zannın yetersizliğini hatta anlamsızlığını örneklem yapmak suretiyle ortaya koyduktan sonra, hakikati kavramada delilin önemini/anlamını ifade etmiştir. Zemahşerî'nin gerek zanna tabi olan gerek akli melekelerini kullanan/kullanamayan insan psikolojisini ve iddiasını anlamlandırma çabasına dair görüşlerini değerlendirmiştir. Bunu, inatçılık örneği üzerinden ifade etmiştir.⁹ Zemahşerî'nin düşünce dünyasında akıl ile vahiy tartışması ele alındığı zaman akıl-vahiy dengesi gözetildiğine, akıl ile vahyin hakikati anlama noktasında tamamlayıcı birer argüman kabul edilebileceğine dikkat çekmiştir. Akıl, hakikati tanırken vahiy hem tanır hem de tarif eder. Ayrıca vahiy insan aklını aşan ubudiyet ve muamelat gibi esasları da bildirir ve açıklar. Özalp, "Zemahşerî'ye göre akıl ve nakil arasında bir üstünlük durumu var mıdır?" sorusuna ise Âl-i İmran suresi 104. ayetin tefsirinde değindiğini ancak burada belirgin bir tercihinin olmadığını ifade etmiştir.¹⁰ Zemahşerî'nin düşünce dünyasına göre hem inancın hem de hayatın sarih ve selim bir akla dayanması gerektiği vurgusunu, özellikle *el-Keşşâf* adlı eserde çok belirgin bir şekilde gözlemlediğini belirtmiştir.

Ömer Aslan "Keşşâf Tefsîri Bağlamında Zemahşerî'nin Kıraatlara Yaklaşımı" tebliğiyle Zemahşerî'nin kıraatlara yaklaşımını ele almıştır.¹¹ Zemahşerî'nin kıraatlara önem

⁹ Özalp, "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamı ve Tamamlayıcı İlişkisi", 1/359.

¹⁰ Özalp, "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamı ve Tamamlayıcı İlişkisi", 1/360.

¹¹ Ömer Aslan, "Keşşâf Tefsîri Bağlamında Zemahşerî'nin Kıraatlara Yaklaşımı", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Abdullah

verdiği, eserlerinde hem kıraat farklılıklarını dile getirdiği hem de bu farklılıklardan mütevellit mana değişimlerini ele aldığı hatta bu farklı manaları bazen mezhebî saiklerle yorumlaması¹² ve sahih kıraatleri de eleştirdiği¹³ hususu müsellem bir durumdur. Aslan'ın, kıraatler hakkında kısa bir girişten sonra Zemahşerî'nin kıraat olgusuna nasıl yaklaştığını yüzeysel olarak değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir. Zemahşerî'nin metodik olarak kıraatleri nasıl ele aldığı, manaya etkisini, dil ile ilişkisini ve mezhebî yaklaşımla ve kıraatlerin sahih olup olmadığına dikkat çekmeksizin bu ilimden faydalandığını bazı örnekleri ele almak suretiyle tebliğine işlediği görülmektedir. Sempozyumda Zemahşerî'nin kıraatlere dair daha spesifik yönünü ise diğer tebliğlerin ele aldığı gözlemlenmiştir.

Faima İsrafilova “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili” isimli tebliğ ile tefsir alanının önemli bir tartışma konusu olan müteşâbih problemini ele almıştır.¹⁴ “Müteşâbihin Te'vili Sorunsalı” ve “Müteşâbihin Te'vili” şeklinde temel başlıkları dikkate alan İsrafilova konuyu sistematik olarak ele almaktan yoksun; probleme değinme, farklı fikirleri ifade etme, Zemahşerî'nin hangi görüşte olduğunu açık bir şekilde ortaya koyma noktasında belirsizlik yaşadığı ifade edilebilir. Örneğin müteşâbih

Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/11.

¹² İmran Çelik, “Zemahşerî'nin Mu'tezilî Görüşlerine Mesnet Bazı Âyetlerdeki Kıraat Farklılıklarını Yorumlaması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/51-61.

¹³ Kadir Taşpınar, “Zemahşerî'nin Sahih Kıraat Eleştirisinde Arka Plan: Zeccâc Etkisi”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Abdullah Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/15.

¹⁴ Faima İsrafilova, “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Abdullah Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/209.

konusunda meşhur olan Âl-i İmrân suresi 7. âyetini girişte, ilk başlıkta ve diğer başlıklarda çok farklı bağlamlara saptama yapmaksızın tekrar tekrar ele almış ve okuyucuda zihin karışıklığına neden olacak itnâb ifade tarzını tercih ettiği görülmüştür.¹⁵

Ufuk Dağlıoğlu “Zemahşerî’nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)” isimli tebliğ ile Zemahşerî’nin hadise dair düşüncelerini, *el-Keşşâf* eseri özelinde değerlendirmeye tabi tutmuştur.¹⁶ Dağlıoğlu’nun *el-Keşşâf*’ta Sünnet/Hadis Vahiy İlişkisi, *el-Keşşâf*’ta Sünnet Kavramı, *el-Keşşâf* ve Hadis ve Zemahşerî’nin Hadisciliği şeklinde doyurucu başlıklarla konuya yaklaştığı görülmektedir. Metinde öncelikle Mu’tezile mezhebinin hadis ve rivayete nasıl yaklaştığını, rüyetullah, şefaath vb. gibi konulara dair bakış açısını değerlendirmiştir. Zemahşerî’nin vahyi-i gayr-i metlûvü kabul ettiğini,¹⁷ sünnetin dindeki yeri ve önemine dair pek çok konuyu *Keşşâf*’ta hadis ile delillendirmek suretiyle ortaya koyduğu ifade etmiştir. Dağlıoğlu, Zemahşerî’nin hadisleri kullanımda pek çok yerde haber-i vahide, bir yerde mütevâtir rivayete yer vermişken meşhur, aziz ve garip hadise eserinde yer vermediğini tespit etmiştir.¹⁸ Ancak Zemahşerî’nin rüyetullah, şefaath ve ahkâm ayetlerinin tefsiri gibi konularda merviyata yer verdiğini, ayrıca *Keşşâf*’ta mevzu rivayetlere de rastlamanın mümkün olduğunu gözlemlemiştir. Ona göre genel anlamda

¹⁵ İsrailova, “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih’in Te’vili”, 3/209-210.

¹⁶ Ufuk Dağlıoğlu, “Zemahşerî’nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan-Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 2/53.

¹⁷ Dağlıoğlu, “Zemahşerî’nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”, 2/55.

¹⁸ Dağlıoğlu, “Zemahşerî’nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”, 2/60.

değerlendirildiği zaman *Keşşâf*'ta pek çok hadisin sahabe ravisi belirtilmediği, hadislerin sıhhat durumuna değinilmediği, sahabe isimlerinin bazılarında hata edildiği, ref ve vakf hataları yapıldığı, bazı maktu haberlerin merfu yapıp, ileri derecede zayıf hadislerle yer verilip, bazı rivayetlerin sigalarında ve lafızlarında hata edildiği ve hadisler arasında tefrik yapıldığı ifade edilebilir.¹⁹ Dağlıoğlu, *Keşşâf* tefsirini merkeze almak kaydı ile Zemahşerî'nin hadise yaklaşımını ve hadisçiliğini çok nitelikli bir araştırma, akıcı bir yazım dili ve anlamlı bir sonuç ile ortaya koymuştur denilebilir.

Adem Çiftci, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği" isimli tebliğiyle bu bilimsel toplantıya İslam hukuku alanında katkı vermiştir.²⁰ Zemahşerî, itikatta Mu'tezilî ve fıkhıta ise Hanefî'dir.²¹ Çiftçi, çalışmasında Mu'tezile ile Hanefiliğin arasındaki etkileşimi, ilk dönemden itibaren öne çıkan tartışma konularını, buna siyasi ve ilmî alanda destek veren isimleri ve toplumda bıraktığı izi de dikkate alarak Selçuklu dönemine kadar getirmek suretiyle yaşanan ilmî mücadele sürecini özgün bir perspektif ile özetlemiştir.²² Çiftçi, Zemahşerî'nin Mu'tezile ile tanışmasının hocası Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (ö. 507/1113) vasıtasıyla iken, Hanefiliği benimsemesinin ise Hanefî fakihî olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'den (ö. 498/1104) aldığı eğitimi sonrasında gerçekleştiğini ifade

¹⁹ Dağlıoğlu, "Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)", 2/64-65.

²⁰ Adem Çiftci, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 2/109.

²¹ Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mu'tezilî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l- Müneyyir'in Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 60, 86.

²² Çiftci, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", 2/109-113.

etmiştir. Bu cümleleriyle, kişinin düşünce dünyasının şekillenmesinde eğitim aldığı hocaların ve ortamın etkisinin büyük olduğunu zımnen ifade etmiştir. Örneğin Zemahşerî Hanefi mezhebine bağlılığını *Mulhaku'd-Dîvân* adlı eserinde yaşadığı dönemin mutaassıp mezhebî tutumlarını fıkhi bir isticvab metodu kullanmak suretiyle dile getiriyor ve kendi mezhebî tercihini ise övünç meselesi olarak ifade ediyor.²³ Çiftçi, ayrıca tabakat kitaplarından verdiği örneklerle Zemahşerî'nin Hanefi olduğunu, itikatta tercih ettiği ve katı olarak takip ettiği Mu'tezilî mezhebi anlayışına nazaran amelde Hanefiliğe daha müsamahakâr yaklaştığını ve diğer mezheplere de görüşlerinde yer verdiğini tespit etmiştir.²⁴

Yusuf Yurt, "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)" isimli tebliğ ile Zemahşerî'nin ahkâm ayetlerini nasıl tefsir ettiğini ele almıştır.²⁵ Yurt bismelenin Fatiha suresinden bir ayet olup olmadığı, abdest, hac, mehir, âdet hâli ve bağlı hükümler, talak, müt'atü't-talâk: boşanmış kadınlara verilecek meta, cihat, vasiyet ve nasih-mensuh ile ilgili ayetleri seçmek suretiyle Zemahşerî'nin ahkâma dair tefsirini ortaya koymaya çalışmıştır. Bismelenin Fatiha Suresi'nden bir ayet olup olmaması ve boşanmış kadınlara verilecek meta konusunda Hanefileri; abdestte başa mesh etme miktarında, hacca istitatta ve talak konusunda tarafsızlığı ve mehir konusunda ve âdet hâlindeki kadına yaklaşma konusunda Şafiiliği tercih ettiğini tespit etmiştir. Zemahşerî'nin eserinde ağırlıklı olarak Hanefi ve Şafii

²³ Çiftçi, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", 2/114; Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 86.

²⁴ Çiftçi, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", 2/116.

²⁵ Yusuf Yurt, "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 2/271.

mezheplerinin görüşlerine yer verirken Maliki mezhebinin görüşlerine ise diğer iki mezhebe nazaran daha az yer verdiği görülmüştür.²⁶ Yurt'un ele aldığı konuda Zemahşerî'nin ahkâma dair görüşlerini çok yüzeysel bir araştırma ve üslup ile incelediği/değerlendirdiği mütalaa edilebilir.

Harun Çağlayan, "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri" adlı tebliğinde Zemahşerî ve Akıl, Zemahşerî ve Akılcılığın Güncel Değeri gibi başlıklarla konuyu ele almıştır.²⁷ Çağlayan, konuyu ele alırken pek çok yazım yanlışı ve cümle sorunlarıyla malul bir metin ortaya koymuştur.²⁸ Çağlayan, Zemahşerî'nin akla yönelik görüşlerini çok yüzeysel bir yaklaşımla sistematik bütünlüğü eksik ve ele aldığı ana fikri net ifade edip izah etmekten uzak bir mahiyette metin ile yazmaya çalışmıştır denilebilir.²⁹

Yaşadığı dönemdeki çalışmaları ve bıraktığı eserleri İslam düşüncesinde bir mihenk taşı olarak kabul edilen

²⁶ Yurt, "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)", 2/271-280.

²⁷ Harun Çağlayan, "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2024), 2/349.

²⁸ Örneğin bazı metinlerde "terim anlamları" yazılacak iken "terim anları" ve "Müslüman kültürü açısından selefi, şîî, sûfi ve sofî disiplinlerden her biri" cümlesinde "sofi" disiplini ifadesini böyle bir disiplin bilinmediği hâlde kullanması kontrol edilmemiş görüntüsü veren ham bir metin okuma hissi uyandıran bir tebliğ ile karşılaştığımızı ifade etmek gerekir. Ayrıca yazım yanlışları, "Zemahşerî'ye göre göre aklın görevleri", "Konuya teşbih açısından yaklaşılabilecek olursak nasıl ki bilenlerle bilmeyenler aynı değil" ve "güncel tartışma alanlarından deizmin peygamberiz din anlayışına prim verdiği" gibi cümleler sempozyumdaki diğer metinlerde de bolca rastlanan hatalardandır.

²⁹ Çağlayan, "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri", 2/349-356.

Zemahşerî, bu sempozyumda nicelik ve nitelik olarak ciddi sayıda ve bilimsel değerde tebliğlerle ele alınmıştır. Ancak sempozyumda Zemahşerî'nin bazı çalışmalarının ve one çıkan bazı eserlerinin tebliğlere konu edilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Toplantıya farklı Müslüman ülkelerden 28 bilim adamının katılımı Zemahşerî isminin İslam dünyasındaki değeri, hlen güncel çalışmalara konu edildiği, düşüncelerinin tartışıldığı ve ilgi görmeyi sürdürdüğü anlamına gelebilir. Sempozyumda sunulan tebliğler, kısa zamanda hazırlanmak suretiyle Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınlarından 3 cilt şeklinde *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* adı ile basılmıştır. Bu; sempozyumu düzenleyen heyetin bir başarısı, ilim dünyası için ise çok nitelikli bir kazanımdır. Sempozyuma ulusal ve uluslararası alanda yoğun ilgili gösterilmesi Zemahşerî'nin döneminde mezhebî saiklerle eleştirilmesine, dışlanmasına, ötelenmesine karşın başta *el-Keşşaf* olmak üzere Arap dili, belgat, edebiyat ve diğer alanlardaki çok yönlü eserleriyle onu mezhep kısacına hapsedmek isteyenleri aşarak insanlığın ortak malı hline geldiğini göstermesi açısından önemli bir veridir. Sempozyumda sunulan tebliğlerin her oturum sonunda müzakere edilmemesi en ne çıkan eksiklik olarak not edilmelidir. Metin yazarının sadece kendi yazım kabiliyeti, metni ortaya koymadaki yetkinliği ve çok kısa zamanda sunma imknı verilmesiyle son şeklini alan çalışma, deta ham bir metin görünümünde yayımlanabilmektedir. Hlbuki müzakere ile birlikte ifade edilen eksikler belirleniyor, metin yazarı bu eksiklikleri giderip çalışmasını editör ekibe gönderebiliyordu. Son yıllarda sempozyumların gerekli olup olmadığı, pandemi sonrası artık ilim dünyasında da ciddi yoğunlukta kullanımda olan çevrim içi/online araçlar var iken bu çalışmaların yapılıp yapılmaması ya da yüz yüze yapmak gerekip gerekmediği sorgulanmaya başlanmıştır. evrim içi araçların hayatımıza; uzaktan ders, savunmalara uzaktan katılma,

ders materyali olarak çeşitli kayıtların hazırlanıp öğrenciye sunulması gibi çok faydalı kazanımları bize sunduğu aşikârdır. Ancak bilimsel toplantılarda hazırlanan tebliğin bir akademik yayına dönüşmesi kadar kıymetli olan, genç kuşak ile tecrübeli akademisyenlerin buluşmasıdır. Bu buluşmada tanışma, branşında olan hocaların çalışma alanlarını bizzat gözleme/konuşma, alanda konuşulan problemleri ortak alanlarda/toplantılarda karşılıklı müzakere etme, farklı şehir/kültür/ilmî ortamları görmek kaydı ile kişisel ve ilmî birikime katkıda bulunma gibi daha pek çok artı değeri kazanabilme imkânı doğmaktadır. Bundan dolayı kanaatimizce sempozyum, panel, kongre vb. bilimsel çalışmalar hem yapılmalı hem de yüz yüze yapılmaya devam etmelidirler. Bilimsel toplantılara, günümüzde artmaya başlayan workshop/atölye çalışması tarzında yeni bir model eklenebilir ve bu alan da akademik puanlama sisteminde yer alabilir diye düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Aslan, Ömer. "Keşşâf Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Kıraatlere Yaklaşımı". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Cengiz, Mehdi. "Belâğat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çağlayan, Harun. "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çelik, İmran. "Zemahşerî'nin Mu'tezilî Görüşlerine Mesnet Bazı Âyetlerdeki Kıraat Farklılıklarını Yorumlaması Üzerine Bir Değerlendirme". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çiftci, Adem. "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Dağlıoğlu, Ufuk. "Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

İsrafilova, Faima. "Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Özalp, Hasan. "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamlı ve Tamamlayıcı İlişkisi". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Öztürk, Mustafa- Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mu'tezîlî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l- Müneyyir'in Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Taşpınar, Kadir. "Zemahşerî'nin Sahih Kıraat Eleştirisinde Arka Plan: Zeccâc Etkisi". *Bütün Yönleriyle Zemahşeri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Yurt, Yusuf. "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Yazar Bilgileri Author(s)

Dr.Öğr. Gör.
Aly Ragab ALY TAHA

29 Mayıs Üniversitesi
Yabancı Diller

dr.aliragab1990@gmail.com
ORCID: 0009-0007-0465-4043

Künye Bilgisi

Muhammed b. Abdullah es-Seyf, "Cehâletü'l-Kâil ve'l-İstişhâd bi's-Şâhidil-Vâhid beyne'n-Nahviyyîn ve'l-Usûliyyîn ve Esruha fi Nakdi'd-Dârisîn li's-Semâ el-Kûfi"

Ocak / 2023: Mecelletü Külliyyeti Dâru'l-Ulûm

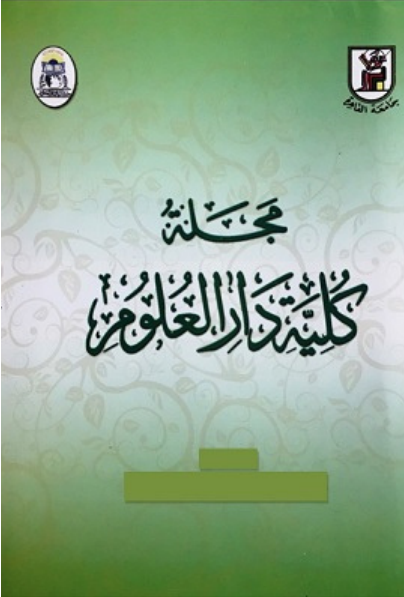
Cilt: 40 Sayı: 143

157-234 sayfa.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Şahit / Witness
Nahiv / Nahv
Usul / Method
Eleştiri / Criticism

Makale İncelemesi/ Article Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

23/05/2024

Kabul Tarihi /Accepted

21/06/2024

Atıf / Citation

Aly Taha, Aly Ragab. "Muhammed b. Abdullah es-Seyf, Cehâletü'l-Kâil ve'l-İstişhâd bi's-Şâhidil-Vâhid beyne'n-Nahviyyîn ve'l-Usûliyyîn ve Esruha fi Nakdi'd-Dârisîn li's-Semâ el-Kûfi". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 197-213.

الحمد لله وكفى، والصلاة والسلام على نبينا المصطفى - صلى الله عليه وسلم - أما بعد؛

فإنَّ كل العلوم بطبيعة الحال تمر بمراحل عديدة؛ تكتسب في كل مرحلة منها خصائص وصفات تتباين بحسب طبيعة ذلك العلم وارتباطه بالواقع والعلوم الأخرى. ولا ريب أن علم أصول النحو أحد تلك العلوم التي مرَّت بأطوار عديدة منذ نشأته الأولى إلى مرحلة النضج والكمال التي وصل إليها. فقد نشأ علم أصول النحو على أسس علمي: أصول الفقه ومصطلح الحديث، وحذا حذوهما؛ لا سيِّما في صياغة مصطلحاته.

وقد بدا ذلك الأمر واضحاً منذ تأليف أبي بكر ابن السَّرَّاج كتاب *الأصول في النحو* مروراً بجهود ابن جني في كتاب *الخصائص* ثم ما سَطَّرَه الأنباري في كتابه *لمع الأدلة* وانتهاءً بالسيوطي وكتابه *الاقتراح في أصول النحو*.

هذا التأثير لم يكن خفياً، بل نستطيع أن نلاحظه ليس فقط في المصطلحات؛ بل أيضاً في تقسيم أبواب كتب أصول النحو كتقسيمات أبواب أصول الفقه، وهذا يمكن أن نطلق عليه: التأثير الشكلي إن جاز لنا هذا التعبير، وأما من ناحية المضمون فنجد أن النحاة قد استعاروا كثيراً من مصطلحات الأصوليين والمحدِّثين ونزَّلوها على مسائل النحو.

يقول الأستاذ سعيد الأفغاني في هذا السياق: "وقد علمت أنَّ علماء العربية احتدَّوا طريق المحدِّثين من جانب العناية بالسند ورجاله وتوجيههم وتعديلهم، وطرق تحمُّل اللغة... فكانت لهم نُصُوصُهُم اللُّغوية كما كان لأولئك نصوصهم الحديثية، ولهم طبقات الرواة كما لأولئك، ثم احتدوا المتكلمين في تطعيم نوحهم بالفلسفة والتعليل، ثم حاكوا الفقهاء أخيراً في وضعهم للنحو أصولاً تُشبهُ أصول الفقه، وتكلَّمُوا في الاجتهاد فيه كما تكلم الفقهاء، وكان لهم طرازهم في بناء القواعد على السماع والقياس والإجماع، كما بنى الفقهاء

استنباط أحكامهم على السماع والقياس والإجماع، وذلك أثر واضح من آثار العلوم الدينية في علوم اللغة"¹

نستطيع أن نستخلص من هذا الكلام كله أن علاقة التأثير والتأثر بين اللغة وسائر علوم الشريعة أمر جلي لا مرأى فيه؛ فاللغة آلة علوم الشريعة والوعاء الذي يحوي هذه العلوم وينقلها، ومن دون فهم اللغة لا يستطيع أحد كائناً من كان أن يفهم علوم الشريعة فهمًا صحيحًا. وقد مرّت علوم الشريعة نفسها بمرحلة تأسيسية رُسمت فيها معالم طريقها، وتبع ذلك عمل شاق أتى أكله بعد حين بإذن ربه؛ فنضجت تلك العلوم واستوت؛ فانعكس ذلك الاكتمال على علوم اللغة وتوثقت عُرى تلك الصلة.

وسوف أضرب مثلاً على قضية تأثر أصول النحو بأصول الفقه؛ ليكتمل وضوح الصورة أمامنا، ولتكن نقطة انطلاقي تعريف العُلمين؛ كلٌّ عند أصحابه:

أولاً: أصول الفقه:

يتركّب المصطلح من شقين هما: الأصول والفقه، والفقه في الأصل معناه الفهم والعلم.

يقول الإمام الغزالي: "اعلم أنك لا تفهم معنى أصول الفقه ما لم تعرف أولاً معنى الفقه، والفقه عبارة عن العلم والفهم في أصل الوضع، يقال: فلان يفقه الخير والشر؛ أي: يعلمه ويفهمه، ولكن صار يُعرّف العلماء عبارة عن العلم بالأحكام الشرعية الثابتة لأفعال المكلفين خاصة"²

¹ الأستاذ سعيد الأفغاني، في أصول النحو (بيروت: طبعة المكتب الإسلامي، 1987م) ص104.

² أبو حامد الغزالي، المستصفي، تحقيق الدكتور حمزة بن زهير حافظ (المدينة المنورة: طبعة شركة المدينة المنورة للطباعة، دون تاريخ) (8/1).

يظهر لنا من قول الإمام الغزالي أنّ مصطلح الفقه انتقل من مرحلة العموم إلى الخصوص؛ إذ اكتسبت لفظة «فقه» معنًى خاصّاً إضافة إلى معناها العام المعروف بعد ارتباط مدلولها بأحكام الشريعة على وجه الخصوص.

أما مصطلح أصول فيقصدون به القواعد والأسس والأدلة التي تُسْتَبَطُّ بها الأحكام؛ يقول الخطيب البغدادي: "أصول الفقه: الأدلة التي يُبنى عليها الفقه"¹

إذن من مجموع التعريفين السابقين نستطيع أن نصوغ تعريفاً مُبَسَّطاً لعلم أصول الفقه وهو: العلم بالأدلة والقواعد التي تُسْتَبَطُّ بها الأحكام الشرعية. ثانياً: أصول النحو:

في ضوء التعريف السابق لعلم أصول الفقه صاغ النحاة تعريفاً مُوجِزاً لأصول النحو؛ يقول أبو البركات الأنباري: "أصول النحو: أدلة النحو التي تفرعت منها أصوله وفروعه"²

إذا عقدنا مقارنة سريعة بين التعريفين السابقين نجد أن الاختلاف يكمن فقط في المادة التي سوف تُطبَّق عليها القواعد؛ فالأصول في كليهما هي مجموعة من القواعد؛ تُطبَّق في أصول الفقه على مسائل الفقه وفروعه، وتُطبَّق في أصول النحو على مسائل النحو.

وإذا أخذنا زمام الحديث إلى طريق المقارنة بين الأصول والقواعد الكلية التي تُسْتَبَطُّ منها الأحكام في كلا العلمين؛ فإننا سنستشفُّ بجلاء ذلك التشابه بينهما؛ إذ إنهما يشتركان في كثير من القواعد الكلية وتفرعاتها الجزئية؛ ولكي

¹ الخطيب البغدادي، الفقيه والمتفقه، تحقيق الشيخ عادل يوسف العزازي، الطبعة الثانية (السعودية: دار ابن الجوزي، 1421هـ) (1/ 192).

² أبو البركات الأنباري، الإعراب في جمل الإعراب وكمع الأدلة، تحقيق الأستاذ سعيد الأفياني (سوريا: مطبعة الجامعة السورية، 1957م) ص 80.

أُوضِحَ ما يدور الحديث حوله في جانب التعريفات فعلياً أن أسوق مثلاً عملياً وبه يتضح مقالي.

ذهب جمهور الأصوليين إلى أن الأدلة التي تُبنى عليها الأحكام العملية أربعة وهي على الترتيب: القرآن ثم السنة ثم الإجماع ثم القياس.¹ وهناك أدلة أخرى تضاف إلى الأربعة السابقة لكنها لم تُحْتَظْ بإجماع العلماء وهي ستة أدلة: الاستحسان، والمصلحة المرسلّة، والاستصحاب، والعرف، ومذهب الصحابي، وشرع مَنْ قبلنا.

إذن مجموع الأصول عشرة؛ منها أربعة انعقد الإجماع عليها عند الجمهور، وستة اختلفت في حُجِّيَّتِها.

أما أصول النحو فقد اختلف النحاة فيها كذلك على عدة أقوال: الأول: قول ابن جني؛ إذ يرى أن أصول النحو ثلاثة وهي السماع والإجماع والقياس.²

الثاني: قول أبي البركات الأنباري الذي يرى أنها ثلاثة أيضاً، لكنه خالف ابن جني فجعلها السماع - ويسميه النقل - والقياس واستصحاب الحال، فوافقه في أصليين وهما السماع والقياس، وخالفه في أصل واحد والإجماع؛ إذ استبدل به استصحاب الحال.³

الأخير: وهو قول السيوطي الذي وَفَّقَ بين الرأيين السابقين فجعلها أربعة وهي: السماع والقياس والإجماع واستصحاب الحال؛ يقول السيوطي: "وقد

¹ الدكتور عبد الوهاب خلاف، علم أصول الفقه، (مصر: مكتبة الدعوة الإسلامية عن الطبعة الثامنة لدار القلم، دون تاريخ) ص 21.

² جلال الدين السيوطي، الاقتراح في أصول النحو، بعناية عبد الحكيم عطية، الطبعة الثانية (دمشق: طبعة دار البيروتي، 2006م) ص 21.

³ الأنباري، الإعراب في جمل الإعراب وُتَمَعَ الأدلة، ص 81.

تَحَصَّلَ مما ذكره أربعة، وقد عَقَدْتُ لها أربعة كتب¹ ويقصد بقوله: «أربعة كتب» أربعة فصول.

بعد هذا التفصيل نستطيع أن نلاحظ التشابه الواضح بين الأدلة الكلية في العِلْمَيْن؛ إذ نجد أن علم أصول النحو يشترك مع أصول الفقه في الأصول المَتَّفَقِ عليها وهي السماع - ويقابله القرآن والسنة في أصول الفقه - والإجماع والقياس، ويشاركة كذلك في واحد من الأصول المَخْتَلَفِ فيها وهو استصحاب الحال.

إنَّ البحث الذي أنا بصدد عرضه ومناقشته وكتابة تلك المقالة عنه؛ وهو البحث المعنون بـ"جهالة القائل والاستشهاد بالشاهد الواحد بين النحويين والأصوليين وأثرها في نقد الدارسين للسماع الكوفي" هو بحث في بعض قضايا أصول النحو؛ إذ إنه يناقش قضية في غاية الأهمية وهي قضية الاستشهاد بالشواهد التي لا يُعْرَفُ قائلوها والاستشهاد بالشواهد الأحاد في مسائل النحو، وهي مسائل تندرج ضمن باب السماع، وفي السطور الآتية سوف أُلخِّص ما ذكره صاحب البحث الأستاذ الدكتور محمد بن عبد الله السيف، ثم أُجْمَلُ ما ذهب إليه في نقاط مختصرة، وأعلق عليه إن كان ثمة تعليق.

بادئ ذي بدء قد وضع الدكتور محمد سيف لبحثه المذكور هدفين سعى إلى تحقيقهما:

الهدف الأول: الكشف عن مدى واقعية الشروط التي وضعها النحاة المتأثرون بعلم أصول الفقه على الدليل النحوي، وبيان مدى حضورها في مناهج المتقدمين منهم.

¹ السيوطي، الاقتراح في أصول النحو، ص 22.

الهدف الآخر: مناقشة قضية انفراد المذهب الكوفي بعدم التزام الشروط التي اشترطها المتقدمون في الدليل النحوي.

وقد قسم بحثه إلى تمهيد وأربعة مباحث:

التمهيد: تحدث فيه عن تعريف السماع واصطلاحاته وأهميته.

المبحث الأول: موقف النحويين والأصوليين من الاحتجاج بالشاهد المجهول القائل في الشاهد النحوي.

المبحث الثاني: عرّض فيه موقف النحاة والأصوليين من الاستشهاد بالشاهد الواحد.

المبحث الثالث: ناقش فيه قضية ثبوت الرواية بين علمي الحديث والنحو. المبحث الرابع: تحدث فيه عن أثر تطبيق شروط الرواية اللغوية في موقف الدارسين المُحدّثين من أدلة الكوفيين السماعية.

وفي السطور الآتية سوف أشير إلى ما وصل إليه في كل مبحث من مباحثه الأربعة.

المبحث الأول: موقف النحويين والأصوليين من جهالة القائل في الشاهد النحوي. نقل الدكتور محمد في هذا المبحث آراء المعارضين للاستشهاد بشاهد مجهول القائل مستنداً في ذلك إلى كلام أبي البركات الأنباري والسيوطي والبغدادي، ثم أتبع ذلك باستنباط بناء على تلك الأقوال وهو أن النقد الموجه للكوفيين في هذه القضية - في رأيه - بني على ترديد تلك الأقوال السالفة دون دراسة استقرائية متأنية تتناول الشواهد المجهولة القائل عند نحاة الكوفة وتحديد عددها تحديداً دقيقاً.

ولعل ما ينتصر لرأي الدكتور فيما أرى تلك المحاولة اللطيفة لإيجاد مخرج لتجهيل الكوفيين لكثير من رواة شواهدهم؛ إذ يرى الأستاذ الدكتور صباح عطوي عبود أن إعراض النحاة القدماء عن ذكر رواة شواهدهم أو قائلها

لم يكن سببه جهل أولئك النحاة بالرواة والقائلين، وإنما فعلوا ذلك لأن الرواة مشهورون معروفون في زمانهم، وناظمو ذلك الشعر يطرق شعرهم الأسماع ويجري على ألسنة الناس؛ ولهذا لا داعي لذكر أسمائهم قبل رواية أشعارهم والاستشهاد بها في التأسيس للأحكام النحوية. وقد نقل الدكتور صباح ما يعضد كلامه من نُقول عن أبي حيان والسيوطي وغيرهما من العلماء.¹

ولعل هذا الكلام يكون مقبولاً إذا فصلنا علم النحو وأصوله عن واقعه الذي نشأ فيه؛ إذ إنه نشأ في عصر أولى فيه العلماء قضية الإسناد عنايتهم البالغة؛ فكانوا يدققون ويتعاملون مع الأسانيد بصرامة شديدة؛ لكي لا يدخلوا في السنة النبوية ما ليس منها، فكيف يكون من المنطقي أن يتساهلوا في هذه القضية نفسها في مسائل النحو التي تبني عليها علوم الآلة التي هي آلة علماء الشريعة في فهم كتاب الله وسنة نبيه صلى الله عليه وسلم. إذن يمكن أن نخلص من هذه التخمينات إلى أن القضية كما ذكر الدكتور محمد عبد الله سيف تحتاج إلى دراسة استقرائية لأمهات كتب النحو تتبع كل ما استند إليه الكوفيون من شواهد مجهولة القائل، ومحاولة تقديمه في صورة متكاملة، لا سيما أننا قد توفر لنا من أمهات كتب النحو ما أزعج أنه يكفيننا لتكوين تلك الصورة، بيد أن تلك الدراسة يجب أن تتجرد من التعصب لمذهب بعينه، بل يجدر بصاحبها أن يتجرد للعلم دون إفراط أو تفريط، وأن يتسلح في دراسته تلك بالإنصاف.

¹ الأستاذ الدكتور صباح عطوي عبود، "الشاهد الشعريّ المجهول: إشكالية المنهج والرواية، ومعايير الاحتجاج به"، مجلة كلية الفقه بجامعة الكوفة، العدد 30، 2019م، ص110.

ولعل من الملحوظ في البحث إجمالاً، وفي مبحثنا هذا على وجه الخصوص أن الدكتور محمد يدافع عن الكوفيين فيما نسب إليهم، ومما استند إليه في دفاعه عنهم تطرقه للحديث عن الشواهد المجهولة القائلين في كتاب سيبويه، والكتاب هو قرآن النحو كما وصفه بعضهم؛ فكيف يكون كتاب بهذه المكانة قد اشتمل على ألف وخمسين شاهداً شعرياً منها ما يربو على خمسين شاهداً لا يعرف قائلوها البتة؟¹

ثم نجد الدكتور يبادر بالجواب دفاعاً عن سيبويه بأن جهالة أولئك القائلين لا يمكن أن تكون مَطْعَماً في ذلك العمل المتقن الذي قام به سيبويه؛ لأنه عالم ثبت مشهود له بالإمامة في فنه؛ ولهذا السبب يلزم مَنْ بَرَّاهُ من الخطأ في تجهيل رواة شواهد كتابه أن يُجْرِي حكمه كذلك على النحاة الكوفيين؛ ليحقق بذلك مبدأ الإنصاف بين الجميع.

وأرى أن كلام الدكتور محمد في هذه النقطة صواب؛ إذ إن مدرسة البصرة قد حظيت بعناية كبيرة، ونالت النصيب الأوفى من الشهرة؛ لذلك راجت

¹ للدكتور رمضان عبد التواب -رحمه الله- بحث رائق في هذه المسألة أشار فيه بعد استقراء وإحصاء واسع لشواهد سيبويه في كتب الأدب إلى أن الشواهد المجهولة القائلين في كتاب سيبويه ليست خمسين شاهداً كما شاع بين القدماء والمحدثين، وبعد بحث موسع كما = ذكرت هنا قد أوصلها الدكتور رمضان إلى ثلاثمائة وثمانية وثلاثين شاهداً؛ منها ثلاثة وأربعون موضعاً سُمِّيت فيها قبيلة الشاعر، وفي البحث تفصيل مهم وإحصاء للشواهد وتحقيق موسع لمواضعها في مصادرها من كتب الأدب انتهى فيه الدكتور رمضان بعد اجتهاد في نسبة الكثير من تلك الشواهد إلى أن عدد الشواهد المجهولة القائلين بالفعل يصل إلى مئة وثلاثين موضعاً لم ينسب فيها الشعر مطلقاً إلى قائل، إضافة إلى ستة عشر شاهداً نُسِبَ فيها الشاهد إلى رجل من قبيلة كذا.

انظر: الأستاذ الدكتور رمضان عبد التواب، "أسطورة الأبيات الخمسين في كتاب سيبويه"، مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق، المجلد 49، ص 309-352.

بضاعتهم أكثر من بضاعة خصومهم في مدرسة الكوفة، وفي خضم تلك المنافسة الشرسة بين المدرستين طفا على السطح شيء من العصبية وغمط حقوق الكوفيين؛ لأنَّ المعاصرة حجاب، وخبُّ الإنسان الشيء يعميه ويصم أذنه عما سواه.

وخلاصة ما سَطَّرَه الدكتور محمد عبد الله سيف في دفاعه عن الكوفيين في استشهادهم بالشواهد المجهولة القائلين أن العلماء القدامى ورواة الشعر لم يكونوا يعبؤون بتوثيق روايتهم لأسباب عديدة أخصها في الآتي:

1. أن المستدل بتلك الشواهد وجامعها ربما قد سمع الشاهد بنفسه ممن يوثق به ويصح الاحتجاج به على شرط علماء اللغة؛ فلذلك لم تستدع الحاجة ذكر اسمه وتوثيق كلامه.

2. قد يكون المستدل بالشاهد قد سمعه عن عدد من الرواة فصعب عليه أن ينسبه لأحدهم، فَفَضَّلَ ذكره مجهول القائل بدلاً من الخطأ في نسبه إلى غير قائله، وإن كنت أرى ذلك الشرط مخالفاً للمنطق؛ لأن الشواهد المجهولة القائل ليست بالعدد القليل.

3. قد يكون المستدل بالشاهد قد سمعه من شيوخه الثقات فلم يُضْطَرَّ للبحث عن قائله.

4. يحتمل أن العلماء في تلك الفترة قد تساهلوا في رواية تلك الشواهد ووجهوا جل اهتمامهم إلى قضية جمع اللغة، ولكنني أرى استحالة ذلك التساهل؛ إذ كيف يتساهلون وهم قد حددوا إطاراً زمنياً ومكانياً للاستشهاد؛ فلا يقبلون الاستشهاد بمن هو خارج ذلك الإطار، ولا يستقيم لهم معرفة من عاش في ذلك الزمن المحدد أو في تلك الأماكن المحددة إلا بمعرفة الرواة ودراسة سيرهم.

ولي في هذا السياق ملاحظتان أَوْدُ ذكرهما لعلهما تفيضان في تكوين رأي حول هذه القضية:

الملاحظة الأولى: أنَّ العلماء في المرحلة الأولى لجمع المادة اللغوية لم يكونوا يهتمون بشيء سوى الجمع، وكان شغلهم الشاغل جمع أكبر مادة لغوية يستطيعون الوصول إليها من ألسنة العرب دون تمحيص؛ لأنهم يعلمون أن تلك المادة اللغوية الضخمة سوف تمر بمرحلة أخرى من الغربة لاستبعاد ما لا يصلح الاستشهاد به منها والإبقاء على ما يصلح.

وهذا ما حدث بالفعل؛ إذ إنهم جمعوا المادة اللغوية ثم فرزوها وصنفوها، ثم تبعت ذلك المرحلة الأهم وهي مرحلة التقعيد، وهذا هو السر وراء تحديد الإطارين الزماني والمكاني للاستشهاد؛ لأنهم لاحظوا الفروق بين مستويات الفصحى بين زمانين مختلفين: أحدهما كان العرب فيه منغلقيين على أنفسهم، والآخر اختلط فيه العرب بالعجم؛ فظهر جيل من المولدين والمتأثرين بالعجم في لغتهم، والأمر نفسه يقال عن الإطار المكاني.

الملاحظة الثانية: يجب التفريق بين مستويين من الرواية: الرواية في الزمن الأول قبل نضج تلك العلوم واتضح معالمها وحدودها، والرواية في الأزمنة اللاحقة بعد اتضاح الرؤية، فالراوي بالمفهوم المجرد في الزمن الأول كان في الأعم الأغلب راوياً فقط وليس عالماً فيما يرويهِ؛ ولهذا لا يجري على سنن العلماء فيما ينقله؛ فيروي دون توثيق، أما نظرة الراوي العالم وروايته الشواهد فتختلف عن ذلك بكثير، ومع ذلك قد يروي دون توثيق روايته أيضاً كما هو الحال عند إمام النحاة سيبويه، وقد أشار الدكتور محمد عبد الله إلى ذلك في ملاحظاته التي ذكرتها آنفاً.

وقد تختلف نظرة العالم نفسه أحياناً تبعاً لهدفه من التصنيف؛ فنجده يتشدد فيما يرويهِ في أحد مصنفاته، ويتساهل في الرواية في مصنف آخر؛ لأن

طبيعة العلوم التي يصنف فيها تقتضي ذلك، وخير مثال لذلك الإمام البخاري؛ إذ إنه اشترط في كتابه الجامع الصحيح شروطاً لقبول الحديث وتشدد في ذلك؛ بينما تغاضى عن بعض تلك الشروط وذكر أحاديث ضعيفة في كتابه الأدب المفرد؛ لأنه لم يشترط على نفسه الالتزام برواية الصحيح فقط كما فعل في الجامع الصحيح، ولا ضير في ذلك؛ لأنَّه وَضَحَ الأمر؛ فلم ينكر عليه أحد من العلماء في تلك المسألة.

ونستطيع أن نخلص من هذا كله فيما يراه الدكتور محمد عبد الله أن رواية الشواهد المجهولة القائلين في كتب اللغة عامة وكتب النحو على وجه الخصوص لم تقتصر على الكوفيين فقط، بل شاركهم في ذلك البصريون وخير مثال لذلك الشواهد المجهولة القائلين في كتاب إمام النحاة سيبويه.

المبحث الثاني: موقف النحاة والأصوليين من الاستشهاد بالشاهد الواحد.

لم يكن كلام الدكتور محمد عبد الله في هذا المبحث بدعاً من كلامه في المبحث السابق؛ إذ إنَّه يرى أن النحاة البصريين قد تحاملوا على خصومهم من الكوفيين في قبولهم ما يمكن أن نسميه رواية الآحاد وفي بناء الأحكام النحوية عليها في كثير من المسائل، وقد سلك في بداية المناقشة مسلك المقارنة بين الأحكام الشرعية والأحكام النحوية في الاعتماد على حديث الآحاد؛ فذكر أن علماء الشريعة لم يرفضوا الاستدلال بحديث الآحاد، بينما يرفض البصريون الاستشهاد به ويعدون ذلك من المآخذ التي تُؤخَذ على الكوفيين، وقد أشار إلى أن رأي البصريين هنا ليس منطقيّاً؛ لأنهم يتحتم عليهم أن يسيروا على نهج علماء الشريعة في الاعتداد بخبر الآحاد؛ لأن الحكم الشرعي مما تعم به البلوى، والحكم اللغوي ينبغي أن يكون تبعاً للحكم الشرعي في هذا الجانب؛ لأنَّ اللغة آلة الشريعة.

وقد اجتهد الدكتور محمد في إثبات تناقض البصريين بين التنظير والتطبيق؛ فهم من الناحية النظرية رفضوا خبر الآحاد في الاستشهاد وعدوه شذوذاً في مرحلة التقعيد، وأما من الناحية العملية فقد ذكر أنهم قد وقعوا فيما حذروا منه وعدوه مأخذاً على خصومهم الكوفيين؛ إذ ذكر أنهم قد بنوا أحكامهم في الكثير من المسائل على أخبار آحاد لم تتواتر عن الرواة، وساق الدكتور محمد نقولاً كثيرة تنافح عن فكرته، ويمكن الرجوع إليها في موضعها من بحثه.¹ ولعل من أقوى ما استدل به على جواز الاستشهاد بخبر الواحد في مسائل اللغة - في رأيي - هو قياسه على استشهاد علماء الشريعة بخبر الواحد في مسائل الفقه وغيره من العلوم؛ فمن باب أولى ينبغي أن يجوزوا الاستشهاد به في مسائل اللغة.

المبحث الثالث: قضية ثبوت الرواية بين علمي الحديث والنحو.

في هذا المبحث سلط الدكتور محمد عبد الله الضوء على قضية تأثر النحاة في التنظير لعلم أصول النحو بخلفيتهم الشرعية في علمي مصطلح الحديث وأصول الفقه، وقد استشهد لذلك بنقلهم كثيراً من مصطلحات علمي مصطلح الحديث وأصول الفقه إلى أصول النحو.

ويرى الدكتور محمد أنّ أبا البركات الأنباري له النصيب الأوفى من تطبيق قواعد مصطلح الحديث في القضية التي نحن بصدد مناقشتها وهي إعمال شروط المحدثين في الحكم على رواية الشواهد الشعرية؛ فهو يدعم اشتراط معرفة القائل وبجابه فكرة الاستشهاد بمجهول القائل دون فحص وتمحيص.

¹ الأستاذ الدكتور محمد بن عبد الله السيف، "جهالة القائل والاستشهاد بالشاهد الواحد بين النحويين والأصوليين وأثرها في نقد الدارسين للسمع الكوفي"، مجلة كلية دار العلوم بالقاهرة، العدد 143، يناير 2023م، ص 186-199.

وإذا تتبعنا كلام الأنباري في التنظير لهذه القضية نجد أنه يقر بتفاوت رواية الحديث ورواية اللغة في الفضيلة؛ بيّد أنه اشترط في رواية اللغة ما اشترطه المحدثون في رواية الحديث؛ لأن فهم القرآن وتفسيره وفهم الحديث وشرحه يتوقفان على معرفة اللغة وصوابها، ومن هذا المنطلق يرى وجوب تنزيه الرواية اللغوية عن الضعف والشذوذ والخطأ.¹

والأنباري معذور في تشديده في هذا الجانب؛ لأن منطلقه الأساسي هو صيانة الدين ونصوص الشريعة عن التفسيرات الخاطئة المبنية على فهم خاطئ للغة إن كان ثمة شذوذ أو خطأ في الروايات اللغوية لا سيما الشواهد الشعرية.

وخلاصة ما ذهب إليه الدكتور محمد في هذا المبحث أنه يجب التفريق بين رواية الحديث ورواية الشعر؛ لأن مصدر الحديث النبوي الشريف واحد وهو النبي صلى الله عليه وسلم، ورواته عادة كثيرون يستحيل تواطؤهم على الكذب لعدالتهم، ولسبب آخر وهو أن الخطأ في روايته يترتب عليه عقاب رباني؛ إذ إن النبي صلى الله عليه وسلم قد تَوَعَّدَ من كذب عليه متعمداً بأن يتبوأ مقعده من النار كما جاء في الحديث، والخطأ في روايته كذلك مما تعم به البلوى؛ لأن الأحكام الشرعية تبنى عليه جنباً إلى جنب مع القرآن الكريم.

وأما الخطأ في رواية الشعر فلا وعيد فيه ولا تعم به البلوى؛ لأنه لا تبنى عليه أحكام شرعية، ورواة الشعر قد يكونون قلة؛ لأن الشاعر قد ينشد شعره وهو في البادية يسمعه الواحد والاثنان والكثيرون، وقد لا يسمعه أحد، ولا يمكن ضبط هذا بميزان، وقد تتعدد اللهجات والقبائل وتباين ظروف المعيشة، ولكل هذه العوامل أثر في رواية الشعر.

¹ الأنباري، الإعراب في جمل الإعراب وُتمع الأدلة، ص 66.

لهذا كله يرى وجوب التفريق بين رواية الحديث ورواية الشعر اعتماداً على الوثوق بناقله، وترك التشدد في روايته؛ لأننا لو طبقنا قواعد رواية الحديث على الشعر فلن يسلم لنا الكثير من الشواهد التي بنيت عليها عشرات المسائل النحوية.¹

المبحث الرابع: أثر تطبيق شروط الرواية اللغوية في موقف الدارسين المحدثين من أدلة الكوفيين السماعية.

ذهب الدكتور محمد عبد الله في هذا المبحث إلى أن المنتقدين لموقف الكوفيين في مسألة جهالة القائل والعمل بالشاهد الواحد من الباحثين المحدثين يبنون مواقفهم على آراء مبثوثة في كتب النحو البصري؛ وقد استقرت منذ القدم وألقت بظلالها في تكوين صورة سلبية عن تساهل نحاة الكوفة في رواية الشعر والاستشهاد بشواهد مجهولة القائلين أو شواهد موضوعة، ويرى أن نحاة البصرة ومن تبعهم من المحدثين قد غَدَّوا تلك الآراء بتعصبهم حتى صارت لصيقة بالكوفيين، وقد خدمهم في ذلك رواج كتب النحو البصري وانتشارها في الآفاق؛ بينما كانت تلك نقطة ضعف ضد الكوفيين؛ لأن كتبهم لم تحظ بهذه العناية الكبيرة.

ولهذا يوصي الدكتور بإعادة النظر في تلك الأحكام الجاهزة التي تناقلها المحدثون عن القدماء دون استقراء وتجرد، وهذا - في رأيه - لن يستقيم إلا بدراسة تقوم على استقراء آراء الكوفيين في هذه المسائل انطلاقاً مما سَطَّرَهُ نحاة الكوفة؛ لا من نُقول خصومهم عنهم؛ لأنَّ مطاعن البصريين في الكوفيين لا تسلم - في رأيه - من العصبية والهوى، وهي من قبيل كلام الأقران في أقرانهم، ومن المعلوم أنَّ كلام الأقران في أقرانهم لا يقدرح.

¹ السيف، جهالة القائل والاستشهاد بالشاهد الواحد بين النحويين والأصوليين وأثرها في نقد الدارسين للسماع الكوفي، ص 204-207.

ختامًا: أود أن أنهي عرضي لهذا البحث بملاحظة عامة اتسم بها بحث الأستاذ الدكتور محمد عبد الله سيف وهي محاولته تنزيه نحة الكوفة عن الخطأ في مسألة رواية الشعر المجهول القائل تنزيهًا كاملاً في مواضع كثيرة من كلامه في ثنايا البحث، وهذا المسلك أيضًا في رأيي يحتاج إلى إعادة نظر؛ لأن المآخذ على الكوفيين في هذا الجانب وغيره لا تخفى، وهي ثابتة في كتب الخلاف النحوي، ولكن الحق أقول: إن هذا البحث قد سلط الضوء على مسألة من الأهمية بمكان وهي أنّ الخلاف بين البصريين والكوفيين لم تنطفئ ناره حتى الآن، بل لا يزال هناك الكثير ليُنَاقَشَ من مسائلهم الخلافية، وهذا البحث مثال لذلك.

مصادر

1. الأفغاني، سعيد، في أصول النحو، بيروت: طبعة المكتب الإسلامي، 1987م.
2. الأنباري، أبو البركات، الإعراب في جمل الإعراب ولُمع الأدلة، تحقيق الأستاذ سعيد الأفغاني، سوريا: مطبعة الجامعة السورية، 1957م.
3. البغدادي، الخطيب، الفقيه والمتفقه، تحقيق الشيخ عادل يوسف العزازي، الطبعة الثانية، السعودية: دار ابن الجوزي، 1421هـ.
4. خلاف، عبد الوهاب، علم أصول الفقه، مصر: مكتبة الدعوة الإسلامية مصورة عن الطبعة الثامنة لدار القلم، دون تاريخ.
5. السيف، محمد بن عبد الله، جهالة القائل والاستشهاد بالشاهد الواحد بين النحويين والأصوليين وأثرها في نقد الدارسين للسمع الكوفي، مجلة كلية دار العلوم بالقاهرة، العدد 143، يناير 2023م.
6. السيوطي، جلال الدين، الاقتراح في أصول النحو، بعناية عبد الحكيم عطية، الطبعة الثانية، دمشق: طبعة دار البيروتي، 2006م.
7. عبد التواب، رمضان، أسطورة الأبيات الخمسين في كتاب سيبويه، مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق، المجلد 49.
8. عبُود، صباح عطوي، الشاهد الشعريّ المجهول؛ إشكاليّة المنهج والرواية، ومعايير الاحتجاج به، مجلة كلية الفقه بجامعة الكوفة، العدد 30، 2019م.
9. الغزالي، أبو حامد، المستصفي، تحقيق الدكتور حمزة بن زهير حافظ، المدينة المنورة: طبعة شركة المدينة المنورة للطباعة، دون تاريخ.